JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA

SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

2

ROČNÍK 34, 1983

VEDA, VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

OBSAH

Juraj Dolník : Funkcia jazyka 97
Vincent Blanár : K povahe a typológii sémantických príznakov 108
Marek Cigánik : Inžiniersky prístup k jazykovým, najmä textovým štruktúram 117
Klára Buzássyová : Dynamika odbornej terminológie 132
František Štícha : K pojmu slovesný rod 145
Rudolf Krajčovič : K sémantickej rekonštrukcii najstaršej slovenskej lexiky 156

Diskusie

František Kočiš : Poznámky k spracovaniu syntagmatiky v *Syntaxi* J. Oravca—E. Bajzíkovej . . 163

Správy a posudky

Za profesorom Eugenom Paulinym. J. Horecký 173
Vedecká konferencia o výskume a opise slovnej zásoby slovenčiny. J. Kociská—M. Náběl-
ková 174
Medzinárodné štylistické kolokvium. J. Oravec 180
Němec, I. : Rekonstrukce lexikálního vývoje. V. Blanár 183
Štolc, J. : Atlas slovenského jazyka II. S. Utěšený 185
Ružičková, E. : Slovesá pohybu v slovenčine a angličtine. S. Ondrejovič 188
Probleme der Literatursprache und der Sprachkultur in der entwickelten sozialistischen Gesell-
schaft. S. Ondrejovič 190
Comrie, B. : Language universals and linguistic typology. V. Krupa 192
Lakoff, G.—Johnson, M. : Metaphors we live by V. Krupa 194
Mounin, G. : Introduction à la semiologie. K. Sekvent 195
Zsilka, J. : Dialectics of the motion forms in language. J. Kociská 197
9. medzinárodná konferencia o strojovej lingvistike. S. Ondrejovič 200
Dva ruské prekladové frazeologické slovníky. E. Horák 201

СОДЕРЖАНИЕ

Юрай Долник : Функция языка 97
Винцент Бланар : Характер и типология семантических признаков 108
Марек Циганик : Инжинерный подход к языковым, именно текстовым структурам . . . 117
Клара Бузашшиова : Динамика научной терминологии 132
Франтишек Штиха : К понятию залог глагола 145
Рудолф Крайчович : К семантической реконструкции древней лексики словацкого языка 156

Дискуссия

Франтишек Кочиш: Примечания к разделу синтагматика в книге *Синтаксис* авторов
Я. Оравца—Е. Байзиковой 163

Сообщения и рецензии

Скончался профессор Евген Паулины. Я. Горецки 173
Научная конференция по проблемам исследования и описания лексики словацкого языка.
Я. Коциска—М. Набелкова 174
Международное коллоквиум по проблемам стилистики. Я. Оравец 180
Немец, И. : Реконструкция лексикального развития. В. Бланар 183
Штолц, Й. : Атлас словацкого языка II. С. Утешены 185
Ружичкова, Э. : Глаголы движения в словацком и английском языках. С. Ондрейович . . 188
Проблемы литературного языка и языковой культуры в развитом социалистическом
обществе. С. Ондрейович 190
Комри, Б. : Языковые универсалии и лингвистическая типология. В. Крупа 192

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS
Ročník 34 1983 Číslo 2

FUNKCIA JAZYKA

JURAJ DOLNÍK

„Z funkčního stanoviska je jazyk systémem účelných výrazových prostředků" (U základů pražské jazykovědné školy, 1970, s. 35). Odvtedy, ako Pražský lingvistický krúžok takto proklamoval východisko svojho jazykovedného bádania a budovania svojej vlastnej teórie jazyka, mnohé jazykovedné práce riešili otázku funkcií jazyka, avšak k všeobecne prijateľnému výsledku aspoň v základnej časti tejto otázky sa nedospelo. Dôvodom tohto stavu v príslušnej oblasti jazykovedného výskumu je zložitosť a mnohoaspektovosť danej problematiky. Jej riešenie sa totiž priamo dotýka takých ďalších zložitých otázok, ako je vzťah jazyka k mysleniu, vzájomný vzťah jazyka a reči, resp. rečovej činnosti, ale aj otázky vzájomných vzťahov tých aspektov jazyka, na základe ktorých sa vymedzujú jeho funkcie. V dôsledku tejto okolnosti jestvujú rôzne náhľady na počet funkcií jazyka, na ich charakteristiku i vzťahy medzi nimi. (Dobrý prehľad aj s poukazom na literatúru poskytujú Avrorin, 1975, s. 33—52 a Kiseleva, 1978, s. 27—49). Rozdielne názory sú tak spojené s týmito otázkami: (1) polyfunkčnosť — monofunkčnosť jazyka; (2) základné funkcie — vedľajšie funkcie jazyka; (3) povaha vzťahov medzi funkciami jazyka. Na základe riešenia týchto otázok, pričom ich nebudeme prísne od seba oddeľovať, navrhneme vlastnú koncepciu teoretického zobrazenia funkčnej stránky jazyka.

V príslušnej jazykovednej literatúre výrazne prevláda názor, že jazyk má viacero funkcií, čo nepopierajú vlastne ani zástancovia monofunkčnosti jazyka, lenže tí zdôrazňujú, že všetky vymedziteľné funkcie sú zahrnuté v jedinej funkcii jazyka (porov. uvedený prehľad Kiselevovej). V polyfunkčných chápaniach jazyka sa niekedy vyčleňujú základné a vedľajšie funkcie (napr. Horálek, 1967, s. 103—109), inokedy sa vymedzujú iba základné funkcie jazyka, ktoré sa oddeľujú od funkcií reči (napr. Avrorin, 1975, s. 44—45), čím sa zároveň upozorňuje na to, že sa nesmú navzájom zamieňať jazykové a rečové funkcie. Na otázku jazykových a rečových funkcií však jestvuje aj iný náhľad, ktorý zastáva napr. L. A. Kiselevová v citovanej práci: funkcie jazyka tvoria jeho potenciálnu zameranosť, predurčenosť na splnenie cieľov vyplývajúcich z potrieb myslenia a komunikácie; jazykové funkcie sa realizujú v reči a sú aktualizované potrebami daného rečového aktu; funkcie jazyka sa prejavujú v reči ako fungovanie jazyka v súhlase s jeho funkciami, čiže funkcie jazyka sa realizujú ako rečové funkcie (Kiseleva, 1978, s. 30). Ide tu teda o to, že ak je reč realizáciou jazyka, potom funkcie reči nemôžu byť ničím iným

ako realizovanými funkciami jazyka. Otázky (1) a (2) sa riešia tým spôsobom, že sa hľadá jediná funkcia jazyka, na ktorú možno redukovať všetky jeho ostatné funkcie, alebo sa predpokladá viacero základných jazykových funkcií, ku ktorým sa prípadne priraďuje niekoľko vedľajších funkcií, pričom sa poukazuje na nevyhnutnosť objasniť funkcie vo vzťahu k dichotómii jazyk — reč. Berie sa do úvahy spôsob (modus) jestvovania jazyka (jazyk — reč) a potreby myslenia i komunikácie v ich vzájomnej súvislosti. Myšlienkové a komunikačné potreby sa klasifikujú rôznym spôsobom; podľa toho sa vymedzujú jazykové funkcie a aby sa zdôraznila jednota týchto funkcií, zahŕňajú sa konkrétnejšie funkcie do minimálneho počtu funkcií na vyššom stupni abstrakcie, čím sa zároveň poukazuje na hierarchickosť vzťahov medzi funkciami a rieši sa tak otázka (3).

Na základe chápania jazykových funkcií ako hierarchického systému sa pokúsila o syntézu rôznych náhľadov L. A. Kiselevová (op. cit., s. 35—49). Základom jej hierarchického systému je hierarchia rovín jazykových funkcií. Funkcie umiestnené na jednej rovine sú v takých vzájomných vzťahoch, ktoré sú vlastné homogénnym systémom, to znamená, že tieto funkcie sú hierarchicky rovnoprávne, niet medzi nimi vzťahu podradenosti. Funkcie vyšších rovín jestvujú v podobe funkcií nižších rovín, medzi rovinami funkcií je hierarchický vzťah; funkcie z vyšších a nižších rovín sú spojené vzťahmi podradenosti a inklúzie. Na najvyššej rovine sa nachádzajú myšlienková a komunikatívna funkcia, im sú priamo alebo sprostredkovane podriadené všetky ostatné funkcie. Odhalením systémovej usporiadanosti funkcií v hierarchizovaných rovinách sa ukazuje, že otázka monofunkčného versus polyfunkčného poňatia jazyka, resp. otázka základných a vedľajších funkcií jazyka sa vynára iba v súvislosti s rozdielnymi prístupmi k skúmaniu jazykových funkcií na určitom stupni poznania. L. A. Kiselevová (op. cit., s. 35) to vyjadruje opatrne tak, že sa konflikt medzi monofunkčnými a polyfunkčnými koncepciami otupí, ak sa rozpracuje otázka funkcií jazyka zo systémového hľadiska, čiže ak sa odhalí hierarchický systém jazykových funkcií.

Koncepcia jazykových funkcií ako hierarchického systému zjednocuje v sebe výsledky doterajšieho poznania a na otázku, či je jazyk monofunkčný alebo polyfunkčný, resp. ktoré sú základné a ktoré vedľajšie funkcie jazyka, predpokladá odpoveď, že jazyk má jednu komplexnú funkciu, ktorej zložky sú usporiadané na základe vzťahov vlastných hierarchickým systémom. Pokus L. A. Kiselevovej o klasifikáciu funkcií jazyka podľa takejto koncepcie nesporne hlbšie objasňuje vzťahy medzi jazykovými funkciami, pretože ukazuje miesto každej funkcie v systéme, jej priame a sprostredkované vzťahy k iným funkciám, povahu týchto vzťahov a naznačuje, ako jazyk funguje v súlade so svojimi funkciami. V jej koncepcii sa však neúplne, resp. neuspokojivo riešia dve zásadné otázky: neúplne sa rieši otázka vzťahu medzi myšlienkovou a komunikatívnou funkciou a neuspokojivo sa odpovedá na otázku vzťahu medzi funkciami jazyka a reči. Dôsledné riešenie týchto dvoch otázok podstatne ovplyvní obraz hierarchického systému jazykových funkcií.

Na objasnenie vzťahu medzi myšlienkovou a komunikatívnou funkciou jazyka nepostačí zistenie, že obe funkcie sú v úzkom vzájomnom vzťahu, vzájomne sa podmieňujú, tvoria dialektickú jednotu, čím sa odmietajú pokusy o priznanie priority jednej z oboch funkcií. (Takéto vysvetlenie prijíma L. A. Kiselevová, takže sa na východiskovej, t. j. najvyššej rovine jej systému nachádzajú tieto dve funkcie.) Podstatu tohto vzťahu treba hľadať v podstate jazyka. Podstatnou vlastnosťou jazyka je, že zhmotňuje vedomie, ktorého základným spôsobom existencie je pojmové myslenie. „Myslenie v špecificky ľudskej forme sa rodí len s jazykom a len v ňom nachádza adekvátnu formu svojho spredmetneného bytia" (Černík—Farkašová—Viceník, 1980, s. 110). Pojmové myslenie má však tiež svoje spôsoby jestvovania. Rozlišuje sa gnozeologické (poznávacie) a komunikatívne myslenie (Horecký, 1971, s. 123). Gnozeologické myslenie jestvuje ako konštituovanie vedomého odrazu — mysleného objektu a operácie s týmto objektom, kým komunikatívne myslenie je procesom prispôsobovania výsledkov gnozeologického myslenia komunikačným podmienkam. Sú to dva protikladné spôsoby existencie pojmového myslenia (ďalej si ukážeme, že ich treba ešte diferencovať): gnozeologické myslenie je zamerané na objekt odrazu (poznania), resp. na zdokonaľovanie vedomého obrazu odrážaného objektu v prospech poznania, zatiaľ čo komunikatívne myslenie je orientované na vedomý obraz, na jeho zjednodušenie v prospech jeho bezproblémového odovzdávania v sociálnom styku. Jednota týchto protikladov je daná ich vzájomnou predpokladanosťou a tým, že majú spoločnú vlastnosť, a to tú, že sú spôsobmi existencie pojmového myslenia. Najvšeobecnejším spôsobom jestvovania pojmového myslenia je jeho sociálny spôsob existencie: gnozeologické i komunikatívne myslenie sú zvláštnymi prípadmi spoločenského (sociálneho) spôsobu myslenia. Jazyk — ako zhmotnené vedomie — sa viaže na spôsoby existencie myslenia, jeho funkcie sú nimi určené. Určitému spôsobu existencie myslenia zodpovedá primeraný spôsob existencie jazyka, ktorému je vlastná funkcia zodpovedajúca zameranosti príslušného spôsobu existencie myslenia. Tým, že sa jazyk viaže na rôzne spôsoby existencie myslenia, realizuje sa sám v rôznych spôsoboch existencie, ktorým je vlastná myšlienková funkcia. Jazyk môže mať len myšlienkovú funkciu, ktorá sa prejavuje rôzne, ale vždy je to prejav zameranosti určitého spôsobu existencie myslenia vo funkcii primeraného spôsobu existencie jazyka. Otázka teda nestojí tak, či priznávame prioritu myšlienkovej alebo komunikatívnej funkcii jazyka, ale tak, ktorá funkcia je imanentnou funkciou jazyka, t. j. vyplývajúcou z jeho podstaty, a ktoré sú zvláštnymi prípadmi tejto funkcie. Zisťujeme, že imanentnou funkciou jazyka je funkcia myslenia (ďalej túto funkciu nazveme inak). Ďalej zisťujeme, že východiskom hierarchicky systémovej koncepcie jazykových funkcií je poznatok o korelácii rôznych spôsobov existencie myslenia s primeranými spôsobmi existencie jazyka.

Uvedený prístup k objasneniu funkcie, resp. funkcií jazyka naznačuje i riešenie otázky vzťahu medzi jazykovými a rečovými funkciami. Akokoľvek sa zdá byť

logické, že funkcia reči je realizovanou potenciálnou funkciou jazyka, toto chápanie nevystihuje podstatu fungovania jazyka. Základom takéhoto prístupu je predstava, že sa vo funkciách jazyka odrážajú spoločenské potreby myslenia a komunikácie a daná funkcia sa realizuje v reči, ak sa aktualizuje príslušná myšlienková alebo komunikačná potreba. Jazyk a reč sú však formami dvoch spôsobov existencie myslenia (vyplýva to z poznatku, že jazyk je formou spredmetneného bytia myslenia). Ich funkcie sú podmienené zameranosťou príslušného modu myslenia, nemôžu sa prekrývať, pretože tie dva spôsoby existencie myslenia, ktoré sú spredmetňované jazykom a rečou, sú dôsledkom diferencovaných sociálnych potrieb. Jestvovanie jazyka a reči je zdôvodnené práve odlišnými funkciami, ktoré „musia" plniť. Ich existencia je určená funkčnou diferencovanosťou tých spôsobov existencie myslenia, na ktoré sa viažu ako formy ich spredmetneného bytia.

Hierarchicky systémová koncepcia funkcií jazyka sa opiera teda o tieto východiskové poznatky:

1. Podstata jazyka spočíva v tom, že je zhmotnením vedomia.
2. Dominantným konštituentom vedomia je pojmové myslenie.
3. Pojmové myslenie jestvuje v rôznych spôsoboch (modoch).
4. Rôznym spôsobom existencie myslenia zodpovedajú primerané spôsoby existencie jazyka.
5. Rôzne spôsoby existencie myslenia sú zdôvodnené ich odlišnou zameranosťou a rôzne spôsoby existencie jazyka ich odlišnou funkciou.
6. Jednotlivé existenčné spôsoby jazyka sú formami zodpovedajúcich spôsobov existencie myslenia.

Jednotlivé spôsoby existencie myslenia i jazyka sú zvláštnymi prípadmi ich najzákladnejšieho spôsobu jestvovania, s ktorým súvisí ich najzákladnejšia zameranosť, resp. funkcia. Najzákladnejšími spôsobmi existencie myslenia a jazyka je ich sociálnosť, t. j. to, že jestvujú ako špecifické spoločenské javy. V tomto aspekte ich zameranosť, resp. funkcia spočíva v utváraní vedomého (uvedomovaného) vzťahu ku skutočnosti. V tomto zmysle vymedzujeme (pojmové) myslenie a jazyk: myslenie je procesom utvárania vedomého obrazu skutočnosti a sústavou operácií s týmto obrazom; jazyk je zhmotnenou formou bytia myslenia. Takto definované termíny myslenie a jazyk patria k východiskám pri skúmaní funkcií jazyka ako hierarchického systému. Táto definícia jazyka sa vzťahuje na jazyk v jeho najzákladnejšom spôsobe existencie.

Konkrétnejšie spôsoby existencie jazyka priamo súvisia so spôsobmi existencie myslenia. Vyššie sme už pripomenuli, že sa rozlišuje gnozeologické a komunikatívne myslenie. Toto členenie však nevystihuje celé rozpätie spôsobov existencie myslenia na rovnakej abstrakčnej úrovni. Predpokladáme štyri spôsoby existencie myslenia na najbližšej abstrakčnej úrovni k úrovni myslenia v jeho nazákladnejšom spôsobe existencie, teda k úrovni najvyššej abstrakcie: gnozeologické (poznávacie) myslenie, gnozeologicky komunikatívne myslenie, komunikatívne myslenie a komunika-

tívne gnozeologické myslenie. Každý z týchto spôsobov myslenia má vlastnú zameranosť (zacielenosť), ktorá sa odráža vo funkcii korelačných spôsobov existencie jazyka (takže si ich objasníme v súvislosti s týmito funkciami). Jednotlivým spôsobom existencie myslenia zodpovedajú tieto existenčné spôsoby jazyka (čiže jazykové — hmotné — formy myslenia):

gnozeologické myslenie = individuálne virtuálny jazyk
gnozeologicky komunikatívne myslenie = kolektívne virtuálny jazyk
komunikatívne myslenie = kolektívne realizovaný jazyk
komunikatívne gnozeologické myslenie = individualizovane realizovaný jazyk

Formou existencie individuálne virtuálneho jazyka je systém individuálne (jednotlivcami daného jazykového spoločenstva) osvojených jazykových jednotiek a pravidiel ich používania (t. j. ich spájania s cieľom dosiahnuť určitý funkčný efekt). Relevantnou dištinktívnou vlastnosťou individuálne virtuálneho jazyka je to, že ideálna zložka jeho lexikálnych jednotiek presahuje rámec významu, obsahuje mimovýznamové prvky. Vo vzťahu k tomuto spôsobu existencie jazyka možno povedať, že slovo má reálny obsah, ktorý je utváraný súhrnom poznatkov daného jednotlivca o entite, ktorú slovo označuje. Súhrn reálnych obsahov toho istého slova z individuálne virtuálnych jazykov v rámci daného jazykového spoločenstva tvorí obsah slova, ktorý je tak konštituovaný súhrnom poznatkov tohto spoločenstva o spoznanej a označovanej entite. V slovných obsahoch je zakotvená historická skúsenosť jazykového spoločenstva, akumulujú sa v nich výsledky historicko-spoločenského poznania.

Formou existencie kolektívne virtuálneho jazyka je systém jazykových jednotiek a pravidiel ich používania, ktorý sa skonštituoval v historicko-spoločenskej praxi jazykového spoločenstva a ktorým sa odlišuje toto spoločenstvo od iných jazykových spoločenstiev. Ideálna zložka lexikálnych jednotiek tohto systému obsahuje len významové prvky, vo vzťahu k slovu možno hovoriť len o slovnom význame (nie o obsahu). Vo významoch sa stvárňujú obsahy, obsahy sú premenené na významové formy, ktoré sú vyjadrené ustálenými materiálnymi formami (k otázke vyjadrovania významu lexikálnych jednotiek porov. Němec, 1980, s. 26—31). Kým vo vzťahu k obsahu slova je zvuková forma jeho „materializátorom", pomocou ktorého je obsah operatívnou jednotkou gnozeologického myslenia, vo vzťahu k významu slova funguje ako jeho materiálne vyjadrenie v prospech komunikatívneho myslenia. Slovný význam je výsledkom prispôsobovania gnozeologického myslenia požiadavke komunikatívneho myslenia, ktorá vyplýva z podmienok jazykovej komunikácie. Podľa tejto požiadavky slovný význam odráža podstatu označovanej entity na komunikatívnej úrovni, t. j. na úrovni predvedeckého poznania.

Formou existencie kolektívne realizovaného jazyka je neuzavretá množina textov utváraná uplatnením jednotiek a pravidiel kolektívne virtuálneho jazyka v súlade s konvenciou, ktorú dané jazykové spoločenstvo prijalo. Význam slova kolektívne virtuálneho jazyka sa tu mení: jazykový význam slova je premenený na jeho rečový

význam. Prestavba jazykového významu slova na rečový slovný význam spočíva v syntagmatickej aplikácii (t. j. v explicitnom vyjadrení syntaktickou konštrukciou, resp. jej lexikálnym obsadením) niektorých prvkov jazykového významu, čím sa tieto prvky zvýrazňujú a iné potláčajú. Rečové slovné významy súvisia s diferencovanou zameranosťou komunikatívneho myslenia. V súhlase s touto zameranosťou sa vyberajú typy, resp. podtypy jazykových slovných významov a premieňajú sa na rečové významy.

Formou existencie individualizovane realizovaného jazyka je neuzavretá množina textov utváraná uplatnením jednotiek individuálne virtuálneho jazyka na základe porušenia pravidiel ich používania alebo na základe použitia týchto pravidiel v protiklade s konvenciou, ktorú dané jazykové spoločenstvo prijalo. Súvislosť individualizovane realizovaného jazyka s komunikatívne gnozeologickým myslením sa zakladá na tom, že deformáciou (či už systémového alebo normového typu) pravidiel používania jazykových jednotiek sa vyjadruje osobitný spôsob poznania, totiž poznanie na komunikatívnej rovine podstaty označovanej entity prostredníctvom komunikatívneho myslenia. Ideálna zložka slova má tu status rečového obsahu. Rečový obsah slova je konštituovaný z jedinečne získaných individuálnych prvkov poznania na základe komunikatívneho myslenia. Utváranie rečových obsahov slova je prejavom tvorivej zameranosti komunikatívne gnozeologického myslenia a zároveň tým i jeho zamerania na komunikatívnu výraznosť, expresívnosť.

Na základe vymedzenia týchto piatich spôsobov existencie jazyka (jazyk, individuálne a kolektívne virtuálny jazyk, kolektívne a individualizovane realizovaný jazyk), ktoré zodpovedajú piatim spôsobom existencie myslenia (myslenie, gnozeologické, gnozeologicky komunikatívne, komunikatívne a komunikatívne gnozeologické myslenie), možno pristúpiť k určeniu ich funkcií. Na najvyššej rovine (abstrakcie) — rovina I — je uvedomovacia funkcia, ktorá je vlastná jazyku v najzákladnejšom spôsobe existencie. Uvedomovacia funkcia jazyka je jeho predurčenosť na utváranie vedomého vzťahu ku skutočnosti prostredníctvom pojmového myslenia orientovaného na diferencované ciele. Od tejto najzákladnejšej funkcie sú odvodené funkcie ďalších spôsobov existencie jazyka. Zámerne sa tu nahrádza termín funkcia myslenia, ktorý by tu bol vhodný (tento spôsob existencie jazyka je spojený s nediferencovaným pojmovým myslením), termínom uvedomovacia funkcia. Je to z toho dôvodu, že termín funkcia myslenia (alebo myšlienková funkcia) v jeho zaužívanom význame je totožný s naším termínom gnozeologická funkcia. Rozhodujúci je rozdiel medzi „vedomým vzťahom" a „poznávacím vzťahom" (s týmto súvisí gnozeologická funkcia; porov. ďalej). Termín vedomý vzťah je v inkluzívnom vzťahu k termínu poznávací vzťah. Vedomým vzťahom sa rozumie taký vzťah, v ktorom sa utvárajú všetky typy pojmov, t. j. poznávacie (vedecké a predvedecké), jazykové (jazykové významy slov) a rečové (rečové významy slov) a pri ktorom sa vykonávajú myšlienkové operácie pomocou týchto pojmov s diferencovaným zameraním. V poznávacom vzťahu sa vytvárajú iba poznávacie pojmy, s ktorými sa operuje

v prospech jediného zámeru: spoznávať skutočnosť na stále vyššej rovine podstaty. Inak povedané, utváranie vedomého vzťahu ku skutočnosti sa rovná uvedomovaniu skutočnosti, ktoré zahŕňa všetky spôsoby existencie myslenia.

Na rovine II sú štyri funkcie: gnozeologická, gnozeologicky komunikatívna, komunikatívna a komunikatívne gnozeologická. Gnozeologická funkcia je funkciou individuálne virtuálneho jazyka a spočíva v jeho predurčenosti na utváranie a rozvíjanie poznávacieho vzťahu ku skutočnosti prostredníctvom gnozeologického myslenia. S touto funkciou súvisí konštituovanie slovných jazykových obsahov. Gnozeologicky komunikatívna funkcia je vlastnosťou kolektívne virtuálneho jazyka, ktorý je predurčený na to, aby prostredníctvom gnozeologicky komunikatívneho myslenia objektivizoval jednotky individuálne virtuálnych jazykov v prospech komunikácie. V tejto funkcii sa odráža fakt, že kolektívne virtuálny jazyk fixuje „povrchovú" časť výsledkov gnozeologického myslenia, čím sa ideálny objekt — jazykový význam slova — stáva objektom komunikatívneho myslenia. Gnozeologická stránka tejto funkcie spája kolektívne virtuálny jazyk s individuálne virtuálnymi jazykmi, zatiaľ čo jej komunikatívna stránka utvára vzťah tohto spôsobu existencie jazyka s kolektívne realizovaným jazykom. Kolektívne realizovanému jazyku je vlastná komunikatívna funkcia. Komunikatívna funkcia je predurčenosť tohto jazyka na dosiahnutie určitého komunikatívneho efektu prostredníctvom komunikatívneho myslenia. Komunikatívnym myslením sa modifikujú jednotky kolektívne virtuálneho jazyka tak, aby splnili úlohu prostriedku na dosiahnutie plánovaného komunikatívneho efektu. Komunikatívne gnozeologická funkcia je vlastnosťou individualizovane realizovaného jazyka. Prostredníctvom komunikatívne gnozeologického myslenia sa dosahuje rečové poznanie, ktorého výsledkom sú rečové slovné obsahy, t. j. potenciálne jazykové významy slov. Komunikatívne gnozeologická funkcia individualizovane realizovaného jazyka spočíva teda v jeho predurčenosti na dosahovanie rečového poznania, t. j. poznania vyplývajúceho z osobitného uplatňovania pravidiel individuálne virtuálneho jazyka v reči.

Funkcie na rovine III realizujú abstraktnejšie funkcie roviny II. Gnozeologická funkcia sa realizuje ako zachytávacia a konštruktívna funkcia. Zachytávacou funkciou sa rozumie predurčenosť individuálne virtuálneho jazyka na zachytávanie skutočnosti. Á. Kráľ (1974, s. 29) zahrňuje túto funkciu do svojej funkčnej definície jazyka po zistení, že „jazykové zachytenie skutočnosti súvisí s procesmi myslenia, no myslenie sa ním nevyčerpáva. Rovnako aj zachytenie skutočnosti je iba jedna z funkcií jazyka". Treba len zdôrazniť, že zachytávanie („uchopovanie") skutočnosti je komponentom gnozeologického myslenia, ktoré je spredmetnené v individuálne virtuálnom jazyku. Zachytávanie skutočnosti je predpokladom a komponentom konštruovania myšlienok. To znamená, že sa myšlienky konštruujú na základe zachytenej skutočnosti, ale zachytávanie skutočnosti je tiež len myšlienkovým procesom. Konštruovanie myšlienok v gnozeologickom myslení sa odráža

v konštruktívnej funkcii individuálne virtuálneho jazyka. Konštruktívna funkcia je teda predurčenosť tohto jazyka na konštruovanie (výstavbu) myšlienok.

Gnozeologicky komunikatívna funkcia kolektívne virtuálneho jazyka sa prejavuje vo formujúcej (stvárňujúcej) a vyjadrovacej funkcii. Formujúca funkcia spočíva v stvárňovaní jazykových významov z jazykových obsahov (význam = jazykovo stvárnený obsah), vyjadrovacia funkcia vo vyjadrení týchto významov ustálenými prostriedkami.

Komunikatívna funkcia kolektívne realizovaného jazyka zahŕňa informačnú a regulačnú funkciu. V informačnej funkcii sa premieta zacielenosť tohto jazyka na odovzdávanie informácií bez zámerného ovplyvňovania správania prijímateľa. So zámerným ovplyvňovaním správania prijímateľa súvisí regulačná funkcia. Regulačná funkcia je predurčenosť tohto jazyka na reguláciu správania sa adresáta, t. j. na usmerňovanie jeho intelektuálnych, emocionálnych a vôľových reakcií.

Komunikatívne gnozeologická funkcia individualizovane realizovaného jazyka sa prejavuje v kreatívnej a expresívnej funkcii. Individualizovane realizovaný jazyk je predurčený na tvorivé uplatňovanie jednotiek a pravidiel virtuálneho jazyka (tvorivosť sa tu chápe ako cieľavedomé porušenie jazykových pravidiel alebo jazykovej normy so sémantickým alebo — širšie — komunikatívnym efektom) — to je jeho kreatívna funkcia, ako aj na dosiahnutie osobitnej výrazovosti (osobitnou výrazovosťou sa rozumie taká výrazovosť, ktorú nadobúdajú okazionálne výrazy) — to je jeho expresívna funkcia.

Na rovine IV sa ďalej konkretizujú funkcie individuálne virtuálneho a kolektívne realizovaného jazyka, čiže gnozeologická a komunikatívna funkcia. Na tejto rovine sa teda nachádzajú prejavy zachytávacej a konštruktívnej, resp. informačnej a regulačnej funkcie. Zachytávacia funkcia sa realizuje v nominatívnej a deiktickej funkcii. Zachytávanie skutočnosti z jazykového hľadiska prebieha ako jej priame pomenúvanie alebo ako poukazovanie na ňu. Konštruktívna funkcia sa prejavuje v racionálnej a emocionálnej funkcii. Ide o funkcie, ktoré reprezentujú predurčenosť príslušného spôsobu existencie jazyka na konštruovanie racionálnych, resp. emocionálnych myšlienkových jednotiek. Informačná funkcia je na tejto rovine zastúpená vecne informačnou a charakterizačnou funkciou. Vecne informačná funkcia sa uplatňuje ako výmena informácií o predmete komunikácie, kým charakterizačná funkcia sa prejaví vtedy, ak sa voľbou jazykových výrazov zámerne charakterizuje osobnosť hovoriaceho. Regulačná funkcia sa konkretizuje v intelektuálne regulačnej a emotívne regulačnej funkcii. Intelektuálne regulačná funkcia spočíva v tom, že sa odovzdávajú informácie o myšlienkových postupoch, pomocou ktorých sa dospelo k danej myšlienkovej jednotke, čím sa ovplyvňujú metódy myslenia adresáta (výrazne sa premieta táto funkcia v terminológii). Emotívne regulačná funkcia sa zakladá na zámernom vyvolávaní emotívnych, resp. emotívno-vôľových reakcií adresáta využívaním javu psychickej rezonancie: odovzdávanie informácií o emotív-

nych a vôľových reakciách odosielateľa môže vyvolať zodpovedajúce reakcie u adresáta.

Na rovine V sa konkretizuje racionálna, emocionálna a emotívne regulačná funkcia. Racionálna funkcia obsahuje vedecko-teoretickú a logickú funkciu. Prejavom emocionálnej funkcie sú emotívne hodnotiaca a estetická (umelecko-obrazná) funkcia. Emotívne regulačná funkcia sa realizuje ako citovo regulačná, vôľovo regulačná, esteticky regulačná a fatická (kontaktná) funkcia.

Do hierarchického systému funkcií zostáva ešte zaradiť akumulatívnu funkciu, ktorá sa obyčajne uvádza medzi základnými funkciami jazyka. Akumulatívna funkcia, ktorou sa rozumie predurčenosť (jedného zo spôsobov existencie) jazyka na uchovanie výsledkov historicko-spoločenského poznania, súvisí s gnozeologickým myslením, takže je funkciou príslušného spôsobu existencie jazyka. Treba si uvedomiť, že vo vzťahu k jednotlivcom daného jazykového spoločenstva jestvuje jazyk ako množina individuálne virtuálnych jazykov, čiže treba odlišovať typ tohto spôsobu existencie jazyka od triedy jazykov v rámci tohto existenčného spôsobu. Vlastnosťou individuálne virtuálneho jazyka (ako typ) je gnozeologická funkcia, kým vlastnosťou individuálne virtuálnych jazykov (ako trieda) je akumulatívna funkcia. Preto na rovine II sa popri gnozeologickej funkcii individuálne virtuálneho jazyka nachádza i akumulatívna funkcia (ako funkcia množiny individuálne virtuálnych jazykov).

Hierarchicky usporiadaný systém jazykových funkcií môžeme teda prehľadne zhrnúť takto:

Rovina I uvedomovacia funkcia
Rovina II: 1. gnozeologická f., 1a. akumulatívna f.;
2. gnozeologicky komunikatívna f.; 3. komunikatívna f.;
4. komunikatívne gnozeologická f.
Rovina III: 1.1. zachytávacia f., 1.2. konštruktívna f.;
2.1. formujúca f., 2.2. vyjadrovacia f.;
3.1. informačná f., 3.2. regulačná f.;
4.1. kreatívna f., 4.2. expresívna f.
Rovina IV: 1.1.1. nominatívna f., 1.1.2. deiktická f.;
1.2.1. racionálna f., 1.2.2. emocionálna f.;
3.1.1. vecne informačná f., 3.1.2. charakterizačná f.;
3.2.1. intelektuálne regulačná f., 3.2.2. emotívne regulačná f.
Rovina V: 1.2.1.1. vedecko-teoretická f., 1.2.1.2. logická f.;
1.2.2.1. emotívne hodnotiaca f., 1.2.2.2. estetická f.;
3.2.2.1. citovo regulačná f., 3.2.2.2. vôľovo regulačná f.,
3.2.2.3. esteticky regulačná f., 3.2.2.4. fatická f.

Prehľadné znázornenie treba interpretovať tak, že funkcie vyšších rovín sú v inkluzívnom vzťahu k funkciám nižších rovín s príslušným číselným indexom. To znamená, že funkcia na najvyššej rovine — uvedomovacia funkcia — je v inkluzív-

nom vzťahu k všetkým ostatným funkciám: v tomto zmysle možno hovoriť o monofunkčnosti jazyka, pričom si však uvedomujeme, že termín jazyk sa vzťahuje na najzákladnejší spôsob existencie jazyka. Termín jazyk však možno použiť i na vyššom stupni abstrakcie. Ak abstrahujeme od spôsobov existencie jazykových faktov, potom termínom jazyk označujeme triedu jestvujúcich i možných jazykových výrazov a pravidiel ich používania a pritom zisťujeme, že táto trieda je predurčená na rôzne účely. Pri takomto chápaní jazyka možno hovoriť o jeho polyfunkčnosti. Polyfunkčné versus monofunkčné poňatie jazyka zodpovedá nižšiemu a vyššiemu stupňu poznania funkčnej stránky jazyka. Na základe zistenia možných funkcií jazyka, ktoré sa vyabstrahovali z fungovania jazyka v rôznych sférach jeho použitia, sa skúmajú systémové vzťahy medzi nimi, pričom sa ukazuje, že tieto vzťahy sa viažu na spôsoby existencie jazyka, ktoré sú zasa určované spôsobmi existencie myslenia. Výsledkom klasifikácie jazykových funkcií zistených na nižšom stupni poznania (podľa spôsobov existencie jazyka) je hierarchický systém, ktorý zdôvodňuje poznanie, že jazyk je komplexne monofukčný: uvedomovacia funkcia je komplexnou funkciou jazyka. Jej komponenty — čiastkové funkcie, vlastne „subfunkcie" — sú v takých vzájomných vzťahoch ako prvky hierarchického systému s niekoľkými rovinami. Čiastkové funkcie na jednej rovine spája spoločný príznak vyjadrený funkciou najbližšej vyššej roviny, ktorú realizujú (konkretizujú, reprezentujú), a zároveň ich odlišujú diferenciačné príznaky vyplývajúce z toho, že sú vo vzťahu intersekcie.

Jazyk vo všetkých spôsoboch svojej existencie má tú stálu funkčnú vlastnosť, že je predurčený na utváranie vedomého vzťahu ku skutočnosti. Táto vlastnosť jazyka vyplýva z toho, že je nevyhnutne spojený s pojmovým myslením, t. j. s utváraním pojmov a operáciami s týmito pojmami, na základe čoho sa stáva vzťah ku skutočnosti vedomým (uvedomeným) vzťahom. Uvedomovacia funkcia jazyka ako jeho invariantná vlastnosť sa modifikuje pri jednotlivých spôsoboch existencie jazyka, čiže sa prispôsobuje predurčenosti existenčných spôsobov jazyka na plnenie určitých úloh. Utváranie vedomého vzťahu ku skutočnosti má účelovú povahu, vždy je zamerané na nejaký cieľ, takže ide o utváranie cieľavedomého vzťahu. Pojmové myslenie je teda cieľavedomé: môže byť zamerané na spoznávanie skutočnosti pre seba (gnozeologické myslenie), na prispôsobovanie poznatkov (na ich modifikáciu) komunikačným podmienkam — poznatky musia byť prístupné všetkým komunikantom — (gnozeologicky komunikatívne myslenie), na prispôsobovanie modifikovaných poznatkov komunikatívnym cieľom (komunikatívne myslenie) a na spoznávanie skutočnosti využívaním tvorivých možností jazykových prostriedkov (komunikatívne gnozeologické myslenie). Komplexnosť cieľa, na ktorý je pojmové myslenie zamerané, sa premieta v komplexnosti funkcie jazyka — uvedomovacej funkcie.

Vysoká vojenská škola tylového
a technického zabezpečenia
Žilina, Rajecká cesta

Bibliografia

AVRORIN, V. A.: Problemy izučenija funkcionaľnoj storony jazyka. Leningrad, Nauka 1975. 274 s.
ČERNÍK, V.—FARKAŠOVÁ, E.—VICENÍK, J.: Teória poznania. Bratislava, Pravda 1980. 408 s.
HORÁLEK, K.: Filosofie jazyka. Praha, Universita Karlova 1967. 158 s.
HORECKÝ, J.: O komunikatívnom aspekte vo vzťahu jazyka a myslenia. Jazykovedný časopis, *22*, 1971, s. 121—127.
KISELEVA, L. A.: Voprosy teorii rečevogo vozdejstvija. Leningrad, Izdateľstvo Leningradskogo universiteta 1978. 158 s.
KRÁĽ, Á.: Model rečového mechanizmu. Bratislava, Veda 1974. 187 s.
NĚMEC, I.: Jazykové ztvárnění psychického odrazu skutečnosti v lexikální význam. Slovo a slovesnost, *41*, 1980, s. 26—31.
U základů pražské jazykovědné školy. Red. J. Vachek. Praha, Academia 1970. 81 s.

ФУНКЦИЯ ЯЗЫКА

Резюме

Полифункциональное понятие языка соответствует низшей степени познания функциональной стороны языка. Изучение отношений в полифункциональной концепции выделенных функций выявляет, что функции языка образуют иерархическую систему. Эта система содержит несколько ярусов функций и иерархические отношения в системе проявляются в инклюзивном отношении между функциями разных ярусов. Основой классификаций функций является идея, чо в соответствии с гносеологическим, гносеологическо-коммуникативным, коммуникативным и коммуникативно-гносеологическим мышлением надо учитывать четыре разновидности языка: индивидуально-виртуальный язык, коллективно-виртуальный язык, коллективно-реализованный язык и индивидуализированно-реализованный язык. Предзначенность этих разновидностей языка выражать соответствующие разновидности понятийного мышления образует основные функции языка. Они принадлежат к одному функциональному ярусу 2 и существуют в своих разновидностях на низших ярусах. Функции всех ярусов сводятся к одной комплексной функции яруса 1 – к осознавающей функции. В следствии, под термином «функция языка» нами понимается предзначенность языка для создавания осознанного отношения к действительности через понятийное мышление ориентированного на дифференцированные цели. Язык имеет одну единственную функцию – осозновающую функцию.

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 34, 1983, 2

K POVAHE A TYPOLÓGII SÉMANTICKÝCH PRÍZNAKOV

VINCENT BLANÁR

0. Lexikálnym významom sa zaoberajú viaceré vedné disciplíny, ako semiotika, jazykoveda, gnozeológia, logika, psychológia. Komplexné bádateľské postupy sú primerané zložitosti skúmaného fenoménu, ktorý patrí do hraničného poľa viacerých disciplín. Pre poznanie povahy lexikálneho významu je podstatný prínos jazykovedy.

Jazykový znak je ideálny objekt. Jeho označovaná zložka pozostáva z jednej, resp. z niekoľkých semém. Semému vytvára pre daný jazyk príznačný výber a hierarchické usporiadanie sémantických komponentov (sémantických príznakov, sém; ďalej SP) rozličnej abstrakčnej úrovne. Vzhľadom na rozličný bádateľský aspekt i vzhľadom na postavený cieľ konštituenty semémy sa nevymedzujú rovnako. Keď sa napr. skúma proces tvorenia pojmov, myšlienkové univerzálie v hĺbkovej štruktúre, pri konfrontačných prácach, pri osvetľovaní princípov prekladateľských možností berú sa do úvahy SP vyššieho, ba aj najvyššieho stupňa abstrakcie, ktoré sa dajú ľahšie členiť podľa systémových kritérií. Pri segmentácii polysémickej lexikálnej jednotky alebo pri vymedzení lexikálno-sémantickej paradigmy (čiastkového lexikálneho systému) sú naopak dôležitejšie príznaky nižšej a najnižšej abstrakčnej úrovne. Lexikografický opis napr. polysémických slov sa nezaobíde bez prizerania na individuálne SP. Ak by sme prijali názor, že „sémantické príznaky v tom najvlastnejšom zmysle sú také prvky významovej stránky jazyka, ktorými možno charakterizovať nie jednotlivé prípady alebo isté obmedzené skupiny slov, ale väčšie súbory slov" (Horecký, 1980), moderná semaziológia by pre prehĺbenie lexikografickej práce prinášala málo.

0.1. Niektorí jazykovedci sa cieľavedome zamerali na osvetľovanie gnozeologickej stránky významových štruktúr. Tak J. Greimas (1966) odlišuje imanentné významové štruktúry od významov, ktoré sa realizujú v jazykovej komunikácii. Imanentné významové štruktúry majú gnozeologickú povahu, podľa J. Greimasa ich treba skúmať nezávisle od jazykovej formy a nemožno ich stotožňovať s významami konkrétnych lexém. Podľa M. Bierwischa (1975, s. 106) tzv. elementárne sémantické vlastnosti tvoria vysoko štruktúrovaný systém podkladových prvkov pri sémantickom opise prirodzených jazykov a v takomto poňatí predstavujú sémantické univerzálie. M. Bierwisch (a podobne iní stúpenci generatívnej gramatiky) odôvodňujú sémantické príznaky logicky. Takýto postoj našiel svojich kritikov.[1]

Originálnym prístupom sa vyznačuje úsilie skupiny sovietskych jazykovedcov redukovať univerzálny sémantický jazyk na pomerne obmedzený počet (okolo 300) tzv. sémantických parametrov, ktorých kombináciou vytvárajú jednotlivé prirodzené jazyky významy slov.

0.2. Odhalením imanentných významových štruktúr gnozeologickej povahy sa osvetľuje problematika lexikálneho významu z jednej stránky. Lexikálny význam sa však konštituuje pri jazykovom stvárnení myšlienkového odrazu v danom jazyku. Pre poňatie lexikálneho významu má základnú dôležitosť skutočnosť, že sa odhalilo a zdôvodnilo spojenie medzi pojmovo spracovaným odrazom objektívnej reality a konštituovaním lexikálneho významu. Vzťahu poznávacích prvkov, noém, a významových prvkov, sémantických príznakov venovali osobitnú pozornosť W. Lorenz a G. Wotjak (1977). Noémy i SP nevystupujú ako jednotlivé prvky, ale ako časti celku (t. j. ako časti odrazu, resp. semémy), dajú sa postihnúť a opísať len v protiklade k celej usporiadanej množine. Rozdiely medzi noémou a sémantickým príznakom vyplývajú z rozdielov poznávacieho a komunikačného procesu. Noéma sa prehodnocuje na sémantický príznak, keď sa vyjadruje formatívom, spoločensky sa fixuje a stáva sa intersubjektívne vymeniteľnou. SP sa integrovali do semény tým, že pomáhajú dostačujúco odlíšiť jednu semému od iných. Počet a usporiadanie SP tvoriacich význam sa opiera o systémovo-paradigmatické začlenenie do príslušného čiastkového systému a do komunikačnej situácie. Pre dorozumenie je potrebné, aby komunikanti disponovali aspoň priemerom zhodných odrazov, ktoré sa v komunikácii aktualizujú v konkrétnych významoch. Noémy, ktoré sa nevčlenili do lexikálnych významov, sú odrazové prvky ležiace mimo lexikálneho významu. Sémantické príznaky sa niekedy delia na jazykové a mimojazykové (napr. Ščur, 1973; Trubačov, 1976). Zdá sa však, že rozhodujúci nie je druh, ale funkcia príznakov: či majú, resp. nemajú funkciu v sémantickom systéme daného jazyka. SP sú lingvistické prvky denotatívneho významu, relevantné v jazykovom systéme, ktoré sú súčasne jednotkami sémantického opisu (Probleme der semantischen Analyse, 1977; porov. aj Blanár, 1976; 1980). Pravda, otázka je zložitejšia a v ďalšom sa k nej ešte vrátime.

Systémová determinovanosť sémantických príznakov daným jazykom sa dá najlepšie pozorovať v tých vrstvách slovnej zásoby, kde je zreteľná súvzťažnosť medzi významovými a formálnymi prvkami. To je oblasť odvodzovania slov. Napr. M. Dokulil (1962) vyabstrahoval vo svojich onomaziologických kategóriách príznaky: ⟨nositeľ vlastnosti⟩, ⟨nositeľ deja⟩, ⟨agent činnosti⟩, ⟨prostriedok činnosti⟩, ⟨patiens činnosti⟩, ⟨výsledok činnosti⟩, ⟨nositeľ predmetného vzťahu⟩; popri týchto základných príznakoch vydelil príznaky špecifikujúce predmetný

[1] Odporúča sa odlíšiť sémantiku odrazu od lingvistickej sémantiky. Podľa názoru N. A. Sľusarevovej (1973) sémantika odrazu nie je spätá s faktami jazykov a patrí do filozofie; predmet lingvistickej sémantiky tvorí iba výskum obsahovej stránky slov konkrétnych jazykov. Avšak noémy nemožno vyabstrahovať bez zreteľa na lexikálny význam a lexikálny význam možno skúmať len v rámci jazykového znaku. Výčitku treba formulovať skôr tak, že pri osvetľovaní takého komplexného javu, ako je lexikálny význam, nedá sa absolutizovať jeden bádateľský aspekt.

vzťah: ⟨vytváranie predmetného vzťahu⟩, ⟨miesto⟩, ⟨obľuba⟩, ⟨podobnosť⟩, ⟨vlastníctvo⟩, ⟨príslušnosť⟩, ⟨pôvod⟩, ⟨utvorenosť⟩, ⟨vyznačovanie⟩, ⟨určenosť⟩. Pri analýze vybratých slovotvorných vrstiev sa vymedzujú uzavreté systémy sémantických príznakov vyššej a nižšej abstrakčnej úrovne (porov. napr. Horecký, 1982).

1. Vymedzovanie vyčerpávajúceho inventára sémantických príznakov a vypracovanie ich typológie patrí medzi perspektívne úlohy lexikálnej sémantiky. Zaujímavý pokus o typológiu SP publikovali W. Lorenz a G. Wotjak (1977). Pri klasifikácii sémantických príznakov využili rôznorodý materiál, a to 129 príznakov, ktoré získali zo 45 diel rozličného bádateľského zamerania. Súhrnné spracovanie otázky nájdeme aj v monografii *Probleme der semantischen Analyse* (1977). V našich poznámkach k povahe a typológii SP berieme do úvahy i viaceré iné práce, najmä príspevky publikované v ČSSR a ZSSR.

Pri typológii SP sa uplatňujú viaceré hľadiská.

(1) Typológia vychádza z chápania SP ako prvkov jazykového systému. SP môžu byť imanentné/nie imanentné predmetom a javom skutočnosti (1.1), odlišujú sa stupňom abstrakcie (1.2) a spôsobom uplatnenia (1.3).

(2) Typológia vychádza z chápania SP ako prvkov komunikácie (úroveň reči).

(3) Vnútorná štruktúra SP (3.1) a spájanie SP pri konštituovaní semémy (3.2) nie sú vlastne dôležité pre typológiu SP, ale poukazujú na ich logické vzťahy.

(1). SP, ktoré sa vymedzujú na základe vzťahu odrazovej a významovej štruktúry, charakterizujú rozličné stránky predmetov, vlastnosti predmetov a procesov. Odrazové prvky, ktoré sa integrovali do lexikálneho významu, kvalitatívne sa prehodnotili na relevantné prvky lexikálno-sémantického systému.

(1.1). Tzv. referenčno-denotačné SP odrážajú bytostné vlastnosti, vlastnosti imanentné javom, napr. ⟨vek⟩, ⟨smer⟩, ⟨ľudský⟩, ⟨tekutý⟩, ⟨vlastniť (x, y)⟩.

Osobitnú skupinu tvoria príznaky, ktoré nie sú imanentné javom objektívnej reality, ale vyjadrujú postoj komunikanta k objektu komunikácie; ide o všeobecné hodnotenie, o etický, resp. estetický postoj, o racionálnu, prípadne sociálnu kvalifikáciu. Tieto objektívne a subjektívne hodnotiace príznaky tvoria významové komponenty slov ako: *dobrý — zlý; pekný — ošklivý; ničomník; pravdivý — falošný; bezva, jasnačka.* Extrémne hodnotiace stupne sa kvalifikujú ako ⟨pozitívny⟩, ⟨negatívny⟩ príznak.

(1.2). SP sa vyznačujú rozličným stupňom abstrakcie. Najvyššími abstrakciami sú kategoriálne, resp. klasifikačné gramatické príznaky. Zaradenie lexikálnej jednotky do všeobecnejších formálno-sémantických kategórií, ako je slovný druh, slovotvorný typ, slovná čeľaď, sprostredkúva lexikálna forma, spoločné formálne črty príslušných formálno-sémantických kategórií (porov. Němec, 1980, s. 39 n.) Preto patria tieto SP do onomaziologickej časti formovej zložky znaku.[2]

[2] Podľa J. Horeckého; porov. J. Horecký—V. Blanár—E. Sekaninová: Obsah a forma ako organizujúce princípy slovnej zásoby. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Bratislava (v tlači).

Nižšiu abstrakciu predstavuje označenie rodového pojmu, genus proximum danej lexikálnej jednotky. Tejto úrovni abstrakcie zodpovedajú tzv. identifikačné SP (čiže kategoriálnosémantické, generické SP; Ostrá, 1972; Blanár, 1976; Krupa, 1979). V polysémickej lexikálnej jednotke a v sémantickom poli sa prejavujú ako spoločný sémantický prienik, archiséma. Identifikačné SP sú v pomere k iným rodovým príznakom diferencujúce a v pomere k príznakom nižšej abstrakcie daného významového poľa integrujúce; SP tejto nižšej abstrakcie sú v pomere ku generickému príznaku vo vzťahu inklúzie.

V procese odrazu sa formujú tzv. špecifikačné (konkrétnolexikálne, individuálne) SP. Predstavujú ľudským myslením typizované charakteristické stránky pomenovanej reality. V pojmovej štruktúre im zodpovedá differentia specifica. Pomocou týchto príznakov sa vzájomne diferencujú blízke významové štruktúry (porov. aj Perniška, 1980). Ich vzťah k pomenovanej realite je relatívne najbezprostrednejší. O SP tejto najnižšej abstrakčnej roviny sa opiera segmentácia obsahu lexikálneho významu v lexikografickom opise. Pravda, pri sémantickej analýze niektorých lexikálnych vrstiev sa dá ťažko ustáliť, či sa odrazový prvok integroval do lexikálneho významu. Napr. nie je celkom vyjasnená otázka, či jestvujú čisto jazykovedné kritériá na segmentovanie pojmového jadra lexikálnych jednotiek patriacich do tzv. tematických grúp a nomenklatúr. V týchto vrstvách slovnej zásoby jednotlivé špecifikačné príznaky fungujú azda ako nerozčlenený súbor individuálnych sémantických príznakov. D. Šmeľov (1973) hovorí v uvedených prípadoch o integračných príznakoch oproti diferenciačným, N. Tolstoj (1968) o nerozčleniteľných, unikátnych semémach oproti rozčleniteľným semémam. Napr. seméma ‚bereza' je nerozčleniteľná, lebo vzhľadom na nijaký príznak vyjadrený touto lexémou nie je v ruštine v protikladnom vzťahu s iným slovom; oproti tomu seméma ‚berezníček' pozostáva zo SP ⟨breza⟩ ∧ ⟨les⟩ ∧ ⟨mladosť⟩ ∧ ⟨malá veličina⟩. Podľa N. Tolstého (op. cit.) nerozložiteľná seméma predstavuje bezpríznakový a rozložiteľná seméma príznakový člen protikladnej dvojice.

Podľa troch abstraktných úrovní obsahu slova, ktoré formulovala A. Ufimcevová (1974), triedi J. Dolník (1982) sémantické príznaky na reálne (konštituenty lexikálneho významu v obsahovej rovine jazyka, ktoré sa nekonkretizovali v sémémických jednotkách), konkrétne (príznaky konštituujúce semémy v obsahovej rovine lexikálno-sémantického systému) a aktuálne (SP, ktoré sa aktualizujú v obsahovej rovine rečového použitia).

(1.3.). Pri konštituovaní semémy sa niektoré SP uplatňujú obligatórne, niektoré fakultatívne; dá sa hovoriť o rozličných stupňoch fakultatívnosti (Wotjak, 1977; Tolstoj, 1969). Obligatórne SP sú nevyhnutne potrebné pre vyčerpávajúci opis semémy. Najdôležitejšie sú obligatórne semémy vytvárajúce významové jadro. Pri pomenovacom procese sa môže vyzdvihnúť niektorá nová, napríklad okrajovejšia stránka javu alebo sa prehĺbi jej stupeň poznania (to je prípad búrlivého rozvoja terminologických sústav). Jazykové spracovanie takého odrazu sa najprv prejaví

v reči prostredníctvom nových syntagmatických spojení. Spočiatku individuálne a okazionálne SP sa môžu ustáliť a rozšíriť v nejakom funkčnom štýle, prípadne v nejakom zemepisnom areáli. Nová lexikálna spájateľnosť vyústi v kvalitatívnu zmenu, v zmenu sémantickej spájateľnosti (na rovine jazykového systému). Fakultatívny príznak sa v istom zemepisnom alebo funkčnom vymedzení integroval do semémy. V neterminologickej oblasti takýmto postupom vznikajú varianty lexikálneho významu, prípadne osobitné semémy (Blanár, 1980; porov. aj Dolník, 1982).

Uvedieme príklad zo slovenských nárečí. Významové jadro lexémy/semémy *maškrtník* ‚nenásytník, pažravec' tvoria v slovenských nárečiach obligatórne SP ⟨jedlo⟩ ∧ ⟨kvantitatívny výber: veľké množstvo⟩. Potenciálnym komponentom významu je príznak ⟨± s chuťou, labužnícky⟩. Obsah tejto semémy možno parafrazovať takto: „človek, ktorý zje veľa (a často aj s chuťou)". Z východného Slovenska poznáme ďalší, pomerne zriedkavý variant významu, ktorý má fakultatívny príznak ⟨± potajme, ukradomky⟩.

Termíny obligatórny/fakultatívny sa používajú aj v trochu inom poňatí, a to vzhľadom na nositeľov valencie. Rozlišujú sa valenčne relevantné SP (t. j. obligatórne; to sú predikátové alebo funktorové čiže jadrové príznaky) a valenčne irelevantné (modifikačné príznaky; Spiewok, 1980). Napríklad v kultúrnej slovenčine pri slovese *obrátiť sa* vo význame „zmeniť sa" bolo obligatórne vyjadrenie valenčnej pozície *na čo/na koho (na popol, na vlka* a pod.).

Fakultatívne (potenciálne) príznaky predstavujú dôležitého činiteľa pri rozvíjaní významovej stavby lexikálnej jednotky. Fakultatívnymi príznakmi sa spája rovina reči s rovinou jazykového systému.

(2). Druhá skupina SP patrí do textovej lingvistiky. Systematické spracovanie kontextovo určenej typológie sémantických príznakov sa formuluje ako ďalšia perspektívna úloha lexikálnej sémantiky (napr. Spiewok, op. cit.).

Na dané komunikačné podmienky a na postoj hovoriaceho k obsahu výpovede poukazuje niekoľko skupín sémantických príznakov (Lorenz—Wotjak, 1977, s. 391 n.): deiktické príznaky poukazujú na podávateľa, prijímateľa alebo iných aktantov (*je, môj, ty, vy; tento, tamtí)*; niektoré príznaky zaraďujú odrážanú realitu do časovej následnosti (napr. *teraz, včera, prišiel*) a do priestorových vzťahov (napr. *ďalej hore, nasledujúci, stojaci vzadu*); tzv. performatívne slovesá poukazujú na vzťah komunikanta k obsahu výpovede. Performatívnymi slovesami (napr. *tvrdiť, zisťovať, prikazovať, pýtať sa*) sa charakterizuje obsah informácie ako oznam, výzva, otázka; v komunikačnom akte ide o rozličný stupeň poznania odrážanej reality a podľa toho sa rozoznávajú príznaky generalizujúce (*ľudia, istý*), signalizujúce (*tento, Jožo, môj otec*) a partikularizujúce (*niektorí, mnohí*); štylisticky-konotačné SP sa viažu na komunikačný znak použitý v istej situácii, napr. *makovica/tekvica* „hlava", *ty si ale mudrc!* („nechápavý"), konotačné príznaky nepatria do systémových významových komponetov.

(3). Vnútorná štruktúra SP a spôsob spájania SP pri konštituovaní semémy majú ráz logických vlastností.

(3.1). Vzhľadom na vnútornú štruktúru SP (porov. Probleme der semantischen Analyse, 1977, s. 198 n.; Lorenz—Wotjak, 1977, s. 390 n.) rozoznávajú sa jednomiestne (nie-relačné, resp. substančné) a dvojmiestne (relačné) sémantické príznaky.

Substančné SP vyjadrujú vlastnosti predmetov, vecných obsahov, vlastností predmetov a vzťahov medzi predmetmi objektívnej reality, napr. ⟨životný (A)⟩. Argument (A) sa v schéme príznaku obyčajne neoznačuje.

Relačné SP vyjadrujú vzťahy medzi predmetmi, vecnými obsahmi, medzi vlastnosťami predmetov a medzi vzťahmi medzi predmetmi vonkajšej skutočnosti, napr. ⟨rovnaký (A1, A2)⟩, ⟨viac (A1, A2)⟩, ⟨ženatý (A1, A2)⟩. Relačné príznaky sa ďalej delia vzhľadom na vlastnosť symetrie a tranzitívnosti:

symetrické SP, napr. ⟨rovnaký (A1, A2)⟩

nesymetrické SP, napr. ⟨viac (A1, A2)⟩; nesymetrické SP sú príznačné pre konverzíva

mezosymetrické SP, napr. ⟨ľúbiť (A1, A2)⟩ = ≠ ⟨ľúbiť (A2, A1)⟩
(pri zmene miest argumentov vyjadrený vzťah môže, ale nemusí platiť);

tranzitné SP, napr.
K. je väčší ako J.
J. je väčší ako M.
K. je väčší ako M.
M. je menší ako K.

netranzitívne SP — takáto zákonitosť neplatí

mezotranzitívne SP — takáto zákonitosť môže, ale nemusí platiť.

(3.2). Štruktúry sémantických príznakov (bližšie Probleme der semantischen Analyse, 1977; Lorenz—Wotjak, 1977). Lexikálne významy sú štruktúrované celky. Štrukturácia príznakov v semémach, ako aj v systéme jazyka má ráz logických vzťahov. Najvýraznejším organizujúcim princípom je vzťah subordinácie. Subordináciou sa rozumejú vzťahy prvkov na rozličných hierarchických rovinách (napr. inklúzia, implikácia). Špecifikačné SP sú v subordinačnom vzťahu k identifikačným (ako differentia specifica ku genus proximum), identifikačné SP sú zas v subordinačnom vzťahu k príznakom vyšších abstrakčných rovín atď. V mikroštruktúrach i makroštruktúrach sa SP spájajú podľa troch základných operácií spájateľnosti, podľa koordinačných vzťahov konjunkcie (*A* aj *B*; symbol $\wedge$), disjunkcie (alebo *A*, alebo *B*; symbol $\vee$) a exklúzie (vzhľadom na protikladnosť SP vylučuje sa spájateľnosť *A* a *B*). Pre systém SP je príznačné komplexné pôsobenie vzťahov rozličného druhu. Zložitá hierarchická štruktúra SP sa naznačuje členením v podobe stromu alebo iným znázorňovaním subordinácie, resp. koordinácie, napr.:

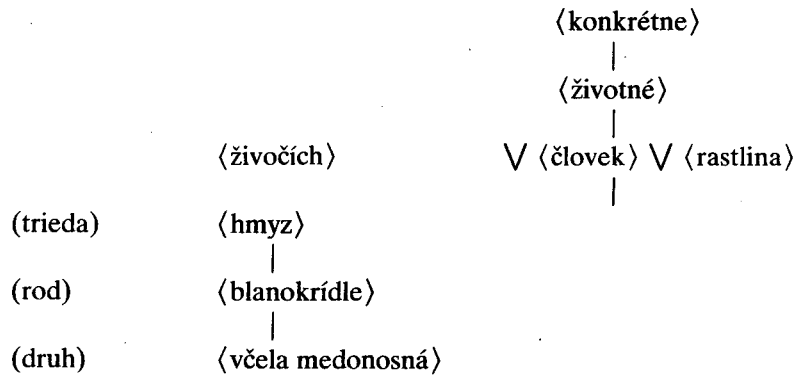

Vzťahy vo vnútornej štruktúre SP a vzťahy medzi SP majú univerzálnu povahu. Prejavujú sa v nich systémové črty inventára SP. Inventár SP má ráz systému sémantických príznakov. Logické vlastnosti významových komponentov sa vzťahujú aj na logické vlastnosti semém. Pre daný jazyk je špecifický istý výber a hierarchizácia sémantických príznakov pri konštituovaní konkrétnych semém. Charakteristickú zložku daného jazyka predstavujú typické lexikálne a frazeologické spojenia, ktorými sa špecifikačné SP v reči explicitne vyjadrujú. A najdynamickejšou zložkou syntagmatických spojení aj v rámci jedného jazyka je obsadzovanie a presuny v obsadzovaní prázdnych miest istými významovými triedami aktantov.

2. Pri problematike SP a ich typológie ostáva nemálo otázok, ktoré formulujeme skôr ako bádateľské úlohy. Existujú iba SP, ktoré sa signalizujú na formálnych ukazovateľoch? Ako segmentovať významovú stavbu neodvodených slov (ktoré sa ináč vyznačujú najbohatšou sémantikou)? Môže sa oprieť dnešná lexikografia o metódy modernej semaziológie pri členení a opise významovej stavby jednotlivých lexikálnych jednotiek? Odpovede na tieto otázky sú len predbežné, hoci vychádzajú z výsledkov sémantických analýz v rozličných jazykoch.

Sémantické príznaky treba vymedzovať intenzionálne, t. j. vzhľadom na odrazovú špecifiku (ako významove relevantné prvky, ktoré vytvárajú v seméne daného jazyka štruktúrované a hierarchizované celosti) i extenzionálne (vzhľadom na vzťah jazykového znaku k mimojazykovej skutočnosti a vzhľadom na spájateľnosť lexém/semém pri obsadzovaní obligatórnych alebo fakultatívnych prázdnych miest rozličnými významovými triedami aktantov). Tým sa podstatne rozširuje možnosť sledovať vyjadrenie sémantického príznaku istými formálnymi ukazovateľmi. Ukázalo sa však, že opora vo formálnych ukazovateľoch nie je vždy dosť výrazná a na prípadné ustálenie SP ostáva logická analýza. V takých prípadoch naráža členenie významovej stavby polysémických slov na objektívne ťažkosti. Pri lexikografickom opise sa nemôžeme vzdať príznakov na najnižšej abstrakčnej rovine, pretože takéto príznaky tvoria významovo relevantného činiteľa pri segmentácii polysémickej významovej

stavby. Pre opis významu v lexikografických prácach má základný význam teória parafrázy. Najmä pri konkrétnych významoch slova je súvzťažnosť individuálnych významových komponentov s príznakmi pomenovanej reality zrejmá; ale ani tu nejde o bezprostrednú súvislosť. Do lexikálneho významu sa integrovali isté typové odrazy, vždy tu však bola determinácia daným jazykovým systémom. Tieto javy treba ďalej skúmať. Najmenší lexikálno-sémantický mikrosystém predstavuje lexéma/seméma a lexikálna jednotka. V najmenších lexikálno-sémantických mikrosystémoch má súbor SP uzavretú, hierarchicky organizovanú štruktúru. Jadro semémy tvoria centrálne, obligatórne príznaky, okrajové postavenie môžu mať niektoré potenciálne SP. Hierarchicky najvyššie postavenie má generický SP, ktorým sa lexikálna jednotka začleňuje do príslušnej lexikálno-sémantickej paradigmy. V lexikálno-sémantickej paradigme nemajú príznaky vyšších abstrakčných rovín diferenciačnú platnosť, sú významovo redundantné, ale cez tieto všeobecnejšie príznaky sa paradigma (čiastkový lexikálny systém) začleňuje do vyšších lexikálnych súborov; všeobecnejšie SP majú v pomere k hierarchicky vyšším útvarom diferencujúcu a v pomere k nižším útvarom integrujúcu úlohu. V slovnej zásobe sú mnohé uzavreté systémy, ale slovná zásoba je princípmi svojej organizácie relatívne otvorený systém systémov. A takýto ráz majú aj konštitutívne prvky lexikálneho významu.

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV
Bratislava, Nálepkova 26

Bibliografia

BIERWISCH, M.: Třídení sémantických rysů. In: Studie z transformační gramatiky I. Nové perspektivy syntaxe a sémantiky. Red. E. Hajičová. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1975, s. 105—133.

BLANÁR, V.: Od myšlienkového odrazu k lexikálnemu významu. Jazykovedný časopis, *27*, 1976, s. 98—116.

BLANÁR, V.: Lexikálny význam a označovaná skutočnosť v jazykovozemepisnom aspekte. Slovo a slovesnost, *41*, 1980, s. 32—38.

DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtine. 1. Teorie odvozování slov. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 263 s.

DOLNÍK, J.: Sémový rozbor obsahových rovín slova a jeho dynamiky. Jazykovedný časopis, *33*, 1982, s. 109—118.

GREIMAS, A. J.: Sémantique structurale. Recherche de méthode. Paris, Librairie Larousse 1966. 262 s.

HORECKÝ, J.: Sémantické príznaky a ich typológia. In: Informačné a riadiace systémy. Sémantický seminár 1979/80. Bratislava, Ústav pre informácie a riadenie kultúry 1980, s. 72—85.

HORECKÝ, J.: Semiotické výskumy v Československu. Slovo a slovesnost, *43*, 1982, s. 134—138.

KRUPA, V.: O spôsobe existencie štruktúry v jazyku. Jazykovedný časopis, *30*, 1979, s. 102—107.

LORENZ, W.—WOTJAK, G.: Zum Verhältnis von Abbild und Bedeutung. Überlegungen im Grenzfeld zwischen Erkenntnistheorie und Semantik. Berlin, Akademie-Verlag 1977. 520 s.

NĚMEC, I.: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha, Academia 1980. 193 s.

OSTRÁ, R.: K diachronnímu studiu onomaziologické struktury. Slovo a slovesnost, *33*, 1972, s. 1—9.

PERNIŠKA, E.: Semantika na složnite prilagatelni imena v săvremennija bălgarski ezik. Sofia, Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite 1980. 168 s.

Probleme der semantischen Analyse. (Kolektív autorov pod vedením D. Viehwegera.) Studia grammatica 15. Berlin, Akademie-Verlag 1977. 405 s.

SĽUSAREVA, N. A.: Problemy lingvističeskoj semantiki. Voprosy jazykoznanija, 1973, č. 5, s. 13—23.

SPIEWOK, W.: Zur Typologie der Seme. In: Linguistische Studien, Reihe A, Arbeitsberichte 65. Fragen der semantischen Analyse. Berlin, Akademie der Wissenschaften, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft 1980, s. 1—11.

ŠČUR, G. S.: *Teorii poľa v lingvistike.* Moskva, Nauka 1973, 255 s.

ŠMEĽOV, D. N.: Problemy semantičeskogo analiza leksiki. (Na materiale russkogo jazyka.) Moskva, Nauka 1973, 280 s.

TOLSTOJ, N. I.: Nekotoryje problemy sravniteľnoj slavianskoj semasiologii. In: Slavianskoje jazykoznanije. VI. meždunarodnyj sjezd slavistov (Praga, avgust 1968 g.). Doklady sovetskoj delegacii. Moskva, Nauka 1968, s. 339—365.

TOLSTOJ, N. I.: Slavianskaja geografičeskaja terminologija. Semasiologičeskije etudy. Moskva, Nauka 1969. 262 s.

TRUBAČOV, O. N.: Etimologičeskije issledovanija i leksičeskaja semantika. In: Principy i metody semantičeskich issledovanij. Red. V. N. Jarceva a i. Moskva, Nauka 1976, s. 147—179.

UFIMCEVA, A. A.: Tipy slovesnych znakov. Moskva, Nauka 1974. 205 s.

WOTJAK, G.: Untersuchungen zur Struktur der Bedeutung. Ein Beitrag zu Gegenstand und Methode der modernen Bedeutungsforschung unter besonderer Berücksichtigung der semantischen Konstituentenanalyse. 2. Aufl. Berlin, Akademie-Verlag 1977. 344 s.

ХАРАКТЕР И ТИПОЛОГИЯ СЕМАНТИЧЕСКИХ ПРИЗНАКОВ

Резюме

Наименьшие элементы лексического значения выделяются с разных точек зрения. При гносеологическом подходе внимание обращено на выявление универсалий. Однако лексическое значение возникает при языковом оформлении (сознательного) отражения мысли в данном языке. При классификации семантических признаков также применяется несколько точек зрения. I. Типология исходит из понимания семантических признаков (СП) как элементов языковой системы. СП могут быть иманентны/не иманентны объектам и явлениям действительности (1.1), они отличаются степенью абстракции (1.2) и способом применения (1.3.) II. Типология исходит из понимания СП как элементов коммуникации (уровень высказывания). III. На характер СП указывает внутренная структура СП (3.1) и сочетание СП при образовании семемы. При лексикографическом описании особое значение имеют дифференциальные (индивидуальные) СП, проблематику которых следует изучить еще более подробно.

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 34, 1983, 2

INŽINIERSKY PRÍSTUP K JAZYKOVÝM, NAJMÄ TEXTOVÝM ŠTRUKTÚRAM*

MAREK CIGÁNIK

Pre inžiniera sú jazykové štruktúry nositele informácií, pričom najzložitejšou jazykovou štruktúrou je text. Vychádzame z bežnej situácie, že tvorivý pracovník sa nachádza vo svojom relevantnom reálnom svete, má svoj mentálny svet a svoj podjazyk, pomocou ktorého komunikuje. Štúdiom zdrojových dokumentov obohacuje svoju základnú bázu vedomostí. V takejto situácii sa veľa času spotrebuje na vyhľadanie relevantných dokumentov, na čítanie a prezeranie nadbytočných údajov a na zložitý proces izolovania efektívne používateľných poznatkov (CIG82).

V odbornej komunikácii môže tvorivý pracovník zastávať viac rol: môže byť vysielačom, prijímačom i kanálom. V týchto rolách má interpretovať slovné významy použité v jazykových štruktúrach (DOL78). V našom kontexte budeme pod slovným významom rozumieť čiastkovú informáciu viazanú na slovo v odbornej komunikácii. Podjazyk je podstatnou stránkou komunikanta, ktorý má v relevantnom jazyku vždy značný stupeň jazykovej dispozície. Jazykovú dispozíciu môžeme zvyšovať generovaním asociačného tezauru textu (CIG82).

V prvých formuláciách teórie sémantiky sa význam vety odvíja od významu slov vo vete (KAT63). V lingvistike je zrejmé, že položky abecedy textu (textové slová) nemožno vo vete ľubovoľne kombinovať, lebo platia isté selekčné obmedzenia. Inými slovami, okrem významu slov vety treba rozlišovať zmysel kombinácie slov. Zmysel slova je v podstate predikát určujúci sémantickú spájateľnosť slova s inými slovami. Keďže texty sú pospájané textové slová v istých rámcoch, môžeme ich spájateľnosť experimentálne preskúmať. V tomto procese môžeme abecedu textu rozložiť na sémantickú abecedu textu (autosémantické textové slová) a na spojovaciu abecedu (synsémantické textové slová). Autosémantické textové slová budeme označovať ako *termémy* a spojovacie slová budeme označovať ako *relátory*. Termémy generujú termíny v súvislej termínovej fráze. Konceptuálne odtiene (funkcie) termínov určujú textové slová označujúce roly termém a budeme ich označovať ako *relatermémy*. Relatermémy preberajú aj funkciu významovú aj funkciu spojovaciu, čo sa výrazne prejavuje najmä vo flektívnych jazykoch.

* V článku sa ponechal autorov spôsob citácie.

Relátory vystupujú jednotlivo alebo sa grupujú do skupín a zoskupení relátorov. Osobitné postavenie medzi relátormi majú slovesá poukazujúce spravidla na označenia situácií. Slovesá budeme označovať ako vlastné predikátory.

1. *Modelové prostriedky.*

1.0. Stereotypne sa v súčasnej vede vyžaduje používanie modelových prostriedkov a veľmi aktuálne sú prostriedky kybernetického modelovania (BER81). Pravda, konkrétne metódy prístupu k analýze textu závisia od východiskových pozícií riešiteľov. Lingvisti používajú predovšetkým slovníky a grafy ako modelové prostriedky (REV77, BAL78). Citovaní autori stavajú na komplexných lexikónoch, ale iní autori (KLE63) prišli s koncepciou malých slovníkov synsémantických slov, ako sú gramatické členy, predložky, zámená, spojky, pomocné slovesá a isté príslovky. Doplnkové slovníky autosémantických slov zahŕňali len také podstatné mená, prídavné mená a slovesá, ktoré majú nepravidelnú morfematickú štruktúru. Otvorenou a nie celkom vyriešenou úlohou zostala reprezentácia kontextu. Spočiatku sa pri automatizovanom rozpoznávaní textov začali používať tzv. kontextové triády, napr. gramatický člen, prídavné meno a podstatné meno.

Pre aplikáciu počítača na automatické rozpoznávanie textov sa vyžaduje, aby formálna reprezentácia syntaktických a sémantických štruktúr jazyka bola z výpočtového hľadiska jednoduchá. Pritom do roku 1978 nebola k dispozícii špeciálna gramatika pre spoločnú syntaktickú a sémantickú úroveň. V ČSSR sa takáto gramatika začala rozpracúvať vo výskumnej skupine spracovania textových informácií vo Výskumnom výpočtovom stredisku v Bratislave. V tomto článku nám ide o komplexné predstavenie takejto jednoduchej sémantickej gramatiky textu.

1.1. Pre inžinierske hľadisko je lepšie porozumiteľná jazyková štruktúra opísaná pomocou inžinierskych matematických modelov, ako sú vektorové priestory, sémantické matice a sémantické siete (CIG79, FIN79). Nový podnet pre inžinierske hľadisko spôsobil relevantný mikrosvet robotov s bankou vedomostí robota (PIO79). Od banky vedomostí robota je už len skok k banke poznatkov o relevantnom svete tvorivého alebo rozhodovacieho tímu. Generovanie takejto banky poznatkov predstavuje front súčasného výskumu a predpokladá sa ako samozrejmosť v štvrtej generácii počítačov.

Ak sa nám podarí deklarovať komponenty jazykových štruktúr ako vektory, dostaneme sa bližšie do relevantného sveta tvorcov a používateľov informácií než pomocou neurčitých lingvistických štruktúr, hoci prepojiteľnosť na lingvistické štruktúry je zárukou komplexného riešenia problému. Vektor je fyzikálna kvantita ako sila, pohyb, rýchlosť, ktorú okrem veľkosti charakterizuje ešte smer pôsobenia. Dá sa preukázať, že textové slovo spĺňa tieto vlastnosti v súvislom texte, t. j. má veľkosť (počet symbolov alebo počet morfém) a má i smer ako zmysel spojitosti v texte.

V matematike sa vektory predstavujú ako geometrické kvantity a zdôrazňujú sa ich algebrické vlastnosti, t. j. ich správanie sa podľa pravidiel sčítania, odčítania a násobenia. Bude užitočné uplatniť tieto pravidlá na jazykové vektory.

1.1.1. *Interpretácia algebrických vektorových zákonov.* Súčtový zákon ako základný zákon má tvar: súčet dvoch vektorov sa rovná výslednému vektoru, ktorého predchádzajúce vektory sú zložky. Geometrický model tohto zákona predstavuje obr. 1.

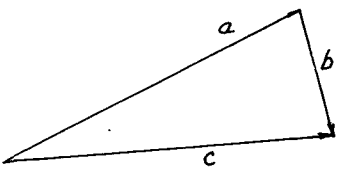

Obr. 1. Geometrický model súčtového zákona dvoch vektorov
$a + b = c$

Je zrejmé, že s týmto zákonom korešponduje v texte generovanie termínov z termém. Majme textové slová: *banka* a *údajov.* Ich vektorový súčet predstavuje termín *banka údajov.*

Väčšie ťažkosti máme s komutatívnym zákonom, ktorého geometrická reprezentácia je na obr. 2.

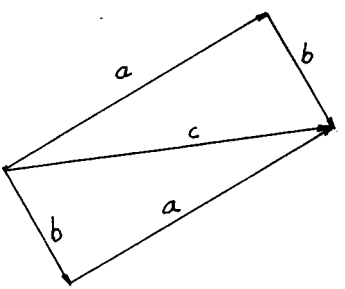

Obr. 2. Geometrická reprezentácia komutatívneho zákona dvoch vektorov
$a + b = b' + a' = c$

Komutatívny zákon sa v textových štruktúrach uplatňuje ako zákon synonymie dvoch (prípadne viacerých) termínov, pravda, ide o podobnosť zmyslovú, nie obrazovú.

Podobne sa dá interpretovať aj tretí, tzv. asociatívny zákon, ktorý možno zapísať takto:

$$(a + b) + c = a + (b + c).$$

Napr. termín *relačná banka údajov* sa dá spojiť aj vyjadriť ako (*relačná banka)*

údajov = relačná (banka údajov). Preukázaním asociatívneho zákona je jav elipsy v textoch, napr. píšeme *relačná banka,* ale interpretujeme *relačná banka údajov.*

Vektor môžeme násobiť skalárom, ktorý môže byť kladný alebo záporný. Násobenie kladným skalárom bude predstavovať frekvenčný výskyt textového slova v texte a násobenie záporným skalárom bude predstavovať morfematický rozklad textového slova.

Vo vektorovom priestore sa ešte uvažuje nulový vektor. Funkciu nulového vektora bude mať systémový (termínový) determinátor, ktorý má tvar +, t. j. znaku plus obaleného prázdnymi znakmi. Tento znak sa vždy prideľuje v systéme za príslušný relátor vtedy, ak už nenasleduje lexikónom určený relátor. Všeobecne možno uviesť, že funkciu nulového vektora majú termínové determinátory.

Vety textu napĺňajú vektorový priestor, pričom každá veta by mohla byť aj reláciou. Veta sa totiž skladá z termínov a relátorov. Potom vetná relácia je $S(t,r)$, kde S je funkčný symbol vety, t označuje termínové reťazce a r označuje relátorové reťazce. Každý termín sa skladá z textových slov ako zložiek — termém, každá relačná fráza sa skladá z relátorov obalených termínmi.

1.2. Na vetu sa budeme ďalej dívať ako na reláciu sémantickej informácie vytvorenú minimálne takto: {... termínový reťazec — väzbový (spojovací) reťazec — termínový reťazec...}.

Intuitívne sa nám núka preskúmať najprv spojovací reťazec, ktorý predstavuje relátor alebo relátorovú skupinu či zoskupenie. Lingvisti v tejto súvislosti skúmajú najprv slovesá a slovesné tvary. V kontexte so slovesom sa skúma subjekt a objekt slovesa (HOR76). Na sloveso sa viaže aj skúmanie štruktúry hĺbkových pádov ako sémantických rol (CHA76). Hĺbkové pády vyjadrujú zmyslové vzťahy medzi slovesom a mennými frázami vety (SAM76). Inovačné zavedenie hĺbkových pádov do lingvistického výskumu bolo svojím spôsobom revolučné a niet takmer práce o spracúvaní textových údajov, ktorá by obchádzala túto inováciu. Všeobecne sa prijal záver, že čím hlbšie sa informácie spracúvajú (štrukturalizujú), tým konceptuálnejšími sa stávajú informácie uložené do pamäti. Niektorí autori zdôraznili, že hĺbkové pády sú v korelácii so základnými vetnými reláciami v zmysle relačných modelov dát (DAT81). Relačné modely dát sú ďalším matematicko-logickým nástrojom modelovania, ktorý sa dá dobre prepojiť s lingvistickými modelmi. Osobitnú pozornosť si ešte zasluhujú systémy hĺbkových pádov spájané so zobrazovacími nástrojmi sémantických sietí v umelej inteligencii (CHAR76, PER80).

Medzi významné modelové prostriedky patrí lingvistickoinformatický automat gramatiky frázových štruktúr typu AFSTN (WOO73). Tento automat umožňuje transformačnú analýzu anglických viet na princípe gramatiky prechodov v sieti. Ak použijeme tento nástroj s nástrojmi zobrazenia viet ako zložených vektorov vo vektorovom priestore textov, môžeme ho použiť na ďalšie typy prirodzených jazykov, teda aj na slovenčinu a češtinu.

Zavedením AFSTN gramatiky a istého systému hĺbkových pádov predkladá (SIM73) takýto model vety:

VETA	→	modalita + propozícia
Modalita	→	čas, hľadisko, forma, typ, modálnosť, spôsob, príslovkové určenie času
Propozície	→	sloveso + (pádový argument)*
Sloveso	→	*bežať, chodiť, lámať, hovoriť, nosiť* atď.
Pádový argument	→	pádová relácia + [NP/VETA]
NP	→	(predložka) + (DET) + (ADJ)* + (N) + (VETA/NP)
Pádová relácia	→	SPÔSOBOVATEĽ, TÉMA, MIESTO, ZDROJ, CIEĽ

Znak plus znamená spojku a, čiarka označuje spojku *alebo* a hviezdička označuje opakovateľnosť. Ostatné označenia sú bežné v lingvistických modeloch.

1.2.1. Použiteľný matematický model sme si vytvorili z funkcionálnej analýzy pomocou Banachovej vety o pevnom bode: ak A je zobrazenie úplného metrického priestoru (X, d) do seba spĺňajúce vlastnosť

$$d[A(x), A(y)] \leqq \alpha d(x,y),$$

kde α je také pevné dané reálne číslo, že $0 \leqq \alpha < 1$, potom jestvuje práve jeden bod $a \in X$ taký, že $A(a) = a$. Tento bod nazývame pevným bodom zobrazenia A (ŠAL81). Dá sa preukázať, že takýmto pevným bodom v textových informáciách je jednak označenie sémantickej oblasti a jednak označenia prvotných pojmov v danej oblasti.

Prvky funkcionálneho priestoru sú funkcie a nazývajú sa vektormi. Významnou vlastnosťou v priestore je vzdialenosť vektora od nuly, t. j. od identicky nulovej funkcie. Aj sémantický význam vety sme vymedzili ako funkciu a úlohu byť identicky nulovou funkciou pripíšeme konektorom a determinátorom. Z lingvistického hľadiska sa pod determinátormi rozumie až niekoľko tried slov, napr. určitý a neurčitý člen, partitívne členy, osobné a ukazovacie zámená, vzťažné zámená, číslovky a iné. Za nulovú funkciu budeme determinátor považovať zo systémového hľadiska. Zmysel tejto funkcie je určovať začiatok vektora vo vektorovom priestore. Tejto nulovej funkcii dáme normalizovaný tvar tak, že ju budeme jednotne zobrazovať ako prázdny znak, znak plus a prázdny znak vždy za determinátorom, ak po ňom nenasleduje ďalší determinátor. Inými slovami, systémový determinátor je každé slovo v relačnom slovníku, ktoré je nositeľom identicky nulovej funkcie.

Ako normu $\|x\| = d(x, 0)$ v normovacom priestore rozpoznaného textu zavedieme vzdialenosť prvku termínu od nulového prvku, t. j. od znaku $b + b$, napr. anglická triáda „a red cube" sa zobrazí ako

$$\neq \bigvee \text{A} + \text{RED CUBE},$$

pričom má vzdialenosť dvoch textových slov. Zavedením rozpoznávacieho slovníka skladajúceho sa z relátorov realizujeme operácie sémantickej reprezentácie textových informácií, čo sa dá matematicky zapísať

$$A: E_x \rightarrow E_y,$$

pričom operátor A operuje z E_x prirodzeného textu do E_y rozpoznaného textu. Aj E_x aj E_y sú reálne Banachove priestory. Pôjde nám teraz o prechod od povrchovej štruktúry zobrazenia: relátor — termín — relátor k hĺbkovej sémantickej štruktúre.

2. *Hĺbkové štruktúry v prirodzených rámcoch textu.*

Nevýhodou všetkých systémov hĺbkových pádov ako modelov hĺbkovej štruktúry vety je, že vyžadujú expertnú analýzu, t. j. manuálny proces reprezentácie. Aj keď špecialista môže tento proces priamo programovať v jazyku LISP, ide o veľmi pomalé operácie. Aby sme preklenuli túto nevýhodu, hľadali sme vhodnejšie automatizačné prostriedky, pričom neobchádzame ani novšie pokusy poloautomatizovaných postupov pri spracúvaní textu patentových dokumentov (NIS82).

Vo svojej monografii sme za východiskový rámec pre banku vedomostí (syntetickú inteligenciu) zvolili základné a prechodné poznanie (CIG73). Takýto motív v inom kontexte sa znova objavil pod označením základné poznanie či základné informácie a nové informácie (NOO79), pravda, v logicko-jazykovej literatúre sa tento rámec vyskytol skôr pod označením presupozície (DOL78, HAJ75, KIN76). J. Dolník napr. zvýrazňuje, že rozštiepenie významu na tvrdený a predpokladaný je dôležitým prínosom pre adekvátnosť opisu. Pravda, dôležité je tento rámec fixovať explicitne a algoritmicky. O to ide spojením poznatkov z prirodzenej logiky a umelej inteligencie. Z logického hľadiska si všímame logické vlastnosti všetkých prvkov obsahu viet a z hľadiska umelej inteligencie si všímame sémanticky merateľné rámcové štruktúry. Keďže to nemôžeme robiť bez ohľadu na platné lingvistické zúženia, treba pribrať do hry gramatické pravidlá, hoci v začiatočných fázach implicitne.

Prirodzená logika sa vymedzuje ako skúmanie uvažovania vyjadreného v jazykových štruktúrach. Ide predovšetkým o skúmanie konceptuálnych zdrojov prirodzeného jazyka. Dôsledkom tohto pohybu bolo začlenenie kontextu do hry (BON78, PIO79). Myslíme si, že teória rámcov v umelej inteligencii je len inou formou teórie kontextu. Dôkazom môžu byť logicko-lingvistické modely reprezentácie poznatkov (BOB77, CIG82, POS81).

2.1. Začiatky teórie rámcov treba vidieť už v kategoriálnych klasifikáciách a najmä vo fazetovej analýze. Fazetový vzorec vlastne predstavuje rámec, pravda, rámec uzavretý do systému (CIG78). Z tohto hľadiska je systém hĺbkových pádov podrámcom, pričom rámcom vety textu je jej relevantná skeletová štruktúra. Dá sa preukázať, že skeletový rámec je prirodzeným rámcom sémantických označení (KAT63). Napr. anglická veta v práci (CHAR76) na s. 147 má tvar: *A frame then is a data structure for representing a stereotyped visual situation.* Má takýto relevantný skelet:

MINSKY'S FORMULATION OF FRAMES
FRAMES
INFERENCE AND KNOWLEDGE
ARTIFICIAL INTELLIGENCE
COMPUTATIONAL SEMANTICS

Prepis do sledu sémantických označení typu Katza a Fodora môže byť nasledujúci: FRAME ISA... → MINSKY'S FORMULATION (INFERENCE AND KNOWLEDGE) → (ARTIFICIAL INTELLIGENCE) COMPUTATIONAL SEMANTICS

Ide tu o definičnú vetu textu, o nadpis state, o nadpis titulu kapitoly, o nadpis časti práce a o názov monografie. Skeletový rámec má hierarchickú štruktúru a navyše o termínoch (pojmoch) tohto rámca platí, že ich význam a pravdivosť sú už predpokladané, teda uplatňuje sa tu presupozícia.

Skeletový rámec nie je jediným prirodzeným rámcom textu. Ďalším významným prirodzeným rámcom je citačný rámec, ktorý sme zaviedli v tvare redukovaných citačných deskriptorov. Napr. pre Dolníkov článok má tento rámec tvar: + DOLJ 78S 74L APRJ 72Z BIEM 72V FILC '< IN 72S KIEF 72S HENH 710 HORJ 74M KRAA 730 SCHV '< IN 73S RUZJ. Všimnime si, že tieto redukované citačné deskriptory tvoria jednak orientovanú sieť a jednak sú algoritmickým vstupom do ľubovoľného informačného prieskumového systému. V takomto systéme frekvencia citovania odkrýva práce, ktoré sú nositeľmi základných informácií. Citačný rámec môžeme obaliť do ďalšieho rámca — do referenčného. Tvoria ho vety textu, v ktorých je lokalizovaná referencia. Možno preukázať, že referenčný rámec predstavuje zákonitosť presupozície. Príklad vezmeme opäť z Dolníkovho článku, v ktorom sú napr. takéto referenčné vety:

+ 74M KRAA + VÝRAZ KOMUNIKATÍVNE A EXTRAKOMUNIKATÍVNE ZAOBCHÁDZANIE POUŽÍVAME V ZMYSLE „DER KOMMUNIKATIVE UND EXTRAKOMMUNIKATIVE UMGAND + UNGG

+74C APRJ + PREDSTAVA O EXISTENCII LATENTNÉHO SLOVNÍKA KOMPONENTOV SLOVNÉHO VÝZNAMU MOTIVUJE I FAKT, KTORÝ SA ČASTO FORMULUJE AKO ZÁKLADNÝ SÉMANTICKÝ ZÁKON REGULÁCIE SPRÁVNEHO CHÁPANIA TEXTU RECIPIENTOM.

Vety sme zapísali tak, že sa začínajú referenčným deskriptorom, pričom znak plus je pri roku publikovania referencie, ale prebraný citát má opäť znak plus pri autorovom označení.

Referenčné vety majú v zásade dvojakú povahu v komunikácii: v prehľadoch poukazujú na tzv. problémové informácie, ale v telese nového textu prinášajú priamo faktové informácie, ktorých význam je už rozpoznaný (MUR80).

Získané komunikatívne rámce textu nám na jednej strane umožňujú rozpoznať sémantiku textu, ale na druhej strane nám aj umožňujú vytvoriť prepojovacie informačné systémy medzi prieskumovými informačnými systémami, faktografický-

mi informačnými systémami a užívateľskými bankami poznatkov. Pravda, tieto možnosti naznačujeme, ale nie sú predmetom tohto článku.

2.1. *Textové relácie ako podrámce.* Vo všetkých lingvistických i nelingvistických prístupoch k analýze normálnej gramatickej vety sa uplatňuje pojem jadra vety v relácii: subjekt — akcia — objekt. Na jadre vety rozvíja V. V. Martynov gramatiku univerzálneho sémantického kódu (MAR77), N. Sagerová klasický lingvistický prístup k automatizovanej analýze textu (SAG78) a Sgallov tím aktuálne členenie vety (SGA80). Všimnime si, že redukovaný referenčný deskriptor má tiež súvislosť s jadrom vety a odráža vetný základ (autora ako subjekt, rok publikovania ako vznik udalosti a časť názvu objektu). Pravda, jadro vety nijakým spôsobom neumožňuje indikovať trojsituačnú kompozíciu slovného významu, t. j. zložku logickú, sémantickú a komunikatívnu.

Skeletový, citačný a referenčný rámec odrážajú výborne komunikatívnu zložku; v nej sa uplatňuje aj zákonitosť presupozície. Logickú zložku charakterizuje logická predikácia, ktorá v našom prístupe má tvar: X sa spája s Y pomocou R, t. j. $R(X,Y)$, pričom platí navyše $P(X,Y)$, t. j. X, Y majú vlastnosť P. Logická informácia je zafixovaná v texte ako metainformácia tým, že vlastnosť P je explicitne reprezentovaná pomocou relatermém. Možno teda vytvoriť apriórny slovník relatermém a použiť ho ako doplnok k slovníku väzbových relátorov. Potom relatermémy logicky dominujú nad termínmi textu. V podobných intenciách pracuje i T. T. Ballmer (BAL78), pravda, na princípe explicitného logického jazyka. Dominácia relatermém sa niekedy prejaví až na súbore textov, ale to len dokazuje, že text sám o sebe nie je jediný zdroj jeho zmyslu. Napr. A. V. Bondarko okrem textovej informácie berie do hry kontextuálnu informáciu, situačnú informáciu a encyklopedickú informáciu (BON78). Textovú informáciu môžeme zapísať ako reláciu v tvare $R(X,Y,P)$, kde R je množina relátorov, X je množina termínov pred relátormi a Y je množina termínov za relátormi. P predstavuje polohu relácie v texte.

Kontextuálnu informáciu vyjadríme ako $R(X,Y,P) \leqq R(X,Y,P_o)$. V tomto prípade vlastnosť P predstavuje polohu relátora v lokálnom kontexte a vlastnosť P_o polohu v globálnom kontexte. Potom poloha v kontexte je významným sémantickým parametrom textu. Poloha v kontexte ako parameter je vnútornou vlastnosťou textovej štruktúry, ktorú musíme rozpoznať programom. Pravda, polohu v kontexte možno rôzne reprezentovať podľa toho, akú zvolíme jednotku miery, napr. textové slovo, termému, termín, reláciu či informačné jadro.

Logickú informáciu budeme viazať na reprezentáciu informačných jadier v texte, ale sémantickú informáciu musíme viazať na textové relácie. Potom encyklopedická informácia je sémantická informácia, ktorú už máme v systéme rozpoznanú a jej opätovný výskyt treba brať ako informáciu o podrámcoch, ktoré sú sémanticky redundantné. Prírastok encyklopedických informácií predstavuje novú informáciu. Až v kontexte nových informácií sa zvýrazňuje reprezentácia encyklopedickej informácie ako podrámec.

Môžeme zhrnúť, že textové relácie obsahujú textové entity (termínové jadrá a informačné jadrá), textové atribúty (modifikátory, kvalifikátory a kvantifikátory) a vzťahové slová (relátory a predikátory). V zmysle prístupu z práce (KAČ82) možno ďalej členiť textové entity, textové atribúty a vzťahové slová na kategoriálne, subkategoriálne a individuálne.

V procese strojovej semiózy dôjde k prekladu prirodzeného textu do sémanticky reprezentovaného textu pomocou sémantických označení. Napr. nadpis článku J. Kačalu sa preloží takto: + SEMANTICKA R) STRUKTURA + VETY vA R) OBSAH + VETY '< !JAZYKOVEDA. Sústava sémantických označení vo vete tvorí sémantický skript, t. j. v danom prípade: + ∇ R) + ∇ v R) + ∇ '< ! a každé označenie vymedzuje istú sémantickú rubriku vety. Ak budeme brať preložený (rozpoznaný) text, potom namiesto vety budeme používať označenie *textéma*. Takýmto spôsobom sme prešli od komunikačnej zložky cez logickú zložku po sémantickú zložku vyjadrenú ako označenú sémantickú rubriku a systém označených sémantických rubrík. Aj naďalej máme na zreteli individuálny sémantický komponent, ale aj jeho systémové začlenenie. Ak priberieme do hry aj textové začlenenie, t. j. heuristiku textu, môžeme intuicionisticky formulovať heuristickú sémantickú gramatiku takto:

$$G_h = \langle T, R, H \rangle,$$

kde T je množina termínov, R je množina relátorov a H je množina heuristík ako lokátorov. Niektoré prípady informačného prieskumu sa dajú úplne pokryť touto gramatikou.

Môžeme zhrnúť, že intuicionistická heuristická gramatika určuje textové relácie v povrchovej štruktúre: relátor — termín — relátor — ... . Rozpoznávanie automatom sa môže realizovať buď pomocou slovníka termínov, alebo pomocou slovníka relátorov, ako aj pomocou kombinovaného slovníka.

Ak máme prejsť od povrchovej štruktúry k hĺbkovým štruktúram, musíme zaviesť subkategórie a individuálne prvky. Termín ako kategória textovej štruktúry predstavuje označenie prvotného pojmu, preto ho nebudeme definovať. V prirodzenom texte sa termín rozkladá na termínové zložky, ktoré v rozpoznanom texte označujeme ako termémy. Algoritmicky možno rozpoznať niekoľko typov termém, najmä relatermémy na základe metarelátorov, vlastné termémy ako rozpoznané modifikátory a termínové jadrá. Pod termínovým jadrom budeme rozumieť termému jednozložkového termínu, poslednú zložku termínu, ak nie je relatermém; ak je relatermém, tak termému pred relatermémou. Napr. z predchádzajúceho príkladu máme termín i termínové jadro VETY. Ak by sme v texte mali termín GRAMATICKE VETY, potom termínovým jadrom je slovo VETY a vlastná terméma je slovo GRAMATICKE. V termíne SEMANTICKA R) STRUKTURA je terméma R) STRUKTURA relatermém a slovo SEMANTICKA je termínové jadro.

Informačné jadro je jadro termínu so svojím blízkym asociačným okolím. Do

blízkeho asociačného okolia zahŕňame tri označené sémantické rubriky a makrorubriku, napr.

+ Δ R) + Δ
SEMANTICKA
SEMANTICKA R) STRUKTURA + Δ
'⟨ !JAZYKOVEDA

Prvý riadok je sémantický skript zo šiestich označení, druhý riadok je jadro termínu, tretí riadok je reprezentácia termínu s nasledujúcou väzbou a štvrtý riadok je označenie väzby na makrorubriku ako na rámcovú oblasť.

Pre termínové jadro VETY sú v danej ukážke dve informačné jadrá:

1. + ΔvAR)
   VETY
   VETY v A
   '⟨ !JAZYKOVEDA

2. + Δ'⟨ !
   VETY
   VETY '⟨ !
   '⟨ !JAZYKOVEDA

3. *Sémantická gramatika textu.*

Typickú povrchovú štruktúru textu v tvare: relátor — termín — relátor ... dostaneme tak, že si zostavíme slovník relátorov. Formálne môžeme model zapísať takto: *R(X, XI, P),* kde *R* je množina relátorov, *XI* sú termíny prvého okruhu relácie, *X* sú termíny druhého okruhu a *P* je množina polôh v texte. Členy relácie *R* sú superkategórie povrchovej štruktúry.

Ako kategórie povrchovej štruktúry zavádzame: unárne determinátory, eliminátory, konektory, binárne relátory, predikátory, asociátory, sémantizátory, modálne roly a ostatné deiktické roly.

Ako kategórie termínov zavádzame informačné jadrá a zložené termíny. Každá kategória povrchovej štruktúry textu má svoje podkategórie.

3.1. Podkategórie relátorov.

A. *Unárne determinátory.*

Ako typické unárne determinátory vystupujú gramatické členy, zámená a kvantifikátory.

Gramatické členy majú sémantickú značku apostrof, t. j. ', napr. 'AN. Zámená, ktoré nie sú v anaforickej relácii, majú značku v tvare ≠ 1, ≠ 2, napr. ≠ 1 TENTO. Zámená, ktoré sú v anaforickej relácii, majú značku s opačnou orientáciou, t. j. ≠ 1, napr. ≠ 1 KTORY, ≠ 2 KTORYCH.

Kvantifikátory majú niekoľko rozlíšení takto: *Q* — pre základné číslovky, *Q'* — pre radové číslovky, *Q* — pre označenia množstva ako *všetko, oboje* a pod. Neurčité kvantifikátory sa zavádzajú ako *Q* ⟨na označenia *veľmi, mnoho,* Q⟩ na označenia *málo, menej* a *Q* % pre označenia *približne, asi* a pod.

Pre rozpoznávanie termínov sa zavádza systémový determinátor v tvare prázdny symbol, znak plus a opäť prázdny symbol.

V oblasti štatistiky platia osobitné determinátory typu:)' A,)' C,)'U,)'V,)'Z,)'T pre tvary *absolútne, celkom, úhrnom, v tom, z toho, total.*

B. *Konektory a eliminátory.*

Ako typické konektory textu vystupujú interpunkčné znamienka, ktoré sa programom obaľujú prázdnymi znakmi. Druhým typom sú spojky so sémantickou značkou $\vee$ pre a, *ale, alebo, avšak a =* ' pre tvary *ako, as, like, jako* a pod.

Príčinné konektory majú sémantickú značku '↗, napr. '↗AK, a konektory označujúce následok majú sémantickú značku '↗, napr. '↗TAK, '↗POTOM.

Eliminátory sú častice a niektoré často používané veľmi všeobecné slová, napr. * ATD, * ETC, * NAPR, * APOD.

Poznámka: Spojky sú aj binárne relátory, ale jednotne ich zaraďujeme medzi konektory a naopak, predložky, ktoré sú aj konektory, zasa jednotne zaraďujeme medzi binárne relátory. Vzniknutá prirodzená neurčitosť sa odstraňuje v reálnej situácii pomocou kontextu.

C. *Binárne relátory.*

Za binárne relátory všeobecne považujeme predložky. Ak predložka má inú funkciu, napr. funkciu konektora alebo častice pri slovese, treba zohľadniť kontext. Sémantická značka pre binárne relátory je apostrof na počítačoch JSEP alebo ≠ na počítači CDC, kombinovaný s ďalšou mnemotechnicky volenou značkou, napr. '⟨ pre predložky s hierarchickou orientáciou za predložkou, napr. *pre, v:* '⟩ pre predložky s hierarchickou orientáciou pred predložkou, napr. *s, pomocou;* '% pre predložky s neurčitou väzbou, napr. *medzi* alebo anglické predložky *to, between* a pod.; " pre časové predložky typu *počas, during* a pod.: ' / pre priestorové predložky napr. *nad, pod, dolu, hore* a pod.

D. *Vlastné predikátory,*

Ide o slovesá a slovesné podstatné mená istého výberu v takomto členení:

(= definičné slovesá a označenia, napr. JE, DEFINUJE, TERMÍN, OZNAČENIE,

(/ všeobecné slovesné podstatné mená, napr. *spracovanie,*

(0 všeobecné slovesá napr. *tvrdiť, predpokladať, získať, súhlasiť* a pod.,

(1 pomocné slovesá prvého okruhu slovesného reťazca, napr. *môže, mal* a pod.,

(2 pomocné slovesá druhého okruhu, napr. *som, beeing, been* a pod.,

(3 pomocné slovesá v tvare neurčitku, napr. *byť, mať, be* a pod.,

(4 integračné slovesá, napr. *obsahuje, integruje, skladá sa, zahrňuje* a pod.,

(5 derivačné slovesá, napr. *derivuje, odvodzuje, rozčleňuje* a pod.,

(6 fázové slovesá, napr. *skúma, vyvíja, používa, realizuje, vyraďuje* a pod.,

(7 jadrové slovesá korešpondujúce s informačnými jadrami, napr. *zvárať, programovať, reprezentovať* a pod.,

(8 slovesá vyjadrujúce akt porovnávania, merania a skúšania a aj príslušné slovesné podstatné mená, napr. *porovnávať, porovnanie, skúšať, skúšanie, testovať, testovanie* a pod.,

(9 aspektové slovesá, napr. *charakterizovať, pristupovať, inovovať, opísať* a pod.,

(' negatívne slovesá s výberom podľa frekvencie výskytu.

E. *Asociátory.*

Sú to označenia, ktoré predstavujú indikované ostatné asociácie v explicitnej forme, napr. tezaurové vzťahy synonymie)' S, supermnožiny)'), podmnožiny)'(a odkazu)' R.

Osobitnú triedu asociátorov predstavujú akronymy so sémantickou značkou A*, napr. A*REVIS, pričom pri prvom zavedení treba skratku dešifrovať. Akronym možno zvoliť aj ako informačné jadro, potom jeho zápis bude: A*REVIS)' S REFERENČNY VEDNY INFORMAČNY SYSTEM.

3.2. *Sémantizátory.*

Sú to aspektové, fázové a logické roly, ktoré majú početné skupiny podkategórií.

F.1 *Logické roly.* Ide o prvú skupinu označení základných logických pojmov so sémantickou značkou *R=*, napr. *atribút, entita, kategória, téma, trieda, udalosť, objekt, subjekt* a pod.; druhú skupinu tvoria rámcové označenia z metodológie vedy so sémantickou značkou *R'*, napr. *veda, odbor, disciplína, metodológia, poznanie, teória, špecializácia* a pod. Tretiu skupinu tvoria integrálne logické označenia so sémantickou značkou *R*), napr. *celok, skladba, systém, štruktúra, rámec, množina* a pod. Štvrtú skupinu tvoria logické derivačné označenia so sémantickou značkou *R(*, napr. *časť, zložka, element, prvky* a pod. Piatu skupinu tvoria označenia vlastných rol so sémantickou značkou *R—*, napr. *rola, druh, typ, hodnota, miera, funkcia, koeficient* a pod.

F.2. *Aspektové roly.* Prvú skupinu tvoria označenia intenzie so sémantickou značkou *A=*, napr. *pomôcka, nástroj, zariadenie, proces, operácia, postup, prostriedky* a pod. Druhú skupinu tvoria všeobecné označenia hľadísk so sémantickou značkou *A'*, napr. *aspekt, hľadisko, charakter, charakteristika, povaha, špecifikácia* a pod. Tretiu skupinu tvoria označenia atributívnych hľadísk so sémantickou značkou *A—*, napr. *nový, hlavný, podobný, bežný, súčasný, označený, spomenutý* a pod. Štvrtú skupinu predstavujú označenia podmienok a vplyvu so sémantickou značkou *A↗*, napr. *podmienka, predpoklad, východisko, A↙*, napr. *vplyv, pôsobenie, spôsob* a pod.

F.3. *Stavové a fázové roly.* Sú to roly označujúce stavy a fázy životných cyklov.

Prvú stavovú skupinu predstavujú označenia výsledkov so sémantickou značkou *S=*, napr. *výsledkov, výsledok, riešenie, výpočet, algoritmus, stav, úroveň.* Druhú skupinu tvoria danosti so sémantickou značkou *S'*, napr. *úvod, začiatok, problém, princíp* a pod.; tretiu skupinu tvoria označenia cieľov so sémantickou značkou *S)*, napr. *cieľ, perspektíva, prognóza, účel, úloha, zadanie, zámer.* Nasledujú označenia zmien so sémantickou značkou *S↗* pre *prírastok, rast, efekt* a sémantickou značkou *S↙* pre *úbytok, odpad, zmena* a pod. Ďalšiu skupinu tvoria označenia zdrojov so sémantickou značkou *S(*, napr. *zdroj, báza, príklad* a pod. Fázové roly sa začínajú skupinou označení fáz so sémantickou značkou *F=*, napr. *fáza, cyklus, etapa.* Nasleduje skupina začiatočných fáz so sémantickou značkou *F1*, napr. *štúdium, výskum, skúmanie, analýza*; experimentálnych fáz so značkou *F2*, napr. *experiment, pozorovanie, zisťovanie*; vývojových fáz so značkou *F3*, napr. *navrhovanie, vývoj, konštrukcia*; projektových fáz so značkou *F4*, napr. *projektovanie, projekt, generovanie, syntéza*; realizačných fáz so značkou *F5*, napr. *realizácia, implementácia, výstavba*; fáz prevádzky so značkou *F6*, napr. *prevádzka, výroba, údržba, zlepšenie, zdokonalenie*; fáz užitia *F7*, napr. *užitie, využitie, spotreba, potreba* a fáz likvidácie so značkou *F8*, napr. *odumretie, vyradenie, likvidácia, nahradenie* a pod.

G. *Modálne roly priestoru a času.*

Patria sem časové entity a vzťahy a priestorové entity a vzťahy, t. j. orientácie na okolie takto: časové entity so sémantickou značkou *T=* pre *čas, rok, deň, mesiac* a pod., časové vzťahy so sémantickou značkou *T'* pre slová *kedy, teraz, dnes, zajtra,* priestorové entity so sémantickou značkou *L=* pre slová typu *lokácia, priestor, miesto, umiestnenie* a priestorové vzťahy so sémantickou značkou *L'* v prípadoch *kde, ta, tam, sem, odtiaľ* a pod.

H. *Ostatné deiktické roly.*

Zaraďujeme sem zatiaľ subjekty z citačných a referenčných odkazov. V prvom prípade použijeme znak plus pred priezviskom alebo gramovou štruktúrou autora a v druhom prípade pred gramovou štruktúrou roku publikovania a označením titulu, napr. +CIMN 78C alebo +78C CIMN. V prvom prípade ide o citujúceho autora a v druhom prípade o citovaného autora.

Medzi deiktické roly môžeme zaradiť aj apriórne termínové či deskriptorové štruktúry, napr. tezaurové štruktúry. Spravidla je takýto postup vhodný pre (rubrikačné) označenia, z ktorých sa vytvárajú osobitné metasúbory. Ich význam je dôležitý pri identifikácii globálneho kontextu. Kódová reprezentácia rubriky sa berie ako deiktická rola, napr. pre zápis z tezauru SPINES – 1702 + INFORMATION + SEMIOTICS alebo pre zápis z tezauru ROOT – LH/LJ + COMMUNICATION + INFORMATION.

4. *Zhrnutie.*

Vyvinuli sme informačný systém označený ako REVIS, založený na automatizovanej sémantickej analýze textu. Formálne ide o päticu tvaru:

$$I(T) = \langle R, E, V, I, S \rangle,$$

kde *R* je množina relácií, napr. textových riadkov alebo viet,
E je množina entít, napr. termínov, zložiek termínov alebo termínových jadier,
V je množina väzieb vyjadrených pomocou relátorov,
I je množina heuristických identifikácií jednotlivých štruktúr,
S je množina označení pre sémantické rubriky (slots).

Heuristickú sémantickú gramatiku systému REVIS možno formulovať takto:

$$G_s = \langle T(j), T(n), R(S), D(j), D(u) \rangle,$$

kde *T(j)* je množina rozpoznaných termínov s jadrom termínu,
T(n) je množina aposteriórne rozpoznateľných relačných termínov,
R(S) je množina sémantických rubrík v rozpoznanom texte,
D(j) je množina definícií termínových jadier,
D(u) je množina definícií univerza pre globálny kontext.

Systém REVIS je realizovaný ako samostatne pracujúci systém programov alebo v prepojení na systém riadenia bázy dát, napr. SOFIS na počítačoch CDC 3300, IBM 370 a EC 1040. Slovníky sémantických väzieb sú k dispozícii pre jazyk český, slovenský, ruský a anglický. K dispozícii je tiež referenčná a užívateľská príručka vo Výskumnom výpočtovom stredisku v Bratislave.

Výskumné výpočtové stredisko
Bratislava, Dúbravská cesta 3

Bibliografia

BALLMER, T. T.: Logical Grammar. Amsterdam, North-Holland 1978.
BERG, A. I. (red.): Kibernetiku na službu kommunizmu 10, 1981. 222 s.
BOBROV, D. G.—WINOGRAD, T.: Overview of KRL, a knowledge representation language. Cognitive Science 1, 1977, s. 3—46.
BONDARKO, A. V.: Grammatičeskoje značenije i smysl. Leningrad, Nauka 1978. 175 s.
CIGÁNIK, M.: Informačné systémy vo vede, technike a ekonomike. Bratislava, Alfa 1973. 444 s.
CIGÁNIK, M.: Automatizovaný systém sémantického rozpoznávania textových dát. Informačné systémy 7, 1978, č. 4.
CIGÁNIK, M.: Metainformational in action in the process of automatic semantic analysis. Information Processing and Management 15, 1979, s. 195—202.
CIGÁNIK, M.: Reprezentácia poznania vo faktovom informačnom prieskume. Čs. informatika 24, 1982, č. 6.
DATE, C. J.: Introduction to data base systems. Reading, Mass., Addison-Wesley 1981 (1, vyd. 1975).
DOLNÍK, J.: Slovný význam a jeho explikácia. Jazykovedný časopis 29, 1978, s. 112—122.
FINDLER, N. V.: Associative networks. London, Academic Press 1979.
HAJIČOVÁ, E.: Negace a presuposice ve významové stavbě vety. Praha, Academia 1975.

HORECKÝ, J.: Pomenovanie príznakov a kategórií. Slovenská reč 41, 1976, s. 129—133.
HORNBY, A. S.: Guide to pattern and usage in English. 2nd ed. London, Oxford University Press 1976. 240 s.
CHARNIAK, E.—WILKS, Y.: Computational semantics. Amsterdam, North-Holland 1976. 294 s.
KAČALA, J.: Sémantická štruktúra vety a obsah vety. Jazykovedný časopis 33, 1982, s. 3—10.
KATZ, J.—FODOR, J. A.: Structure of the semantic theory. Language 39, 1963, s. 170—210.
KING, M.: Generative semantics. In: Charniak — Wilks (už citované).
KLEIN, S.—SIMMONS, R. F.: Computational approach to grammatical coding of English words. Journal of ACM, 1963, July, s. 334—347.
MARTYNOV, V. V.: Universaľnyj semantičeskij kod. Minsk, Nauka i technika 1977. 191 s.
MURDOCK, J. W.: Numerical data indexing. Journal ob Chemical Computer Sciences 20, 1980, s. 132—136.
LAKOFF, G.: Linguistics and natural logic. In: DAVIDSON, D.—HARMAN, G.: Semantics of natural language. Dortrecht, Reidel 1972, s. 545—665.
NISHIDA , F.—TAKAMATSU, S.: Structured-information extraction from patent-claim sentences. Information Processing and Management 18, 1982, č. 1, s. 1—13.
NOORDMAN, L. G. M.: Inferring from language. Heidelberg, Springer-Verlag 1979, s. 113—146.
PIOTROVSKIJ, R. G.: Inženernaja lingvistika i teorija jazyka. Leningrad, Nauka 1979.
PEREIRA, F.—WARREN, D.: Definite clause grammars for language analysis — a survey of formalism and a comparison with augmented transition network. Artificial Intelligence 13, 1980, s. 231—278.
POSPELOV, D. A.: Logiko-lingvističeskije modeli dľa predstavlenija znanij. Moskva, Nauka 1981.
REVZIN, I. I.: Sovremennaja strukturnaja lingvistika. Moskva, Nauka 1977, s. 16—34.
SAGER, N.: Natural language information formatting. Advances in computers 17, 1978, s. 89—162.
SGALL, P.—HAJIČOVÁ, E.—BURÁŇOVÁ, E.: Aktuální členení věty v češtině. Praha, Academia 1980. 172 s.
ŠALÁT, T. (red.): Malá encyklopédia matematiky. Bratislava, Obzor 1981, s. 491—500.
ŠENK, R. C.: Obrabotka konceptuaľnoj informacii. Moskva, Energoizdat 1980; pozri aj SCHANK, R. C.—RIESBECK, C. K.: Internal computer understanding. Hillsdale, New Jersey 1981.
WOODS, W. A.: What's in a link: foundations for semantic networks. In: BOBROW, D.—COLLINS, A. (red.): Representation and understanding. London, Academic Press 1975.
ZADEH, L. A.: A theory of approximate reasoning. Machine Intelligence 9, 1979, s. 149—194.

ИНЖЕНЕРНЫЙ ПОДХОД К ЯЗЫКОВЫМ, ИМЕННО ТЕКСТОВЫМ СТРУКТУРАМ

Резюме

Автор предлагает точку зрения на представление знаний и семантическое представление предложений в системе автоматизированного анализа текста. Метод основывается на выявлении и использовании естественных реляционных эвристик, неявно находящихся в естественных научных и технических текстах. Формулируется эвристическая грамматика и реализация подразделенной семантической сети, завершенной в системе человек – машина – человек как естественно-реляционный тезаурус.

ENGINNER'S APPROACH TO LANGUAGE ESPECIALLY TEXTUAL STRUCTURES

Summary

Significiant correlations were found between the lower level of textual units — the textual words. There are only semantic content words and syntactic tie words. The categorization of these two types is given and a heuristic grammar is developed. A model of natural language recognition based on categories of tie words and the representation of meaning deterministically and stochastically is described. The model encompasses several diverse classes of textual structure knowledge, which include: executable tests of conceptual properties of text, information relating syntactic to conceptual roles, stored in recognition dictionary, and heuristic grammatical knowledge transformable into a semantic net.

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 34, 1983, 2

DYNAMIKA V ODBORNEJ TERMINOLÓGII

KLÁRA BUZÁSSYOVÁ

1. Aktuálnou úlohou výskumu slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny je výskum tých javov, v ktorých sa javí vývojový pohyb a ktoré sú späté s jej dnešnou dynamikou. Vývojový pohyb, vznik nových prvkov, zmeny i reštrukturácia jestvujúcich prvkov sa vzťahuje nielen na jazyk ako celok, ale aj na jeho funkčné podsystémy, na jednotlivé štýlové vrstvy, ktoré tvoria jazykovú bázu funkčných štýlov (hovorového, náučného, umeleckého, publicistického). Osobitne sa táto charakteristika vzťahuje na vedecký (odborný) štýl, v ktorom najcharakteristickejšiu vrstvu tvorí odborná terminológia. Slovotvorné postupy a slovotvorné prostriedky typické pre daný jazyk sa v terminologickom tvorení uplatňujú aktívnejšie než v iných sférach spisovného jazyka (Danilenko, 1977). Stály rast terminologického fondu jazyka, dopĺňanie jednotlivých terminológií novými termínmi a vypadávanie istých termínov, zmeny v štruktúre termínov, väčšia potreba a požiadavky na sémanticky špecializované slovotvorné prostriedky majú objektívnu príčinu v stále prebiehajúcom procese poznania a v rozvoji vedy, v budovaní vedeckých teórií. Rast významu terminológie v súčasnom jazyku je priamym odrazom vzrastajúceho významu vedy v súčasnej spoločnosti. Zvýšená pozornosť odbornej terminológii a k odbornej sfére vyjadrovania je v súlade s objektívne jestvujúcim sociolingvistickým javom, expanziou odborného vyjadrovania aj za hranice vymedzené vlastnou odbornou sférou jazykových prejavov (prenikanie odborného vyjadrovania do hovorového a publicistického štýlu). Väčší ohľad na náučný štýl medzi funkčnými štýlmi spisovného jazyka a na terminologické tvorenie slov je jedným z prejavov rešpektovania súčasného obdobia vedecko-technickej revolúcie.

1.1. Cieľom príspevku je ukázať hlavné problémové okruhy odbornej terminológie ako čiastkového, relatívneho samostatného súboru prostriedkov spisovného jazyka a pokúsiť sa v rámci týchto okruhov vyčleniť javy, na ktorých sa markantnejšie prejavuje dynamika terminologickej lexiky.

1.2. K odbornej terminológii možno pristupovať z teoretického i praktického hľadiska. Praktickej, aplikačnej povahy je starostlivosť o vytváranie, dotváranie, ustaľovanie a zjednocovanie terminológií konkrétnych vedných, výrobných a technických odborov. Pretože termín je súčasťou odborného vyjadrovania, jeho vhodnosť posudzuje nielen jazykoveda, ale aj (a niekedy predovšetkým) príslušný vedný odbor. Úspešnosť praktickej činnosti zameranej na tvorbu a ustaľovanie termínov je

podmienená teoretickým prehlbovaním terminologickej problematiky, skúmaním termínov vo všetkých súvislostiach. K. Hausenblas (1963, s. 7 n.) uvádza tieto aspekty skúmania termínov:

1. Termín ako pomenovanie javu skutočnosti (vzťah termín — pojem — označovaný jav).

2. Termín ako zložka terminologickej sústavy daného odboru a odborov nadradených (vzťah termín — ostatné termíny daného odboru, vzťah k „styčným", t. j. nadradeným, podradeným, susedným, synonymným ap. termínom).

3. Termín ako súčasť odborného textu (vzťah: termín a ostatné pomenovacie prostriedky v odbornom texte, v zovšeobecnení ide teda o miesto termínu v systéme „odborného jazyka").

4. Lexikologický aspekt spočíva v osvetlení miesta termínov v slovnej zásobe národného jazyka, teda vzťah termíny — terminologizované pomenovania — netermíny.

Dôležitosť prvého a druhého aspektu vystúpi do popredia, keď si uvedomíme definičné vymedzenie samotného pojmu termín. Podľa definície J. Horeckého, ktorá bola prevzatá do *Zásad pre koordináciu českej a slovenskej terminológie* (1964), termín je pomenovanie pojmu vymedzeného definíciou a miestom v systéme pojmov daného vedného odboru. Okrem tejto definície, ktorej niektorí jazykovedci vyčítajú nejazykový, resp. nejazykovedný charakter, môžeme tu uviesť aj „jazykovednejšiu" definíciu P. Hausera (1980, s. 35). „Termín je lexikálna jednotka slúžiaca odbornému vyjadrovaniu s presným, spravidla pojmovým významom, vo svojom odbore jednoznačná, ustálená a normalizovaná, bez vedľajších citových príznakov." Vymedzenie obsahu terminologickej nominácie, t. j. definície pojmu vstupuje nevyhnutne do slovotvorného aktu novoutvoreného termínu (na rozdiel od utvorenia bežného slova); bez definície, bez určenia hraníc obsahu daného pojmu, bez vyčlenenia príznakov, ktoré odčleňujú daný pojem od druhého pojmu, termín nemožno pokladať za plnohodnotný (Danilenko, 1977, s. 94).

Skúmaniu vzťahu medzi termínom, pojmom a označovanou mimojazykovou skutočnosťou sa v našej lingvistickej literatúre venovalo pomerne veľa pozornosti. Predovšetkým v novších prácach J. Horeckého (1974a; 1974b) sa vzťah medzi termínom a pojmom skúma ako vzťah medzi onomatologickou štruktúrou termínu a logickým spektrom pojmu. Autor pritom rozlišuje v termíne štyri zložky (roviny): pojmovú zložku (logické spektrum), sémantickú zložku (sémantické príznaky pojmu), onomaziologickú zložku (sémantické príznaky pojmu, ktoré sa v danom termíne používajú ako motívy pomenovania) a onomatologickú zložku (realizácia pomenovania konkrétnymi slovami). Z hľadiska zamerania nášho príspevku žiada sa zdôrazniť, že vzťah medzi pojmovou štruktúrou (logickým spektrom pojmu) a onomaziologickou štruktúrou termínu je dialektický, navzájom sa ovplyvňujú, ale pojmová štruktúra sa mení rýchlejšie než onomatologická, lebo bezprostrednejšie odráža pokrok v poznávaní sveta a v budovaní teórií (Horecký, 1974a, s. 131).

Keďže J. Horecký rozlišuje u každej z týchto zložiek obsahovú a formálnu stránku, je to precíznejší pohľad na formu a obsah termínu ako chápanie, pri ktorom sa termín hodnotí ako spôsob existencie a prejavu pojmu, a pojem sa potom často chápe ako obsah a termín ako forma. J. Horecký právom zdôrazňuje, že takéto chápanie neobstojí, lebo vo vzťahu pojmu a termínu ide vlastne o dva úzko späté, ale predsa len osobitné pojmy, Pojem je objekt z oblasti myslenia, kým termín je objekt z oblasti jazyka. Ak prijímame (v Horeckého viacrovinovom chápaní) štyri zložky za neoddeliteľné, konštitutívne prvky termínu, možno chápať termín ako osobitný objekt z oblasti jazyka, a teda predmet lingvistického výskumu. Obsahom termínu je množina, resp. systém jeho zložiek, formou je vyjadrenie vzťahov pomocou jazykových prostriedkov; tento prístup chápeme ako mikroštruktúru termínu. Skôr makroštruktúrny pohľad na problematiku odbornej terminológie poskytuje sovietska bádateľka T. Z. Kandelaki (1977, s. 4), keď výskumy, ktoré sa dotýkajú problematiky termínov, zhŕňa do piatich typov: 1. Javy obsahového plánu (sémantické príznaky, ich vzťahy, diferenciálne príznaky). 2. Javy výrazového plánu (termínotvorné modely, spôsoby tvorenia termínov, príznaky, ktoré sa uplatňujú pri utvorení termínu). 3. Princípy distribúcie a fungovania jednotiek obsahového plánu medzi jednotkami výrazového plánu (synonymia, dubletnosť, antonymia). 4. Princípy distribúcie jednotiek výrazového plánu medzi jednotkami obsahového plánu (javy polysémie, homonymie a pod.). 5. Konfrontácia organizácie obsahového plánu s organizáciou výrazového plánu. Autorka poukazuje na to, že pri praktickej práci s usporiadaním terminológie (konkrétneho odboru) sa vypracúva onomaziologický prístup — terminológovia praktici a vedci, ktorí po prvýkrát utvárajú termíny, postupujú od sformulovaného obsahu pojmu k hľadaniu najadekvátnejšieho označenia, t. j. od obsahového plánu k výrazovému plánu termínov a terminológií. V spomenutých typoch, resp. okruhoch skúmania terminologických javov vidieť aj istú príbuznosť s Horeckého chápaním štruktúry termínu ako viacrovinovej entity, aj istú blízkosť s prvým a druhým aspektom terminologických otázok, ktoré vytipoval K. Hausenblas (1963).

2.1. Terminológia ako súhrn špeciálnych pomenovaní vo všetkých vedných odboroch sa pokladá za základnú, ústrednú a najinformatívnejšiu časť lexiky samostatnej funkčnej vrstvy, ktorá tvorí jazykovú bázu náučného štýlu. Niektorí bádatelia hovoria aj o osobitnom vedeckom jazyku (Hausenblas, 1963) alebo jazyku vedy (Danilenko, 1977). V. P. Danilenková v prospech postulovania pojmu a termínu jazyk vedy ako osobitnej podoby (raznovidnosť) spisovného jazyka, a nie samostatného funkčného štýlu argumentuje tým, že vzťah jazyka vedy k spisovnému jazyku nie je jednoducho vzťah časti k celku, pretože časť disponuje takými samostatnými črtami, ktoré sú schopné ovplyvňovať celok. Tento argument by sme nepokladali za dostačujúci, lebo vzájomné ovplyvňovanie medzi časťou a celkom je vlastné každému dialekticky chápanému systému. Termín jazyk vedy azda možno prijať s podobnou rezervou, ako sa prijíma napr. pomenovanie umelecký jazyk.

Základné funkcie jazyka vedy sú funkcia gnozeologická (kognitívna) — jazyk vedy je prostriedkom poznávania skutočnosti, a informatívno-komunikatívna — jazyk vedy je prostriedkom na zachytenie, odovzdávanie a spracúvanie vedeckých informácií. Súhrn materiálnych jednotiek jazyka vedy sa nevyčerpáva prostriedkami spisovného jazyka. Je taký rozsiahly, že presahuje nielen za hranice bežného spisovného jazyka, ale aj za hranice národného jazyka (Danilenko, 1977; porov. i Masár, 1978). Preto pri lexikografickom spracovaní slovnej zásoby vzniká problém, v akej miere zachytávať termíny; zvyčajne sa zachytávajú najdôležitejšie a najrozšírenejšie termíny a aj to len zo základných odborov. Úplnejšiu informáciu podávajú jednotlivé terminologické slovníky.

2.2. Väčšina termínov sa tvorí na základe jestvujúcich slov a základov v národnom jazyku. Medzi termínmi sú zastúpené všetky spôsoby tvorenia, všetky štruktúrne typy slov charakteristické pre daný národný jazyk (neodvodené, odvodené slová, zložené slová aj skratky; isté typy pomenovaní sú tu aj navyše, napr. slová so symbolmi typu *γ-lúče*). Zmeny, ktoré prebiehajú v terminologickej lexike istého obdobia v používaní slovotvorných prostriedkov, sú v súlade so zmenami produktívnosti tých či oných prostriedkov v spisovnom jazyku vôbec (Danilenko, 1977). Napriek tomu možno súhlasiť s autorkou v tom, že jazyk vedy si vypracúva slovotvorný podsystém, ktorý vyhovuje požiadavkám a funkciám terminologickej lexiky. Terminologické tvorenie slov a jeho výsledok — terminologická lexika — majú isté charakteristické črty, ktoré ich odlišujú od bežnej spisovnej zásoby (podrobnejšie o konfrontácii termínov a netermínov Danilenko, 1977; Poštolková, 1977; 1980; Masár, 1978). Kým bežné slová vznikajú z komunikačných potrieb jazykového spoločenstva ako celku, termíny vznikajú ako pomenovania pojmov spätých s úzkou profesionálnou oblasťou a sú určené na komunikáciu istej skupiny profesionálne spätých ľudí. Túto tézu treba, pravda, brať dialekticky, zároveň platí aj to, že popularizácia vedy pomocou prostriedkov populárnonáučného štýlu a prenikania odbornej tematiky do publicistiky prispievajú k šíreniu odborných termínov aj za túto úzku profesionálnu oblasť. Mnoho termínov si pritom zachováva svoj terminologický ráz, ale mnoho pôvodne odborných názvov špeciálnych odborov sa stáva súčasťou bežnej slovnej zásoby, determinologizuje sa.

Vzťahy medzi terminológiami a bežným spisovným jazykom sa prejavujú teda najmä v procesoch terminologizácie a determinologizácie. Terminologizáciou sa označuje proces preberania slov bežnej slovnej zásoby do terminologických sústav, pričom dochádza k špecializácii, zúženiu významového rozsahu a k ustáleniu vymedzených významových prvkov. Determinologizácia ako dialekticky protikladný proces zmeny termínov na netermíny spočíva v tom, že termín, ktorý je z významového hľadiska presným pomenovaním pojmu v sústave daného odboru, nadobúda pri použití mimo tejto sústavy iný charakter. Jeho význam sa stáva menej určitý, všeobecnejší, oslabuje sa, alebo sa posúva. Pritom sa mení aj jeho štylistická charakteristika — prechádza z odbornej vrstvy do publicistickej, niekedy aj do

hovorovej vrstvy, nadobúda expresivitu a rôznorodejšiu spájateľnosť v textoch. Determinologizované je napr. používanie slov *parameter, stimul, klíma* (= prostredie), *dešifrovať* (= rozlúštiť), *kapacita* (vynikajúci človek, autorita a pod. — porov. Poštolková, 1977; 1980; Jedlička, 1978). Prechod termínov do mimoterminologického používania znamená istú významovú a funkčnú diferenciáciu. Vo svojom čiastkovom systéme fungujú naďalej ako pomenovania presne definovaných pojmov. Súčasne sa v mimoterminologickom úze postupne prehodnocujú (Poštolková, 1980). Pritom je zaujímavé, že determinologizácii podliehajú aj relatívne nové termíny.

2.3. Terminologické tvorenie je vždy vedomý, uvedomovaný, nie živelný proces. Termíny sú z celej slovnej zásoby najviac prístupné umelým zásahom, normalizovaniu, regulovaniu. Ak napr. V. P. Danilenková (1977) zisťuje pre ruskú slovotvorbu ako celok tri základné tendencie — 1. rast produktívnosti radu modelov (typov), na základe ktorých sa tvoria základné pomenovacie kategórie: procesy, predmety, osoby atď.; 2. zvýšenie pravidelnosti slovotvorných modelov (typov); 3. úsilie špecializovať slovotvorné prostriedky na vyjadrenie istých významov — zároveň oprávnene predpokladá, že terminologické tvorenie zosilňuje a prehlbuje realizáciu týchto tendencií v jazyku ako celku práve preto, že je dynamickejšie, aktívnejšie a zároveň viac usmerňované. K zosilneniu týchto základných tendencií prispievajú podľa autorky v terminológii ďalšie tendencie: zosilnený rast vlastného terminologického fondu, ktorý zabezpečuje špecializáciu a pravidelnosť prostriedkov na tvorenie termínov; tendencia k hniezdovému tvoreniu slov a konkurencia slovotvorných typov pri tvorení termínov tej istej kategórie (toho istého kategoriálneho významu). Pri tejto konkurencii silnie vzájomná podmienenosť produktívnosti istých slovotvorných typov.

2.4. V terminologickom tvorení, ako sme už spomenuli, sú zastúpené všetky typy pomenovaní daného jazyka a možno tu sledovať všetky typy vzťahov, ktoré sú medzi jazykovým znakom a pomenovaním a ktoré sa zisťujú pre jazyk vôbec (porov. Blanár — Horecký — Sekaninová; v tlači). Možno teda zásadne rozlišovať sémantický, slovotvorný a syntaktický spôsob tvorenia termínov (Danilenko, 1977; Poštolková, 1980).

2.4.1. Reprezentácia jazykového znaku významom viacvýznamového slova sa do terminologického tvorenia premieta ako vznik terminologických významov pri slovách bežnej slovnej zásoby; v tomto prípade ide o sémantický spôsob tvorenia termínov, t. j. aplikáciu jestvujúceho pomenovania na nový pojem istého vedného odboru. Patrí sem terminologické používanie slov, ktoré patria aj do bežnej slovnej zásoby, ale keď vystupujú vo funkcii termínov istých vedných odborov, odlišujú sa sférou použitia a zodpovedá im definícia s presnejšími parametrami. Sú to častokrát spomínané prípady ako *meď, zem, jazero,* ale aj rozličné abstraktá. Porov.: *činnosť* — „zamestnávanie sa niečím, konanie, pôsobenie, práca" (SSJ, I. s. 211); *činnosť* — „špecifický ľudský spôsob vzťahu k svetu", „*predmetná činnosť*" — „proces,

v ktorom človek reprodukuje a tvorivo pretvára prírodu, a tým sa sám utvára ako činný subjekt" (Filozofický slovník, 1977); *skok* — 1. „pohyb vzniknutý odrazením nohy alebo nôh od zeme tak, že telo je na okamih vo vzduchu; 2. náhla zmena, ktorá vznikla porušením súvislosti" (SSJ, IV. s. 94); s týmto druhým významom súvisí terminologické použitie tohto slova vo filozofii: *skok* — „podstatná a kvalitatívna zmena predmetu alebo javu, zmena starej kvality v novú v dôsledku kvantitatívnych zmien" (Filozofický slovník, 1977).

Sémantickým spôsobom je aj tvorenie termínov metaforizáciou, ktoré si zasluhuje osobitnú pozornosť.

2.4.2. Keď sa reprezentácia jazykového znaku jednovýznamovým slovom premieta do terminologického tvorenia ako vznik termínov pomocou sémanticky špecializovaných slovotvorných prostriedkov, hovoríme o slovotvornom spôsobe tvorenia termínov. Výrazný podiel tu majú najmä medzinárodné terminologické prvky s tzv. štandardnými významami typu *anti-, mikro-, bio-* a pod. (porov. *antialergikum, antidetonačný, antidopingový, antistresový, antistatický, mikroprocesor, mikroprístup, mikropublicistika, bioinžinierstvo, biotechnológie, biotechnizácia, biofaktor, biomasa, biopolyméry, biopreparáty* atď.). Do slovotvornej terminologizácie môžeme spolu s B. Poštolkovou (1980) zaradiť každé ustálenie niektorých slovotvorných spôsobov, typov a prostriedkov na vyjadrenie istých významov, prípadne významových odtieňov, napr. využívanie formantov *-č, -ačka* na terminologickú nomináciu zariadení a strojov (*zdrsňovačka záložky, tvarovačka opätkov;* porov. Masár, 1983); *-dlo* na pomenúvanie nástrojov a prostriedkov; *-ivo* na pomenúvanie materiálov a pod. Takisto systematicky sa využívajú aj niektoré predpony (napr. novšie termíny *odolejovač, odplyny;* Večerník, 11. 2. 1983). Takto sa rastom terminologického fondu zabezpečuje špecializácia aj pravidelnosť prostriedkov na tvorenie termínov.

2.4.3. Reprezentácia jazykového znaku spojením slov sa do terminologického tvorenia premieta ako syntaktický spôsob tvorenia termínov, t. j. tvorenie termínov slovnými spojeniami rozličných typov. Syntaktický spôsob patrí dnes medzi najproduktívnejšie spôsoby tvorenia termínov. Podľa V. P. Danilenkovej (1977) možno v zásade rozlišovať dva typy terminologických spojení podľa stupňa zmyslovej rozložiteľnosti a podľa stupňa odrazu systémovosti pojmov daného terminologického radu: nerozložiteľné terminologické spojenia typu *maltézsky kríž;* viacčlenné terminologické pomenovania, ktoré sú formálne rozložiteľné na komponenty. Sú to dva podtypy: a) voľné spojenia zložené z dvoch prvkov terminologického charakteru, ktoré si zachovávajú samostatnosť pojmového obsahu každej zložky (napr. elementárne častice); b) viazané spojenia slov, v ktorých jeden komponent nie je termín. Syntaktickým spôsobom je podľa nášho názoru aj terminologizácia pomocou spresňujúcich prívlastkov, ktoré sa pridávajú k jestvujúcim termínom alebo aj k slovám bežného jazyka a utvárajú tak termín alebo ďalší termín. Takto sa tvoria napr. názvy odvetví, ktoré sa vyčlenili v nedávnom čase: *chémia — spracovateľská*

chémia, malotonážna chémia, spotrebná chémia; názvy procesov: *ochrana rastlín — integrovaná ochrana rastlín* (biol.); *regulovanie — proticyklické regulovanie* (ekon.). Môžu to byť aj viacslovné pomenovania, napr. *reštriktívna hospodárska politika, expanzívna hospodárska politika (Pribrzďovanie ekonomického rastu v obidvoch formách hospodárskej politiky — peňažnej a rozpočtovej — dostalo prívlastok reštriktívna hospodárska politika.* Rapoš, 1981).

Za prípady, keď terminologické pomenovanie vzniká ako výsledok novej kombinácie, nového, dosiaľ nezvyčajného spojenia jestvujúcich slov, pokladáme prípady ako *plánovací horizont, riasová biomasa, trávna hmota, intenzívne trávne porasty* a pod. Spomenutú terminologizáciu špecifikujúcimi prívlastkami pokladáme za osobitný prípad terminologizácie. Odlišujeme ho od prípadov, keď sa v rámci istej kategoriálnej skupiny (napr. v zoológii alebo v botanike, chémii) jednotlivé druhy alebo exempláre diferencujú v rámci príslušnej kategórie adjektívnymi prívlastkami (*mačka domáca, kyselina sírová*; porov. Poštolková, 1979).

Spresňujúcimi prívlastkami môžu byť aj zložené adjektíva, napr. *predprojektová dokumentácia, máloodpadové technológie, polovegetačné panely.* Terminologizovať sa môžu aj hodnotiace prívlastky, čím sa zbavujú potenciálnych emocionálnych príznakov. Napríklad filozofický termín *zlá nekonečnosť* — „metafyzické chápanie nekonečnosti sveta, predpokladajúce uznávanie monotónneho, bez konca sa opakujúceho striedania jedných a tých istých konkrétnych vlastností, procesov a zákonov pohybu" (Filozofický slovník, 1977).

Ak v bežnom jazyku je dynamickým javom adjektivizácia príčastí (činných aj trpných), možno povedať, že tento jav sa výrazne prejavuje aj v odbornej terminológii a v náučnom štýle. Ako spresňujúce prívlastky môžu pri vzniku terminologických spojení vystupovať aj adjektivizované príčastia. Napríklad tzv. *„vmedzerené" premenné; programované vyučovanie* (filoz.); tzv. *dramatizované čítanie* (lit.; Lesňák); *tvarované krmivá, valcované materiály; esteticky zvýznamnené vedomie* (Čepan). Iba celkom nedávno vzniklo adjektívum *cielený.* Ako to zvyčajne býva, staršie doklady sú na predikátové postavenie tohto adjektíva, novšie na atributívne postavenie, ktoré značí zavŕšenie adjektivizačného procesu. Porov. *V súčasnosti sú ochrany rastlín cielené* (Malá encyklopédia biológie, 1975). *Výber pracovísk musí byť bezpodmienečne cielený* (správa o činnosti Slovenskej akadémie vied za rok 1981. Bratislava 1982). *Viac ako polovica prác využívala poznatky o monoklonálnych protilátkach, čo sú protilátky získané mimo tela cieleným spojením buniek schopných tvoriť protilátky* (časopis Zdravie, 1982).

Aktuálnym problémom v oblasti syntaktického tvorenia termínov je problém samostatnosti a terminologickej platnosti zložiek viacslovného výrazu, otázka tzv. spolutermínov (Hauser, 1980). Napríklad v náučných aj populárno-náučných a publicistických textoch slovesá spájajúce sa s istými substantívnymi termínmi majú tendenciu do istej miery sa terminologizovať, stávajú sa polotermínmi (spolutermínmi). Tak v súvislosti so zavádzaním robotov ako spolutermíny alebo polotermíny

vystupujú slovesá a slovesné podstatné mená *nasadzovať roboty, skupinové a viacsmenné nasadzovanie robotov, programy nasadzovania priemyselných robotov a manipulátorov* (Pravda, 1982). Pritom však existuje v textoch i kolísanie, výber medzi viacerými spolutermínmi (*zavádzať, nasadzovať, začleňovať roboty do výrobného procesu*).

3. Poukázali sme na základné spôsoby tvorenia termínov, problematiku, ktorú T. S. Kandelaki zaraďuje medzi javy výrazového plánu odbornej terminológie. Možno s týmto zaradením súhlasiť, pravda, s vedomím, že oddelenie od obsahovej zložky môže byť iba pracovné, v skutočnosti spôsob tvorenia termínov nemožno odtŕhať od obsahov, ktoré sa nimi označujú.

3.1. V organizácii obsahového plánu odbornej lexiky dôležitým pojmom sú kategórie ako relatívne široké sémantické triedy termínov, ktoré sú zovšeobecnením významu mnohých termínov. T. S. Kandelaki (1977) rozlišuje tieto kategórie: kategóriu procesov, kategóriu predmetov, kategóriu vlastností, kategóriu veličín, kategóriu jednotiek merania, kategóriu vied, odvetví, kategóriu profesií a pod. Teda ich počet sa presne neuzatvára. Medzi termínmi spomenutých kategórií existujú neostré hranice, nie sú to skupiny prísne od seba oddelené, skôr ich možno chápať ako navzájom sa sčasti prekrývajúce polia, ako isté kontinuum. Napríklad prechod od kategórie procesov ku kategórii vlastností tvorí kategória stavov (*nepredajnosť tovarov, vybilancovanosť plánu*). Z vlastností sa vyčleňujú kategórie v užšom zmysle ako najvšeobecnejšie, vo vedeckých systemizáciách najvyššie postavené vlastnosti, príznaky skúmaných objektov. Možno tu vyčleniť aj pomenovania príznakov ako také podstatné mená, ktoré označujú zovšeobecnené vlastnosti chápané ako charakteristické vlastnosti objektov (Horecký, 1976). Spoločnou vlastnosťou príznakov a kategórií je to, že označujú najvšeobecnejšie vlastnosti, resp. javy. Formálne sa odlišujú predovšetkým tak, že kým na pomenovanie príznakov sa používajú substantivizované adjektíva, v prevažnej miere podstatné mená na *-osť*, na pomenovanie kategórií sa používajú jednak konvertované substantíva typu *dobro*, jednak substantivizované adjektíva stredného rodu typu *dobré*. Repertoár slovotvorných prostriedkov na tvorenie názvov vlastností (príznakov) a kategórií sa však sčasti prekrýva. Niektorí autori, napr. F. Miko (1972) používajú formant *-osť* aj na tvorenie názvov kategórií (porov. *ikonickosť, zážitkovosť, naliehavosť, operatívnosť* a pod.; Malý slovník výrazovej sústavy). V niektorých prácach sa dôsledne uplatňuje pomenúvanie kategórií substantivizovanými adjektívami stredného rodu (Losev — Šestakov, 1978). Treba však počítať aj s tým, že niekedy kolísanie a aj návrat k staršiemu typu pomenovania (napr. *komično, estetično*) je nie náhodný, ale je vynútený konkrétnou spájateľnosťou v texte — adjektívny prívlastok blokuje možnosť uplatniť adjektivizované substantívum na *-é* alebo aspoň sťažuje túto možnosť. Porov. *Tento cieľ autor uskutočňoval všestranným rozpracovaním jazykového komična.* (Čepan) Tu by termín *komické* pôsobil kuriózne: *Tento cieľ autor uskutočňoval všestranným rozpraco-*

vaním jazykového „komického". Plynulá hranica existuje nielen medzi názvami vlastností a kategórií v jednom vednom odbore, ale aj medzi vlastnosťami a kategóriami v príbuzných terminológiách navzájom, napr. medzi vlastnosťami a kategóriami v terminológiách literárnej vedy, umenovedy a estetiky.

Z názvov procesov by sa mohli vyčleniť názvy metód, metodík, pracovných postupov a systémov, napr. *elektrostatické práškovanie* „novovyvinutá metóda smaltovania odstraňujúca prašnosť prostredia" (Televízne noviny 7. 8. 1982); *monitorovanie životného prostredia* (... vytvorenie metodiky pre klasifikáciu území, monitorovanie životného prostredia, Večerník 20. 1. 1983); *systém hromadného diaľkového ovládania* (v energetike; *Systém HDO im* [energetikom] *umožní vypínať a zapínať spotrebiče z jedného centra podľa vývoja denného diagramu zaťaženia energetickej sústavy*; Smena 9. 2. 1983).

3.2. Vyčlenenie istých kategórií termínov je užitočné preto, lebo v ich rámci možno dobre sledovať pohyb, pribúdanie, spresňovanie termínov. V dôsledku diferenciačných a integračných procesov vo vede stále pribúdajú, vznikajú nové odvetvia a s nimi aj potreba pomenovania týchto disciplín a odvetví; porov. v *Malej encyklopédii biológie* (1975) termíny *bioekológia* „ekológia rastlín a živočíchov"; *biogeochémia* „náuka o rozdelení a presunoch chemických prvkov v živých organizmoch". Termín *sociolingvistika* sa v poslednom čase začína v istých kontextoch zamieňať termínom *sociopsycholingvistika*. V dôsledku matematizácie prírodných aj spoločenských vied treba počítať s narastaním „položiek" v kategórii veličín a v kategórii jednotiek merania. Názvy indexov, koeficientov a pod. pribúdajú predovšetkým v odvetviach a interdisciplínach využívajúcich metódy matematickej štatistiky — v experimentálnej psychológii, v psycholingvistike, v matematickej lingvistike, v sociológii a inde. Napr. *varieta výrazu* (Miko, 1972), tzv. *asociačná frekvencia* „ukazovateľ asociačnej sily" (Maršálová, 1980); *index prefixability* — na meranie počtu prefixov, ktoré môže sloveso priberať (Straková, 1980).

4. Okrem pribúdania nových termínov sa pohyb v terminologickej lexike prejavuje v reštrukturácii jestvujúcich jednotiek, v distribúcii jednotiek výrazového plánu medzi jednotkami obsahového plánu (javy polysémie a homonymie), ako aj v distribúcii a fungovaní jednotiek obsahového plánu medzi jednotkami výrazového plánu (synonymia, dubletnosť, antonymia). Terminologická lexika sa od bežnej spisovnej lexiky odlišuje aj tým, ako sa v nej uplatňuje polysémia, homonymia a synonymia. Polysémia sa prejavuje ako kategoriálna mnohoznačnosť, napr. výrazovo rovnaký termín má význam deja aj výsledku deja (lit. *horizontálne členenie textu*). Homonymia jestvuje v terminológii len ako tzv. medzivedná a medzisystémová homonymia (Danilenko, 1977) a zvyčajne je dôsledkom rozpadu mnohoznačného slova. O terminologických homonymách hovoríme vtedy, keď fungujú ako termíny v niekoľkých odboroch a ich významy pritom nemôžeme vysvetliť prenesením, napr. *reakcia* v chémii a v politike (Hauser, 1980, s. 33). Za medzisystémovú homonymiu navrhuje B. Poštolková (1980) pokladať nielen

nové významy ako výsledky terminologizácie, ale aj nové významy (nie náhodné použitia) ako výsledky determinologizácie, teda paralelné používanie slova v terminologickej i mimoterminologickej lexike.

4.1. Je známe, že aj keď ideálny termín má byť presný a teda jednoznačný, vyskytuje sa aj v terminológii synonymita. Viacerí lingvisti zhodne konštatujú, že synonymia je najživší proces v začiatočných etapách formovania odbornej terminológie, keď sa hľadajú a ustaľujú základné termíny. Zdá sa však, že synonymia zasahuje terminologickú lexiku ako ustavičný proces. Jeho najvýraznejšou, dynamickou zložkou je sústavné dopĺňanie domácich názvov k medzinárodným, teda tvorenie synonymných dvojíc internacionálny prostriedok — domáci prostriedok, napr. *selekcia — výber, rekognoskatívna gramatika — rozpoznávacia gramatika* a pod. Stále je totiž živá tendencia, aby popri prevzatých termínoch, spravidla funkčne obmedzených na vedeckú sféru, existovali aj synonymné domáce termíny pre potreby širšieho dorozumievania — v populárno-náučných prácach, prípadne v školskej praxi. Výrazne synonymná je napr. aj lingvistická terminológia (porov. Slovník slovanské lingvistické terminológie 1977). Ale pohyb v tejto oblasti sa prejavuje aj v tom, že všetky takéto dvojice nie sú rovnocenné (rovnorodé). Výsledkom napätia medzi dvojicami domáci prostriedok — internacionálny prostriedok môže byť úplná synonymita čiže variantnosť (*drevnatenie — lignifikácia*), synonymita so štylistickou diferenciáciou (*preferencia* kniž. — *zvýhodnenie* neutr.), synonymita s rozdielom v komunikačnej sfére (*devalvácia* ako ekon. termín v odbornej sfére vyjadrovania — *devalvácia, devalvovanie hodnôt* v bežnom jazyku). V súčasnosti pokladáme pohyb v tejto oblasti za najviac charakteristický.

4.2. Nakoniec sa žiada stručne uviesť faktory, ktoré podmieňujú dynamiku v odbornej terminológii (venovali sme im pozornosť na inom mieste, porov. Buzássyová — Bosák, v tlači): 1. Sústavné dopĺňanie jednotlivých terminologických sústav novými termínmi ako dôsledok stále napredujúceho vedeckého poznania. 2. Spresňovanie termínov, ktoré prináša zmeny obsahu pojmu pri nezmenenom výraze, ďalej zmeny vo výrazovej stránke termínu, a to bez zmeny pojmu aj s pojmovou zmenou. 3. Proces internacionalizácie, ktorý vyvoláva už spomenuté napätie medzi dvojicami domáci prostriedok — internacionálny prostriedok. 4. Konkurencia slovotvorných typov pri tvorení termínov s rovnakým kategoriálnym významom (*hynutie — úhyn zvierat*). V niektorých odboroch (v ekonómii, v poľnohospodárstve, záhradkárstve) viac ako v iných konkurujú názvom dejov a procesov s formantom *-nie* termíny tvorené konverziou: *dozber, domlat semien, výsev, závlahy, ohryz (zajacom poľným)* a pod. 5. Prenášanie termínov z jedného odboru do druhého ako dôsledok interdisciplinárnosti vedeckého výskumu a vzniku hraničných disciplín. Napr. literárna veda používa okrem vlastnej terminológie aj lingvistické termíny, v biológii sa používajú chemické termíny atď. Prelínanie termínov dvoch odborov je najvýraznejšie, keď sa konštituuje príslušná hraničná disciplína (porov. v psycholingvistickej práci L. Maršálovej, 1980 lingvistické, resp. psycholo-

gické termíny *prídavné meno, vetný kontext; podnetové slovo, paradigmatická asociácia* a pod.).

4.3. Od prelínania, istej migrácie termínov dvoch alebo viacerých odborov v textoch konkrétneho vedného odboru treba odlišovať vzťah medzi všeobecnovednou lexikou a terminológiou konkrétneho vedného odboru, pričom sa pod všeobecnovednou lexikou rozumejú termíny „so širokým profilom" (Danilenko, 1977), ktoré neslúžia iba jednej vednej oblasti, ale sú charakteristické pre sféru odborných prejavov ako celok (*hyperbola, diskrétnosť, invariant, redukcia* a i.). V rámci skúmania termínov ako súčasti odborného textu sa ukazuje zaujímavé sledovanie toho, ako prechádzajú do odborných textov konkrétnych prírodovedných i spoločenskovedných odborov filozofické termíny ako istá súčasť všeobecnovedného základu. V zásade tu vidíme dve možnosti. Filozofické termíny sa môžu v danom odbore používať v prísne filozofickom pojmovom vymedzení (teda v takom istom význame, v akom fungujú vo filozofii), alebo — a to je častejší prípad — termín konkrétnej vednej disciplíny môže byť špecifikáciou filozofického pojmu-termínu za predpokladu, že mu neprotirečí, je jeho analógiou a konkretizáciou. Aj v tomto prípade získavajú filozofické termíny zvyčajne pomocou spresňujúcich prívlastkov nový, modifikovaný význam aj pojmový obsah, vzniká teda ďalší termín, ktorý však už patrí do iného odboru. Ako názorný príklad takejto terminologizácie možno uviesť termíny *literárne (estetické) bytie* a *literárne (estetické) vedomie* ako špecifikácie termínov marxistickej filozofie *bytie* a *vedomie*, ktoré do terminológie vedy o umení navrhuje zaviesť O. Čepan (1981, s. 44): „Termíny bytie a vedomie nie sú iba súčasťou premís materialistickej filozofie o prvotnosti bytia a sekundárnosti vedomia, ale aj poznatku, že momenty vedomia raz vyvolané do života inými skutočnosťami, môžu spätne pôsobiť na svoje okolie a dokonca na svoje vlastné príčiny... Oba pojmy vo formulácii „literárne bytie" a literárne (estetické) vedomie možno produktívne využiť aj pri identifikácii a analýze literárnych faktov za predpokladu, že ich ponímame ako analógiu dialektického vzťahu medzi hmotou (bytím) a vedomím v najvšeobecnejšom zmysle. Literárne bytie a literárne vedomie sú teda dve stránky jazykovo-literárnej formy vyjadrovania estetických obsahov ľudského vedomia. Pojem literárne (estetické) bytie vo všeobecnosti vyjadruje tú stránku materiálnej existencie diela (textu), ktorá pôsobí bezprostredne na zmysly, na vnímavosť príjemcu — čitateľa, vyvoláva uňho spontánne pocity a čo len rudimentárne estetické reakcie, zakotvené primárne v jeho tzv. estetickom nevedomí a predvedomí. Pojem literárne (estetické) vedomie je výrazom zovšeobecnených stránok existencie jednotlivých diel ako produktu spoločenskohistorického kontextu tvorby, zbavených čŕt náhodnosti." Uviedli sme trochu dlhšiu citáciu príslušného autorovho textu, dokumentujúcu utváranie termínu ako uvedomovaného procesu. Navrhované termíny spĺňajú status termínu tým, že majú presnú definíciu, aj tým, že sa ukazuje miesto ich uplatnenia v sústave danej terminológie (poukázanie na ich využitie pri identifikácii a analýze literárnych faktov).

Citovaný príklad terminológie z odboru vedy o umení, resp. literárnej vedy ukazuje, že pri tvorbe termínov môže zohrať značnú úlohu výrazná osobnosť v danom odbore. Terminológiu výraznej osobnosti môže prijať a používať najprv istá časť odborníkov daného vedného odboru. Istá „škola", istý smer výskumu predstavuje potom určitý fenomén nielen z hľadiska výskumnej problematiky, ale aj z terminologického hľadiska. Terminológia školy, smeru je medzistupňom k termínom, ktoré sú v istom odbore všeobecne prijaté a ustálené. Z našich príkladov predstavuje takýto medzistupeň napr. terminológia sústavy výrazových kategórií F. Miku (1972), ktorá sa už uplatnila nielen pri interpretácii umeleckej literatúry, teda v oblasti literárnej vedy v užšom zmysle, ale aj pri intepretácii umeleckého prednesu, hlasovej a rozhlasovej tvorby (Lesňák, 1980) a pri analýze novinárskych prejavov (Lišková, 1977). Zatiaľ však netvorí súčasť všeobecne prijatých literárnovedných termínov. Nie je napr. zaradená do nedávno vyjdeného slovníka literárnovedných termínov (Findra — Gombala — Plintovič, 1979), čo však môže byť podmienené okrem príslušnosti autorov k istému smeru výskumu aj ohľadom na adresáta slovníka (ide o slovník s populárno-náučným zameraním pre školy). Za súčasť lingvistického prístupu k odbornej terminológii pokladáme aj sledovanie výberu a postupného ustaľovania termínov v terminologických sústavách rozličných vedných odborov.

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV
Bratislava, Nálepkova 26

Bibliografia

BLANÁR, V.—HORECKÝ, J.—SEKANINOVÁ, E.: Obsah a forma ako organizujúce princípy slovnej zásoby. In: Obsah a forma v slovnej zásobe (v tlači).

BUZÁSSYOVÁ, K.—BOSÁK, J.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. In: Obsah a forma v slovnej zásobe (v tlači).

DANILENKO, V. P.: Russkaja terminologija. Moskva, Nauka 1977. 246 s.

HAUSENBLAS, K.: Termíny a odborný text. Československý terminologický časopis, *2*, 1963, s. 7—15.

HAUSER, P.: Nauka o slovní zásobě. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1980. 192 s.

HORECKÝ, J.: Základné problémy terminológie. Kultúra slova, *8*, 1974a, s. 129—132.

HORECKÝ, J.: Obsah a forma termínu. Kultúra slova, *8*, 1974b, s. 321—324.

HORECKÝ, J.: Pomenovanie príznakov a kategórií. Slovenská reč, *41*, 1976, s. 129—133.

JEDLIČKA, A.: Spisovný jazyk v současné komunikaci. 2. vyd. Praha, Univerzita Karlova 1976. 227 s.

KANDELAKI, T. L.: Semantika i motivirovannosť terminov. Moskva, Nauka 1977. 167 s.

MASÁR, I.: O lingvistickom opise terminológie. Kultúra slova, *12*, 1978, s. 334—340.

MASÁR, I.: Názvy obuvníckych strojov. Kultúra slova, *17*, 1983, s. 92—94.

POŠTOLKOVÁ, B.: K vlivu odborné terminologie na národní jazyk. Slovo a slovesnost, *38*, 1977, s. 112—120.

POŠTOLKOVÁ, B.: K terminologizaci slovní zásoby v češtině. Slovo a slovesnost, *40*, 1979, s. 11—18.

POŠTOLKOVÁ, B.: K specifičnosti významu termínů. Slovo a slovesnost, *41*, 1980, s. 54—56.

STRAKOVÁ, V.: K morfosémantické analýze substantiva verbálního (na materiále češtiny a ruštiny). In: Studie ze slovanské jazykovědy. *3*. Red. H. Běličová. Praha, Kabinet cizích jazyků ČSAV 1980, s. 63—106.

Zásady koordinácie českej a slovenskej terminológie. Československý terminologický časopis, *3*, 1964, s. 129/143.

Excerpovaná literatúra

ČEPAN, O.: Bytie a vedomie literárneho faktu. Romboid, *16*, 1981, č. 3, s. 47.

Filozofický slovník. Red. M. Rozentaľ. 2. vyd. Bratislava, Pravda 1977. 622 s.

FINDRA, J.—GOMBALA, E.—PLINTOVIČ, I.: Slovník literárnovedných termínov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 352 s.

LESŇÁK, R.: Umenie živého slova. (O hlasovej a rozhlasovej tvorbe.) Bratislava, Veda 1980. 280 s.

LIŠKOVÁ, Z.: Výrazové kategórie — signály účinnosti v novinárskom prejave. [Rozmnožené.] Bratislava, Novinársky študijný ústav v Bratislave 1977. 87 s.

LOSEV, A. F.—ŠESTAKOV, V.P.: Dejiny estetických kategórií. Bratislava, Pravda 1978. 368 s.

Malá encyklopédia biológie. Red. V. Betina. Bratislava, Obzor 1975. 560 s.

MIKO, F.: Malý výkladový slovník výrazovej sústavy. [Rozmnožené.] Nitra, Kabinet literárnej komunikácie a experimentálnych metód. Pedagogickej fakulty 1972. 20 s.

RAPOŠ, P.: Krízy a súčasný kapitalizmus. Bratislava, Pravda 1981. 304 s.

Slovník slovanské lingvistické terminológie. Zv. 1. Red. A. Jedlička, Praha, Academia 1977. 592 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

Správa o činnosti Slovenskej akadémie vied za rok 1981. [Rozmnožené.] Bratislava, Slovenská akadémia vied 1982. 62 s. + tab.

ДИНАМИКА НАУЧНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Резюме

Автор стремится выдвинуть основные сферы проблем терминологии и терминоведения с целью выделить из них явления, на которых наглядно проявляется динамика терминологической лексики. Сначала характеризуются теоретический и практический аспекты исследования терминологии, затем микроструктура термина (как отношение между ономатологической структурной термина и логическим спектром понятия) и макроструктура терминологий (как сопоставление и взаимоотношение явлений плана выражения и явлений плана содержания в терминологической лексике).

Составной частью явлений плана выражения считаются три основных способа терминообразования: семантический, словообразовательный и синтаксический. В рамках синтаксичекого способа современного терминообразования выделяется терминологизация уточняющими атрибутами.

В организации плана содержания терминологической лексики важным понятием считаются относительно широкие по значению семантические группы терминов – категории, в рамках которых можно наблюдать движение, пополнение терминологий, иногда также уточнение и преобразование их понятийного содержания вследствие постоянно развивающегося научного познания. Особенно отчетливо увеличивается например обьем количества терминов в категории наук и отраслей, в категории величин и единиц измерения и в категории методов и примеров, которую можно выделить из категории процессов.

Факторами обусловливающими динамику терминологической лексики считаются: постоянное пополнение отдельных терминологий, уточнение терминов, процесс интернационализации, конкуренция словообразовательных типов при образовании терминов той же категории, перенос терминов из одной отрасли в другую в результате интердисциплинарного характера научного исследования и возникновения смежных дисциплин. От переноса и некой миграции терминов двух или нескольких научных отраслей в текстах какой-то конкретной науки следует отличать отношение между общенаучной лексикой и составом конкретной отраслевой терминологии.

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 34, 1983, 2

K POJMU SLOVESNÝ ROD

FRANTIŠEK ŠTÍCHA

Slovesný rod (genus verbi, zalog, voice, voix) je termín, jímž bylo dosud v jazykovědné literatuře naší i světové (v gramatikách, drobných článcích, rozsáhlých studiích a celých sbornících) označeno množství jazykových jevů a vlastností tak či onak a v různé míře navzájem souvisejících, s různou kvalitou taxonomicky reflektovatelných vztahů.[1] Oblasti jevů označované termínem slovesný rod se v jednotlivých popisech buď v různé míře překrývají, anebo bývá užší oblast inkorporována v oblasti širší; přitom charakteristika daných tříd jevů a vlastností mívá různý stupeň obecnosti a bývá formulována s různou mírou explicitnosti a určitosti. Orientace v rozsáhlé literatuře a různých „národních školách" vede k potvrzení názoru těch lingvistů (Karcevskij, 1927; Timofejev, 1964; Fiedler, 1972; Norman, 1972; Bondarko, 1976), kteří se domnívají, že pod termín slovesný rod se zahrnují jevy tak rozdílné, že nemohou tvořit jedinou gramatickou kategorii. Na druhé straně mnozí badatelé hovoří o různých gramatických kategoriích tam, kde lze mezi opozicemi těchto jednotlivých kategorií (např. přechodnost, reflexívnost, kauzativnost apod.) zjistit v zásadě shodné principy jazykových procesů, které tyto opozice konstituují. Kromě odlišných funkčních kvalit vztahů je třeba v nejširší oblasti jevů a vlastností označovaných termínem slovesný rod při kategorizaci těchto jevů a vlastností brát v úvahu i otázku stupně jejich gramatičnosti, tj. pravidelnosti, produktivnosti a neomezenosti (specifickou) lexikální sémantikou predikátu.

Hlubší seznámení s rozsáhlou literaturou o slovesném rodu nás vede k názoru, že termínem slovesný rod, ať je vymezován jakkoli pro jakýkoli jazyk, ať jsou jím označovány jakékoli soubory či třídy jevů, se označuje jistá (komplexní) vlastnost predikátu (event. věty), jíž jsou umožněny různé způsoby větné reprezentace dějových situací. Komplexní vlastností predikátu rozumíme soubor vlastností morfologické, syntaktické a sémantické povahy. Ukážeme, že způsoby větné reprezentace dějových situací jsou různorodé a nelze je pojmout jako systém opozic jediné gramatické kategorie.

[1] Na spletitost problematiky slovesného rodu, spornost mnohých otázek a rozdílnost výkladů poukazuje řada autorů. Uvádíme tu názor A. V. Bondarka (1976): „Právě zde, v této svérazné asymetričnosti a polyfunkčnosti systému morfologických protikladů, složitým a nejednoznačným způsobem souvztažných se syntaktickými prostředky vyjádření rodových vztahů, je skryt zdroj mnohých potíží stojících před teorií slovesného rodu. Prvotní příčina neobyčejné složitosti a protikladnosti rodových koncepcí má kořeny především v samotné jazykové ontologii, v složitosti a protikladnosti tohoto systému, o jehož zachycení usiluje lingvistická analýza."

Jedním ze způsobů jazykové reprezentace téže dějové situace v rámci téže věty je různé uspořádání slov ve větě, které není spjato se změnou morfologické formy slovesa ani se změnou syntaktické formy věty. Tato vlastnost věty je podmíněna komunikativní funkcí výpovědi, která je označována jako její aktuální členění.[2] Možnost slovosledného variování věy je sice faktem jazykovým, avšak toto variování je podmiňováno aktuálním komunikativním zaměrem výpovědi a nelze tedy slovosledné větné varianty považovat za jazykové opozice tvořící gramatickou kategorii. Do oblasti jevů označovaných termínem slovesný rod se ovšem nikdy nezahrnovalo aktuální členění jako celek, nýbrž jen takové opozice, v nichž jde o protiklad tematizace sémantických rolí agenta a patienta. Podle B. Ju. Normanna (1972) spatřoval M. V. Lomonosov význam trpného rodu i v případech s emfází přímého objektu (*Faraona voda potopila*). A. V. Bondarko (1972) uvádí stejný názor Schuchardtův, který soudil, že slovosledné opozice *Der Vater ruft dich — Dich ruft der Vater* jsou opozicemi aktiva a pasiva. To jsou však spíše ojedinělé názory starší jazykovědy. Je zřejmé, že v těchto slovosledných variantách téže věty jde o protiklad aktuálního tématu a aktuálního rématu dané konkrétní výpovědi, nikoli o protiklad rozdílného jazykového ztvárnění téže dějové situace.

Jiným způsobem rozdílné jazykové reprezentace téže dějové situace v rámci téže věty je syntaktická konverze.[3] Přestože pojem slovesného rodu je ve většině koncepcí a pojednání založen na syntaktické konverzi tzv. aktiva a pasiva, staly se již i ostatní typy konverzního syntaktického vztahu součástí lingvistických modelů systému syntakticko-sémantických opozic, který je označován termínem slovesný rod. Promyšleným, taxonomicky propracovaným modelem tohoto gramatického subsystému je „valenční paradigma" G. G. Silnického (1974), mezi jehož protiklady řadí autor i „rodové" konverzní opozice typu *napustit vodu do vany — napustit vanu vodou.*

Dalším způsobem zmíněného jazykového procesu je protiklad konkretizace a dekonkretizace subjektu děje (agenta). B. Havránek (1928, s. 16) uvádí, že po této stránce se stýká pasívum s aktivními větami s obecným podmětem typu *Říkají mi Josef,* a proto někteří lingvisté i tento typ zahrnují do oblasti rodových protikladů („takže sa někdy i tento typ béře za výraz passiva, např. Jagić, Beiträge, 22, Bogorodickij, Obšč. kurs russk. gram. 233").

[2] O aktuálním členění věty existuje dnes bohatá literatura. Lze odkázat na nejnovější soustavné zpracování tohoto jevu v češtině v knize P. Sgalla—E. Hajičové—E. Buráňové (1980).

[3] Termínem věta označujeme abstraktní syntakticko-sémantickou hodnotu výpovědi; jejím invariantem na rovině syntaktické je konfigurace aktantů implikovaných lexikální sémantikou predikátu (valenční syntaktická forma) a jejich lexikální reprezentace, na rovině sémantické je větným invariantem konfigurace sémantických rolí (Štícha, 1981). Těmito otázkami se podrobněji zabýváme v kandidátske disertační práci *Utváření a hierarchizace struktury větného znaku* (Praha 1981). Vzhledem k takto vymezenému konstruktu věty nazýváme syntaktickou konverzí její syntaktické varianty.

Gramatickým prostředkem dekonkretizace agenta je v češtině reflexivní forma slovesa:[4] *Zpívali jsme celou noc — Zpívalo se celou noc.* Lze říci, že i v těchto případech jde v jistém smyslu o různý způsob jazykové reprezentace téže dějové situace. Avšak tento protiklad je opozicí z komunikativního i strukturně jazykového hlediska natolik specifickou, že ji nelze směšovat s opozicemi konverzními ani s opozicemi větněsémantické specifikace propozice (srov. Štícha, 1981). Zatímco různý způsob jazykové reprezentace téže dějové situace „ve vlastním smyslu" předpokládá i různý způsob nazírání této situace, resp. vztahu jejích participantů, protiklad konkretizace a dekonkretizace agenta je dán výhradně komunikativním zaměrem konkretizovat nebo nekonkretizovat (vyjádřit nebo nevyjádřit) ve větě personického původce děje. Podobně i ve větách s tzv. osobním zvratným pasívem je reflexivní forma toliko formálním vyjádřením dekonkretizace agenta. Na totožnost komunikativní funkce a nevhodnost protikladného gramatického hodnocení tzv. osobního zvratného pasíva a tzv. neosobního zvratného tvaru (*Celou noc se tančilo a zpívaly se lidové písně*) bylo již tak či onak poukazováno (Kopečný, 1954; Adamec, 1967; Leška, 1968; Grepl, 1973). Lingvisté poukazující na tuto skutečnost se však vesměs shodují v tom, že oběma těmto případům (ještě spolu s jinými konstrukcemi a prostředky) je společné to, že v nich jde o potlačení původce děje, o jeho odsunutí do pozadí („upozadění"), dekonkretizaci ap. Všechny tyto jevy nazval M. Grepl (1973) deagentizací a hovoří o syntaktickém protikladu agentního a deagentního větného typu. K deagentnímu větnému typu řadí vedle typů *Dům se staví* a *Zpívalo se celou noc* ještě dispoziční typy *Pracuje se mi dobře* a *Matematika se mi studovala snadno* a větné konstrukce s participiem (tzv. opisné pasívum). Všem těmto konstrukcím je podle M. Grepla (i podle některých jiných badatelů) společné to, že v nich je „činitel děje (agens) odsunut z místa gramatického podmětu" (Bauer — Grepl, 1972, s. 59). Greplův pojem deagentizace je pojmem konstruktivním, neboť je založen na jediném relačním principu taxonomie jazykových hodnot; popis typů větných konstrukcí, v nichž agens není reprezentován syntaktickým podmětem, má teoretickou i praktickou relevanci, může ho být využito např. při kontrastivním studiu, v učebnicích jazyků a pod. Ovšem na druhé straně některé odlišné typy deagentních konstrukcií jsou důsledkem v zásadě různých jazykových procesů spočívajících na odlišných principech a komunikativních funkcích. Naproti tomu větotvorné konstitutivní potence predikátu a různé možnosti a omezení derivace rozdílných sémanticko-syntaktických struktur z jediného sémantického predikátu podmiňují potřebu konstruování lingvistického modelu systému větných struktur generovaných sémanticko-syntaktickou hierarchizací propozičních obsahů (srov. Štícha, 1981). Tento hierarchizační proces je založen zejména na principu sémantic-

[4] Srov.: „Základním prostředkem vyjádření deagentně pojatých dějů je zvratný tvar slovesný" (Bauer — Grepl, 1972, s. 60).

ké specifikace subjektu, tj. jeho reprezentace různými větněsémantickými rolemi (Štícha, 1981) a na principu syntaktické konverze téže větněsémantické struktury. Lze dovodit, že dekonkretizační a dispoziční typ (*Zpívalo se; Spí se mi dobře*), v nichž nejde ani o sémantickou specifikaci propozičních elementů (subjektu a objektu), ani o syntaktickou konverzi, nemohou být členy postulovaného propozičního paradigmatu.

Posledním základním způsobem rozdílné jazykové reprezentace téže dějové situace je protiklad úplné a neúplné realizace (distribuce) propozičních (valenčních) elementů. Také tento jazykový proces bývá, i když výjimečně, zahrnován do oblasti jevů nazývané slovesným rodem (Skorik, 1967; Siľnickij, 1974). I když v tomto případě jde rovněž o druh syntaktické hierarchizace propozice, syntaktické opozice podmíněné různou syntaktickou distribucí propozičních elementů nejsou ani různými větněsémantickými funkcemi téže propozice, ani různými větnými konkstrukcemi spjatými vztahem konverze, a příznakový člen této opozice (tj. konstrukce s neúplnou distribucí) není tedy členem propozičního paradigmatu.

V této souvislosti je ještě třeba se zmínit, že výjimečně se termínu slovesný rod užívalo i jako označení valenčních vlastností predikátů; tak tomu bylo nedůsledně u některých ruských jazykovědců[5] a důsledně u L. Tesnièra.

Abychom se mohli účinněji a přesvědčivěji vyrovnat s jednotlivými koncepcemi a názory, podáme nyní vlastní definici slovesného rodu, přesněji řečeno, definujeme lingvistický konstrukt zobecňující jistou třídu jazykových jevů generovaných obsahem sémantického predikátu a označíme ji termínem zakotveným v lingvistickém úzu pro označení jazykové hodnoty, jejíž podstata odpovídá definovanému konstruktu. Pro objasnění tohoto konstruktu a jeho samostatného postavení v taxonomii jazykových hodnot a zároveň pro charakteristiku souvislosti do tohoto konstruktu pojaté oblasti jevů s příbuznými oblastmi jevů vymezenými jinými vztahy budeme zde uvažovat ještě obecnější konstrukty, jež nazýváme termíny (syntaktická) diateze a (propoziční) verze. Propoziční verzí nazýváme větněsémantickou specifikaci propozičního obsahu; tak lze mluvit např. o kauzativní verzi (k pojmu kauzativní větné struktury srov. Štícha, 1981 b) propozice S — *plnit (se)* — O: *Obraz naplnil Karla nadšením.* Syntaktickou formu propoziční verze nazýváme diatezí. Rezervujeme-li termín slovesný rod pro morfologickou kategorii, pak v případě morfologicky nevyznačených různých diatezí téže propoziční verze (např. v angl. *The water filled the pit — The pit filled with water*) nejde o různý slovesný rod. Vzhledem k sémantické kategorii verze a syntaktické kategorii diateze lze definovat slovesný rod jako morfologicky vyznačenou diatezi (Cholodovič, 1970). Samostatné vymezení slovesného rodu podáváme pak v této definici: Slovesný rod je gramatická

[5] Srov. přehledové studie A. B. Šapiro (1941), A. G. Rudnev (1953), E. J. Korolev (1969), V. V. Vinogradov (1972). Myšlenky ruských gramatiků, které zde necitujeme, jsou převzaty z těchto přehledových studií.

kategorie tvořená minimálně dvojčlenným morfologickým paradigmatem predikátu, které je podmíněno syntaktickou konverzí a/nebo sémantickou hierarchizací subjektu děje a vyznačuje pravidelné změny sémantických funkcí syntaktického podmětu věty založené na daném predikátu.

Slovesný rod se nejčastěji definoval (v různých nepodstatných obměnách) jako morfologické vyjádření vztahu děje (resp. původce děje) k (mluvnickému) subjektu (podmětu). Klasickou definicí, v československé lingvistice obecně známou a hojně citovanou, je v tomto smyslu definice slovesného rodu B. Havránka (1928, s. 14): „Gramatickou kategorii rodovou vidím tam, kde se za stejného významového obsahu (věcného, intelektuálního) mění vztah slovesného děje k subjektu nebo vůbec ke konstrukci větné." Podobné vymezení podávají z našich lingvistů např. F. Kopečný (1954, s. 224), V. Šmilauer (1969, s. 146), ze zahraničních např. W. Jung (1968) aj. Někdy se hovoří též o vztahu děje (původce děje) k subjektu a objektu (tj. gramatickému podmětu a předmětu — tak je tomu u některých ruských gramatiků a nejnověji též v kolektivním díle Russkaja grammatika 2, 1980, s. 54). Vymezení rodu slovesa jako gramatického vyjádření vztahu původce děje k podmětu věty je svým smyslem shodné s podstatou jevu, jenž postihuje naše definice. Je tu však několik důvodů, proč tradiční definice nevyhovuje. Především není zcela jasné, co je třeba zmíněným vztahem rozumět. Bylo by možno předpokládat, že o slovesném rodu lze uvažovat jen v těch případech, kdy větná struktura obsahuje jak původce děje, tak syntaktickou pozici podmětu; kategorie slovesného rodu by pak byla konstituována binární privativní opozicí: podmět — původce děje ≡ podmět ≠ původce děje. Avšak vztahem původce děje k podmětu se vesměs rozumí i takový vztah syntaktické a sémantické struktury věty, kdy syntaktická struktura neobsahuje funkci podmětu (*Zpívalo se*). Proto patrně B. Havránek mluví obecněji o vztahu děje a konstrukce větné. Nelze ovšem, jak jsme již obecně zdůvodňovali výše, popisovat opozice typu *chválí — je chválen* na jedné straně a opozice typu *zpívali jsme — zpívalo se* na druhé straně jako opozice téže gramatické kategorie.

Jiným a závažnějším nedostatkem tradiční definice je, že se v ní mluví obecně o původci děje namísto o různých sémantických funkcích syntaktického podmětu. Tradiční definici protikladu aktiva a pasíva vyhovují např. i konkurenty typu *Voda zaplňuje jámu — Jáma se zaplňuje vodou; Vzbudil ho hluk — Vzbudil se hlukem.* Těžko lze hájit názor, že tyto konkurenty mají různý „věcný, intelektuální" význam a stěží lze dokazovat, že mají různou „pravdivostní hodnotu". Je tedy možno říci, že v konkurentech tohoto typu se za stejného věcného významu mění vztah děje k jeho podmětu. Na jedné straně by tedy podle tradiční definice typ konverzního vztahu *Voda zaplnila jámu — Jáma se zaplnila vodou* musel reprezentovat rodovou opozici (ať už bychom její členy nazvali jakkoli) a na druhé straně opozice typu *Karel se rozrušil tou zprávou — Karel byl rozrušen tou zprávou* bychom nemohli považovat

za opozice rodové, neboť v obou těchto větných variantách je původce děje reprezentován komplementem (gramatickým předmětem).

Pojem slovesného rodu jako jisté vlastnosti slovesa odrážel vždy jednak existenci jistých forem slovesa exponujících jisté typy větněsémantických relací v rámci ZVS (forma aktivní, forma participiální a forma reflexívní), jednak samotné typy těchto relací, které mohou být vyznačeny morfologicky (*vzbudil se — byl vzbuzen*), morfologicko-syntakticky (*Pachatele stíhá policie — Pachatel je stíhán policií*), syntakticky (*The water filled the pit — The pit filled with water*), anebo nejsou vyznačeny gramatickou formou (*Karel naplnil sklenici (vodou) — Voda naplnila sklenici*). Jde tedy o komplex různým způsobem vzájemně podmíněných a komplementárních vlastností predikátu.

Projevem úsilí o taxonomické zvládnutí komplikovaného stavu této dílčí oblasti jazykového systému je jednak rozlišení gramatické kategorie rodu a funkčně sémantické kategorie rodovosti (Bondarko, 1972; Russkaja grammatika, 1980), jednak rozlišení různých kategorií v rámci této oblasti. S. Karcevskij (1927) poukazoval na to, že celý komplex otázek vztahujících se k problematice tzv. „rodu" je proto tak zamotaný a protikladný, že se obvykle nebere na zřetel existence několika různorodých systémů vztahů týkajících se vzájemného vztahu elementů subjekt — děj — objekt. S. Karcevskij považuje termín slovesný rod za zbytečný a rozlišuje tyto kategorie: (1) přechodnost — nepřechodnost; (2) osobní — neosobní formy slovesa; (3) aktivum — pasívum. S. Timofejev (1964) rozlišuje vlastně morfologické formy (příčestí), lexikálně-gramatické formy (zvratná slovesa) a lexikálně-syntaktické konstrukce a dovozuje, že lze sotva všechny tyto útvary považovat za výrazy jediné kategorie. B. Ju. Normann (1972) rozlišuje kategorie přechodnosti, rodu a zvratnosti. W. Fiedler (1972) liší genus verbi (aktivum — pasívum), medium — non-medium a reflexívum — nereflexívum. Se S. Karcevským považujeme za nutné vydělit ze zkoumané oblasti jevů protiklad tzv. osobních a neosobních forem slovesa, avšak pokud jde o protiklad přechodnost-nepřechodnost, tuto opozici nelze taxonomicky osamostatnit potud, pokud je pravidelně vyjádřována na bázi téhož predikátu opozicemi (morfologicko-)syntaktickými. Opozice větných variant *Zamořili prostor plynem — Prostor byl zamořen plynem* je založena na témž jazykovém principu a téže komunikativní funkci jako opozice *Prostor zaplnil plyn — Prostor se zaplnil plynem*; v obou případech jde o jazykový protiklad konverzního vztahu a komunikativní protiklad perspektivní a retrospektivní výpovědní prezentace příslušné reálné situace.

Pokud jde o „kategorii" zvratnosti, shodujeme se s B. Ju. Normannem i W. Fiedlerem v tom, že tzv. „vlastní" reflexíva (*mýt se*) nejsou zvláštní rodovou formou, ale jde tu o samostatné lexémy; z tohoto důvodu nepovažujeme za vhodné mluvit tu o gramatické kategorii, ani o zvláštní kategorii lexikálně-gramatické.

Jiným odrazem komplexnosti dané oblasti jevů v jejích lingvistických modelech je různost vymezení jazykových hodnot těchto modelů. Někteří badatelé ztotožňují

jazykovou hodnotu kategorie slovesného rodu s jeho morfologickým vymezením (Timofejev, 1964; Svartvik, 1966; Zimmermannová, 1978; Steinová, 1979),[6] nebo morfologicko-syntaktickým (Brinker, 1971; Bondarko, 1976b). Nejčastěji bývá však rod vymezen vztahem hodnot morfologických, syntaktických a sémantických. S. E. Jachontov (1974) např. vymezuje rod jako vyjádření vztahů mezi jednotkami roviny sémantické a syntaktické. Pojetí rodu v koncepci lingvistů leningradské skupiny (srov. Macháčková — Daneš, 1975) je tak v zásadě shodné s Greplovým protikladem agentnosti a deagentnosti větných struktur. Formálně-sémantická vymezení, která bychom mohli nazvat taxonomicky neuspořádanými, jsou známa z koncepcí ruských badatelů a gramatiků (M. V. Lomonosova, A. Ch. Vostokova, F. J. Buslajeva, F. F. Fortunatova aj.; srov. přehledové studie citované v pozn. 5). Důsledkem taxonomické neuspořádanosti v koncepcích ruských gramatiků jsou různý počet a různé názvy „rodů", které nejsou vymezeny na jediném principu a nemohou tak být popsány jako uspořádaný systém opozic. Podle Lomonosova existuje v ruštine 6 rodů (činný, trpný, zvratný, vzájemný, střední a obecný), přitom různost rodů je u Lomonosova někdy dána růzností formy, jindy se rozlišují v rámci téže formy různé rody na základě různého významu této formy; přitom ani různost významů netvoří uspořádaný systém opozic. Jestliže gramatikové před. M. V. Lomonosovem rozlišovali v ruštině 5 rodů, podle A. A. Šachmatova má ruština rody pouze tři (činný, trpný a zvratný), podle D. N. Ovsjaniko-Kulikovského dva (činný a trpný). A. B. Šapiro (1941) rozlišuje zase pouze rod přechodný a nepřechodný (které se dělí na podrody) a K. A. Timofejev (1964) rod činný a zvratný. V pětisvazkovém díle *Jazyki narodov SSSR* (1966—1968) je v popisné i názvové charakteristice rodových systémů jednotlivých jazyků tak znatelný individuální, taxonomicky neuspořádaný přístup, že si lze o kategorii rodu (a kategorii diateze a propoziční verze v našem pojetí) v jazycích světa učinit jen dosti mlhavou a patrně i zkreslenou představu. Tak se zde např. dovíme, že u většiny ibersko-kavkazských jazyků kategorie slovesného rodu neexistuje, ale popis několika těchto jazyků kategorii slovesného rodu zahrnuje a rozlišuje se rod činný, trpný a střední. Stejnými názvy rodů je vymezen i rodový systém ide. jazyka arménského. Ve větvi jazyků tunguzsko-mandžuských se u některých jazyků vyděluje rod činný, trpně-zvratný, zvratný, kauzativní, vzájemný a „sovmestnyj", u jiných pouze kauzativní, trpný a vzájemný. Podle P. Ja. Skorika (1967) má čukotský jazyk rod konkrétně objektový, obecně objektový a potenciálně objektový.[7] Zatímco u většiny jazyků ugrofinských, které jsou typem jazyků aglutinačních, se o kategorii rodu nemluví, v jazycích tureckých, rovněž aglutinačních, se popisují rodové systémy o čtyř až pěti rodech.

[6] Koncepce čistě morfologického vymezení rodu jako konstrukce *býti* + trpné participium, jejímž nejvýraznějším představitelem je J. Svartvik (1966), není dostatečně teoreticky adekvátní, neboť nerespektuje jazykovou opozici verbální a adjektivní funkce této konstrukce.

Pojetí rodu jako jisté formálně-obsahové vlastnosti slovesa se manifestuje v popisech této vlastnosti i tím způsobem, že mnozí badatelé rozlišují rodové formy a rodové významy. Např. velmi často se rozlišují mimo různých rodových významů reflexivní slovesné formy, často se hovoří o aktivní formě s pasívním významem apod. B. Ju Normann (1972) poukazuje na různé rodové významy v rámci jediné rodové formy jako je řecké médium a latinská r-forma. Kritikou „nekoherentní směsice funkcí" a „plurality indogermánské kategorie média" je studie J. Gondy (1960). S. E. Jachontov (1974) rozlišuje 8 rodových významů. O trojčlenném paradigmatu rodových forem mluví G. Helbig (1968), A. V. Bondarko (1976) a J. B. Dolininová (1977).[8] Avšak pro G. Helbiga a zejména pro A. V. Bondarka je rod kategorií syntaktickou, a tedy pouze dvojčlennou.

Kategorie slovesného rodu je často omezována na protiklad tzv. aktiva a pasíva. Pasívem se přitom zpravidla rozumí jistá příznaková formálně strukturní hodnota slovesa (resp. predikátu) a/nebo věty a jde pak buď o hodnotu čistě morfologickou,[9] nebo morfologicko-syntaktickou, ev. čistě syntaktickou. Avšak nejčastěji se pasívem rozumí bilaterální hodnota gramaticko-sémantická.

Analyzuje-li se lingvistický status kategorie slovesného rodu tak, že se modeluje systém opozic této kategorie, redukuje se často tento status na binární privativní opozici, jejíž příznakový člen se označuje jako pasívum, a zkoumá se jeho formálně strukturní, sémantická a komunikativní hodnota. Lze říci, že v české lingvistické tradici zkoumání této hodnoty pasíva jakožto příznakového členu postulované binární opozice zcela převládlo nad úvahami o oblasti jevů související s podstatou této opozice.

Termínem pasívum se označuje několik v podstatě různých jazykových hodnot, které se sice zčásti překrývají, avšak jde o hodnoty tak specifické, že není teoreticky ani prakticky únosné označovat je jediným termínem a pojímat je jako celistvou formálně strukturní a funkční hodnotu. Jako pasívum byly dosud v lingvistické literatuře označeny v podstatě tyto různé jazykové hodnoty:

(1) Vztah, kdy gramatický podmět reprezentuje entitu, která je nazírána jako objekt děje, jímž je tato entita zasahována zvnějšku, tj. agentem nacházejícím se mimo ni. V tomto smyslu definuje pasívum např. H. C. Gabelentz (1860), V. Mathesius (1947) a J. Ružička (1960). V. Mathesius hovoří o pasívu jako o větné konstrukci vyjadřující, že „subjekt je (byl, bude) zasahován dějem zvnějšku" (s. 294). Toto vymezení pasíva je relevantní a je jazykovou hodno-

[7] Rodem zde autor rozumí, jak je patrné již z názvů členů postulované kategorie, vlastnost slovesa formálně signalizovat zaměřenost děje buď na konkrétní objekt, nebo na objekt obecný, nebo na objekt potenciální.

[8] Srov. v této souvislosti úvodní výklady B. Havránka (1928, s. 11): „Pojem genus verbi není v linguistice dosti ustálen, nevychází-li se od formy. Vycházíme-li od formy, pak jest dán rozsah tohoto pojmu: řečtina má rod aktivní, mediální (a passivní), latina aktivní a passivní, slovanské jazyky aktivní, reflexivní a passivní..."

[9] Jak uvádí G. Steinová (1979), většina anglických gramatik definuje primárně pasivum jako 'be + past participle'.

tou, pokud se vztahuje na speciální jazykový prostředek (participiální forma slovesná) a skrze bilaterální hodnotu participiální formy slovesné na systém relací formálně-sémantických (srov. Štícha, 1981).

(2) Konverzní forma činného rodu; takto definuje pasívum V. T. Topurija ve 4. svazku díla *Jazyki narodov SSSR* na s. 87 a v podstatě na témž principu i A. A. Potebňa a K. Brinker (1971). Toto vymezení zahrnuje i konstrukce s reflexívem typu *Jáma se plní vodou.*

(3) Větná konstrukce (s příznakovou morfologickou rodovou formou), v níž subjekt (původce děje) není reprezentován syntaktickým podmětem. Nejčastěji se pasívum definuje (v různých variantách) právě jako tato hodnota. M. Grepl (1973) v této souvislosti neužívá termínu pasívum, nýbrž termínu deagentní větná konstrukce. Také F. Kopečný (1954, s. 232) poukazoval na „souhrn výrazových prostředků, jejichž společným jmenovatelem je potlačení agenta". Podle V. S. Chrakovského (1974) se pasívní konstrukce liší od konstrukcí aktivních trojím způsobem: 1. množstvím a kvalitou větných členů; 2. formálními operátory odvozenosti konstrukce; 3. subjekt je vyjádřen v abstraktní gramatické rovině a jen fakultativně v konkrétní rovině lexikální. Shodně s autory leningradské skupiny definuje pasívum i G. Helbig (1977).

Z důvodů, které vyplývají z předchozích výkladů, rozlišujeme jako diskrétní jazykové hodnoty sui generis hodnotu pasívnosti, hodnotu konverze, hodnotu deagentizace a hodnotu dekonkretizace agenta.

Pokud jde o problematiku tzv. zvratného pasíva, je dosud v literatuře značná nejednotnost v tom, které reflexívní konstrukce považovat za pasívní. V české bohemistické tradici se jako zvratné pasívum označují v podstatě ty reflexívní konstrukce, které jsou prostředkem dekonkretizace personického činitele (*Jde se; Dům se staví*) a ostatní funkce tzv. „zvratné podoby slovesné" se považují za aktivní. V rámci tohoto typu zvratného tvaru někteří lingvisté rozlišují osobní pasívum (*Dům se staví*) a neosobní pasívum (*Jde se*), např. B. Havránek (1928), F. Kopečný (1954), P. Adamec (1967), O. Leška (1968), jindy se považuje za pasívum pouze typ dvojčlenný (Diez, 1882; Kopečný, 1958; Šmilauer, 1969, Moellering, 1971). Na rozdíl od české bohemistické tradice se např. v romanistice jako pasívum často označují i reflexívní konstrukce s instrumentálem původce děje nebo i konstrukce bez instrumentálu označující děj „o sobě" (*Zboží se poškodilo*), např. V. Weizsäcker (1968), J. Stéfanini (1971), J. L. Burston (1979). Na takový zavádějící a zkreslený popis systému reflexívních konstrukcí a rodových opozic poukázali již W. Wartburg—P. Zumthor (1947). Na opozici děje „o sobě" (tj. intranzitivního predikátu) a „zvratného pasíva"(tj. reflexívní konstrukce „depersonizační") poukazuje též B. Henschel (1980; *La toux s'appaise — La toux s'appaise avec du sirop*). Reflexívní konstrukce s instrumentálem nepersonického původce děje jsou pokládány někdy za výraz pasívního rodu i u jiných badatelů (Helbig, 1968; Šmilauer, 1969; Dušková, 1972; Kačala, 1978).

Jako pasívum se někdy označuje nejen určitá jazyková relační hodnota syntakticko-sémantická, nýbrž i větná konstrukce s intranzitivním predikátem, v níž syntaktický podmět reprezentuje neživou entitu. Někteří anglisté považují např. konstrukce typu *The door opened* za pasívní. O. Jespersen (1951) hovoří o „nocionálním" pasívu (např. *The wood burns*); srov. též A. Wołczyńska-Sudól (1976). Nad „pasívním" a „reflexívním" významem konstrukcí typu *The door opened* se velice důkladně a obšírně zamýšlí K. F. Sundén (1916) a uvádí rozsáhlý seznam sloves, která mohou konstituovat konstrukce s těmito významy. Autorovo rozlišení „aktivního (intranzitivního) a pasívního smyslu" se opírá výhradně o postulovaný protiklad reálných dějů, jejichž nositel je, nebo není zároveň jejich původcem. Takový protiklad je ovšem konstruktem, jemuž neodpovídají ani strukturní vztahy jazykových hodnot, ani vztahy v mimojazykové skutečnosti. Jde o to, že prvotní příčinu (tj. subjekt s minimálním stupněm integrace do dějové situace) jakéhokoli děje lze spatřovat ve fenoménech, které nejsou obsaženy nositelem tohoto děje. I „čistě" fyziologické procesy (např. růst organismu) mají své „vnější" příčiny a nelze vést jazykově relevantní hranici mezi entitou nesubjektového nositele děje a entitou subjektové povahy bez ohledu na ten či onen způsob jazykového vyjádření tohoto protikladu. Analýzu rodových významů je proto třeba zakládat primárně na strukturních vztazích jazykových hodnot formální a větněsémantické povahy.

Pedagogická fakulta UK
Praha 1 — Nové Město, M. D. Rettigové 4

Bibliografie

ADAMEC, P.: Dvě poznámky ke slovesnému rodu. Jazykovedný časopis, *18*, 1967, s. 99—100.
BAUER, J.—GREPL, M.: Skladba spisovné češtiny. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1972. 337 s.
BONDARKO, A. V.: K teorii polja v grammatike — zalog i zalogovosť. Voprosy jazykoznanija, 1972, č. 3, s. 20—36.
BONDARKO, A. V.: Teorija morfologičeskich kategorij. Leningrad, Nauka 1976. 254 s.
BRINKER, K.: Das Passiv im heutigen Deutsch. München 1971.
BURSTON, J. L.: The pronominal verb construction in French. An argument against the fortuitous homonymy hypothesis. Lingua, *48*, 1980, s. 141—176.
DIEZ, F.: Grammatik der romanischen Sprachen. Bonn 1882.
DOLININA, I. B.: Nekotoryje voprosy ischodnosti i proizvodnosti sintaksičeskich struktur. In: Problemy lingvističeskoj tipologii i struktury jazyka. Leningrad, Nauka 1977,s. 138—143.
DUŠKOVÁ, L.: The passive voice in Czech and in English. Philologica Pragensia, *15*, 1972, s. 93—118.
GABELENTZ, H. C. von: Über das Passivum. Leipzig 1860.
GONDA, J.: Reflections on the Indo-European Medium. Lingua, *4*, 1960, s. 30—67; 175—193.
GREPL, M.: Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích. In: Čs. přednášky pro VII.mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě. Lingvistika. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1973, s. 141—151.
HAVRÁNEK, B.: Genera verbi v slovanských jazycích I. Praha 1928.
HELBIG, G.: Zum Problem der Genera des Verbs in der deutschen Gegenwartsprache. Deutsch als Fremdsprache, 1968, s. 129—148.
HELBIG, G.: Zur semantischen Beschreibung des Passivs und anderen passivescher Formen. In: Probleme der Bedeutung und Kombinierbarkeit im Deutschen. Leipzig 1977, s. 187—212.
HENSCHEL, B.: Die pronominale Verbkonstruktion mit passivischer Bedeutung im Französichen. In: Linguistische Studien A/1. Berlin 1980, s. 62—101.

CHOLODOVIČ, A. A.: Zalog (opredelenije i isčislenije). In: Kategorija zaloga (materialy konferencii). Leningrad 1970. 63 s.
CHRAKOVSKIJ, V. S.: Passivnyje konstrukcii. In: Tipologija passivnych konstrukcij (Diatezy i zalogi.) Red. A. A. Cholodovič. Leningrad, Nauka 1974, s. 5—45.
JACHONTOV, S. E.: Formaľnoje opredelenije zaloga. In: Tipologija passivnych konstrukcij (Diatezy i zalogi.) Red. A. A. Cholodovič. Leningrad, Nauka 1974, s. 45—53.
Jazyki narodov SSSR. Red. V. V. Vinogradov. Leningrad, Nauka 1966—1968. 5 zv.
JESPERSEN, O.: The Philosophy of Grammar. London 1951.
JUNG, W.: Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig 1966. 518 s.
KAČALA, J.: Konštrukcie s inštrumentálom pôvodcu deja. Jazykovedný časopis, *29*, 1978, s. 33—47.
KARCEVSKIJ, .: Système du verbe russe. Prague 1927.
Kategorija zaloga (materialy konferencii). Leningrad 1970. 63s.
KOPEČNÝ, F.: Pasivum, reflexívní forma slovesná a reflexívní sloveso. In: Studie a práce linguistické I. Praha 1954, s. 235—247.
KOPEČNÝ, F.: Základy české skladby. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1958. 335 s.
KOROLEV, E. I.: O zalogach russkogo glagola. In: Mysli o sovremennom russkom jazyke. Sbornik statej. Red. A. N. Kožin. Moskva, Prosveščenije 1969, s. 199—215.
LEŠKA, O.: K voprosu o kategorii zaloga v sovremennom russkom literaturnom jazyke. In: Acta facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Jazykovedný zborník venovaný VI. slavistickému kongresu. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 81—87.
MACHÁČKOVÁ, E.—DANEŠ, F.: Sovětské práce o typologii pasívních konstrukcí. Slovo a slovesnost, *36*, 1975, s. 239—242.
MATHESIUS, V.: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha 1947.
MOELLERING, W.: On the indefinite „se". Hispania, *54*, 1971, s. 300.
Mysli o sovremennom russkom jazyke. Sbornik statej. Red. A. N. Kožin. Moskva, Prosveščenije 1969. 214 s.
NORMANN, B. Ju.: Perechodnosť, zalog, vozvratnosť. Minsk1972.
RUDNEV, A. G.: Kategorija zaloga. Slavia,*22*, 1953, s. 254—266.
Russkaja grammatika. 2. Sintaksis. Red. N. Ju. Švedova a j. Moskva, Nauka 1980. 710 s.
RUŽIČKA, J.: Bezpredmetový zvratný tvar. Slovenská reč, *25*, 1960, s. 1—13.
SGALL, P.—HAJIČOVÁ, E.—BURÁŇOVÁ, E.: Aktuální členění věty v češtině. Praha, Academia 1980. 172 s.
SIĽNICKIJ, G. G.: Glagoľnaja valentnosť i zalog. In: Tipologija passivnych konstrukcij, s. 54—72.
SKORIK, P. Ja.: Čukotskij jazyk. In: Jazyki narodov SSSR, 5. Red. V. V. Vinogradov. Leningrad, Nauka 1967, s. 248—270.
STÉFANINI, J.: A propos des verbes pronominaux. Langue Française, *11*, 1971, s. 110—125.
STEIN, G.: Studies in the function of the passive. Tübingen 1979.
SUNDÉN, K. F.: I. The predicational categories in English; II. A category of predicational change in English. Uppsala 1916.
SVARTVIK, J.: On voice in the English verb. Mouton 1966.
ŠAPIRO, A. B.: O zalogach v sovremennom russkom jazyke. In: Učennyje zapiski Moskovskogo gorodskogo pedagogičeskogo instituta, t. V, vyp. I. Moskva 1941, s. 22—61.
ŠMILAUER, V.: Novočeská skladba. 2. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1969. 574 s.
ŠTÍCHA, F.: K užívání a významu dvojí formy trpného rodu. Naše řeč, *62*, 1979, s. 57—72.
ŠTÍCHA, F.: Poznámky k pojmu kauzace. Slovo a slovesnost, *42*, 1981a, s. 41—49.
ŠTÍCHA, F.: K syntakticko-sémantické konkurenci aktivních, participiálních a reflexívních konstrukcí. Slovo a slovesnost, *42*, 1981b, s. 183—192.
TESNIÈR, L.: Jak budovat syntax. In: Principy strukturní syntaxe. 2. [Skriptum]. Red. O. Leška. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1977. 229 s.
TIMOFEJEV, K. A.: Ješčo raz o zaloge russkogo glagola. Russkij jazyk v škole, 1964, č. 4, s. 81—84.
Tipologija passivnych konstrukcij. (Diatezy i zalogi.) Red. A. A. Cholodovič. Leningrad, Nauka 1974. 381 s.
VINOGRADOV, V. V.: Russkij jazyk (Grammatičeskoje učenije o slove), 2. vyd. Moskva, Vyššaja škola 1972. 613 s.
WARTBURG, W. von—ZUMTHOR, P.: Précis de syntax du français contemporain. Bern 1947.
WEIZSÄCKER, V.: Die Ausdrucksformen passivischer Vorstellungen und ihre Strukturumsetzungen aus dem Englischen ins Französische, Italienische und Deutsche. Tübingen 1968. 213 s.
WOŁCZYŃSKA—SUDÓL, A.: Notional passive in English and in Polish. In: Papers and studies in contrastive linguistics 5. Poznań 1976, s. 153—164.
ZIMMERMANN, I.: Sintaksičeskije funkcii aktantov, zalog i perechodnosť. In: Problemy teorii grammatičeskogo zaloga. Leningrad 1978, s. 71—79.

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 34, 1983, 2

K SÉMANTICKEJ REKONŠTRUKCII NAJSTARŠEJ SLOVENSKEJ LEXIKY

RUDOLF KRAJČOVIČ

1. Skutočnosť, že hlavným prameňom poznania najstaršej lexiky slovenčiny je stará toponymia a antroponymia zapísaná v latinských dokumentoch z 11.—14. storočia, je všeobecne známa. Známe sú aj ťažkosti heuristickej povahy spojené s rekonštrukciou pôvodnej formy starších záznamov tohto historického onymického materiálu (ďalej bude reč len o starej toponymii). Napokon neznáme nie sú ani problémy súvisiace s identifikáciou formálnej, ale najmä obsahovej (sémantickej) stránky slov, ktoré sa v starej toponymii petrifikovali. Pravda, dnes je iná situácia, než aká bola v nedávnej minulosti. Dnes sa už vo všeobecnosti uznáva, že stará toponymia vlastne ako jediná dokumentuje kontinuitu slovenského jazyka od prehistórie k jeho vývinu v staršom období. Už sám tento fakt je dostatočným dôvodom pre to, aby sa tento cenný materiál stal predmetom hlbšieho vedeckého výskumu. Okrem toho v súčasnosti sú už poruke viaceré štúdie z teoretickej i aplikovanej toponomastiky (najnovšie Matejčík, 1982), ktoré pomáhajú odkrývať „tajomstvá" dávnych toponymických pomenovacích procesov a stanoviť tak precíznejšie východiská a kritériá i pre postupy rekonštrukcie formy i obsahu starých toponymizovaných slov.

Medzi pozitívne výsledky novších teoretických úvah o genéze starej toponymie patrí predovšetkým to, že sa pomocou pojmu „toponymická desémantizácia" podarilo v rámci toponymických pomenovacích procesov delimitovať východisko desémantizácie, t. j. faktor lexikálny, a produkt desémantizácie, t. j. faktor onymický s osobitnými funkciami (identifikačnou, diferenčnou, orientačnou a i.). Otázka, či formálna a obsahová rekonštrukcia starej toponymizovanej lexiky patrí do výskumnej sféry historickej toponomastiky alebo historickej lexikológie, pre našu tému nie je dôležitá. V našich úvahách vyjdeme z postulátu, že delimitácia medzi lexikálnym a onymickým v rámci toponymického pomenovacieho procesu, o ktorej bola reč, má objektívnu platnosť. Z nej totiž vyplýva, že toponymizovanú lexiku možno vyčleniť ako osobitný predmet výskumu.

2. Teoretickým a metodickým otázkam rekonštrukcie formálnej (zvukovej a derivačnej) stránky toponymizovanej lexiky sa tu osobitne venovať nebudeme. Treba však pripomenúť, že aj táto stránka je dôležitá pri skúmaní obsahu toponymizovanej lexiky, pretože historická interpretácia sémantickej stránky toponymizovaných slov

nemôže byť adekvátna bez vedecky „vymodelovanej" formy takýchto slov. Napríklad bádateľovi sémantickej stránky toponymizovaných slov nemôže byť ľahostajné, či staré slovenské ojkonymum *Vozokany* (*Vezekyn* 1240, *Wozokan* 1478, dnes *Vozokany*, okr. Galanta)[1] pôvodne malo štruktúru Vozo-kany alebo Vozok-any, resp. či ojkonymum *Prievidza* (*Preuigan* 1113, *Preuge* 1289 atď.) budeme analyzovať ako *Přěvid-ja* a v základe hľadať formu antroponyma (t. j. osobné meno *Previd*), alebo formu od pôvodu derivovaného apelatíva (porov. *prievidza, prievidná hora* „priesek lesom; riedka hora"; Kálal, 1923, s. 542).

3. V štúdii sa sústredíme na rekonštrukciu sémantickej stránky toponymizovaných slov so zreteľom na ich súdobú formálnu štruktúru. Pravda, bude dobre hneď upozorniť, že rekonštrukcia sémantickej stránky toponymizovaných slov sa dnes právom radí medzi najdôležitejšie a súčasne najzložitejšie výskumné operácie genetickej toponomatiky. Súvisí to s tým, že slovo na začiatku ojkonymického pomenovacieho procesu sa dostáva do vzťahu s objektom (so sídlištnou jednotkou) v podstate tak ako slovo pri tvorbe textu, t. j. uplatňuje sa pri ňom konkrétny sémantický obsah, prípadne ohraničený komplex komponentov historickej sémantickej štruktúry (napr. popri vecnom komponente sa uplatňuje aj expresívny komponent a pod.). Ťažkosti pri rekonštrukčnom „modelovaní" pôvodného významu toponymizovaného slova vyplývajú teda z toho, že je potrebné zisťovať konkrétny historický význam toponymizovaného slova, čiže skúmať jeho význam so zreteľom na denotát, ktorý v čase vzniku a priebehu ojkonymického pomenovacieho procesu plnil funkciu motivačného faktora (osada pri *dubovej* hore → osada *Dubová*). Tieto ťažkosti ďalej zvyšuje fakt, že pôvodný motivačný faktor sa vždy nezachoval alebo zostali po ňom len zvyšky, nepriame správy, poprípade stále zostáva ešte pred vedou skrytý. No napriek tomu genetická toponomastika sa identifikácie motivačného faktora nemôže vzdať, pretože jeho odhalenie môže overiť alebo spresniť predpokladaný obsah toponymizovaného slova, ktorý lingvistovi ponúka jemu najbližší aspekt rekonštrukcie — aspekt historickolexikálny. Pravda, takto komplexne zameraný výskum sémantickej stránky toponymizovaných slov môže zaznamenať úspech iba vtedy, keď osnovou jeho metódy sa stane interdisciplinárny postup, t. j. adekvátne využívanie výsledkov nelingvistických disciplín, najmä archeológie, historiografie, geografie, geológie, paleobotaniky a i.

3.1. V našej historickej toponomastike pri identifikácii formy a obsahu toponymizovaného slova sa najčastejšie uplatňuje jazykovedné hľadisko. Robí sa tak pomocou internej komparácie historického stavu so súčasným stavom v rámci vývinu toho istého jazyka, alebo pomocou externej komparácie, čiže komparácie s historickým alebo súčasným stavom geneticky príbuzných jazykov. Výsledky takto historickolingvisticky a komparatívne zameraného výskumu majú reálnu hodnotu

[1] Doklady bez udania prameňa sú z *Vlastivedného slovníka obcí na Slovensku*. Red. M. Kropilák. Bratislava, Veda 1977—1979. 3 zv.

najmä vtedy, keď historický denotát toponymizovaných slov sa od vzniku a realizácie ojkonymického pomenovacieho procesu dodnes podstatne nezmenil alebo keď sa nezmenili, resp. len málo sa modifikovali forma a obsah paralel k skúmanému toponymizovanému slovu v iných geneticky príbuzných jazykoch. Takýto postup je však menej spoľahlivý, keď význam konfrontovaných inoslovanských slov je heterogénny, alebo keď v slovanských jazykoch niet lexikálnych paralel. Sémantická rekonštrukcia v takýchto prípadoch môže mať hodnotu iba východiskového postulátu, ktorý treba ďalej skúmať, overovať, hľadať preň argumenty. Takto postupovať je potrebné preto, aby sa už z postupu mohlo poznať, či rekonštrukcia významu toponymizovaných slov má hodnotu vedeckého faktu, teoretickej úvahy, alebo či ide o pracovnú hypotézu a či len o odhad alebo subjektívny konštrukt.

3.2. Z doterajších pokusov o identifikáciu motivačných faktorov, resp. dobových denotátov toponymizovaných slov vyplýva, že takéto motivačné faktory môžu byť v zásade externé, t. j. jestvujúce mimo onymického objektu (typ *hradište* → osada *Hradište*), interné, čiže vlastné samému onymickému objektu (*dlhá* osada → *Dlhá*) a fiktívne, t. j. vymyslené, príhanlivé a pod. (typ osada *pri vode* alebo *barine* → *Žabokreky*). Osobitnú skupinu tvoria motivačné faktory onymické. Ide o prípady, keď názov jedného onymického objektu sa transponuje na iný onymický objekt (rieka *Bystrica* → osada *Bystrica*). Z týchto motivačných faktorov najprístupnejšie výskumu sú externé faktory, z interných sú výskumu prístupné najmä vecné príznaky (prítomnosť štitárov v osade → osada *Štitáre*). So zreteľom na to možno vo všeobecnosti povedať, že jazykovedné sémantické rekonštrukcie možno overovať, hierarchizovať (ak ich je viac), resp. získavať pre ne argumenty hlavne textovým onymickým a dokumentačným postupom a vecnou argumentáciou.

Textový onymický postup spočíva v tom, že v prospech jazykovednej rekonštrukcie sémantickej stránky toponymizovaného slova sa argumentuje (alebo postulovaný význam sa objasňuje, hierarchizuje) pomocou toponymizovaných slov s menej sporným významom, petrifikovaných v názvoch susedných alebo neďalekých osád. Napríklad z dvoch starších významov slova *ciment* „stavebný materiál" a „materiál na čistenie zlata" (Machek, 1968, s. 82), ktoré sa petrifikovali v názve obce *Cimenná* v okr. Topoľčany (*Czymynna* 1484, *Czimenna* 1598), argumentom v prospech významu „materiál na čistenie zlata" je slovo *zlatník* „kto spracúva, skúša zlato, zisťuje jeho hodnotu a pod.", petrifikované v bezprostredne susediacom názve *Zlatníky* (*Arannyos* 1390, *Zlatnik* 1863). Napokon dobývanie zlata v priestore týchto dvoch osád v 13.—14. storočí dosvedčujú aj iné historické pramene (Kučera, 1974, s. 241).[2] Jazykovednú rekonštrukciu sémantickej stránky zaniknutého slova

[2] V spomenutom diele sa slovu *zlatník* pripisuje význam „ryžovač zlata" (napr. na s. 241n.). Takýto význam slova *zlatník* v lexike slovenčiny, ale ani iných slovanských jazykov nie je doložený, preto je len málo pravdepodobné, že by sa pôvodný význam tohto slova rozširoval v naznačenom smere. Naproti tomu úkony spojené s čistením zlata, zisťovaním jeho hodnoty a vlastností a pod. patria medzi zlatnícke práce dodnes. Napriek tomu sa domnievame, že problém staršieho vývinu významu slova *zlatník* so zreteľom na jeho petrifikovanie v ojkonymách typu *Zlatníky* treba ďalej skúmať.

koplot „zosilnené oplotenie palisádami, strážami a pod.", postulovanú so zreteľom na zosilňovaciu príponu *ko-* (Machek, 1968, s. 263), ktoré sa petrifikovalo v pôvodnom názve osady *Koploty* (porov. *Coplat* 1185/tr., CDS I, s. 92; *Koploth* 1275, dnes *Koplotovce* v okr. Trnava), verifikuje slovo *otrok* „kto nemá právo hovoriť na verejných zhromaždeniach (získaný otrok, zajatec, chytený utečený sluha alebo zbeh)", petrifikované v historickom názve susednej osady *Otroky* (*Otroc* 1156, *Otroky* 1343), dnes *Dolné* a *Horné Otrokovce*, a staromaď. slovo *vasar* „trh, trhovisko", petrifikované v pôvodnom názve ďalšej susednej obce *Vasard* (*Vasar, Vascard* 1156, CDS I, s. 79), dnes *Dolné* a *Horné Trhovište* v okr. Trnava. Výskyt starých slov *koplot — otrok — vasar* (trh, trhovisko) petrifikovaných v názvoch osád v blízkosti seba ako celok možno kvalifikovať ako osobitný prípad historického textu, ktorý obsahuje informáciu o dobovom spoločenskom jave — o ohradenom trhovisku s otrokmi, t. j. so získanými otrokmi, zajatcami, s chytenými utečenými sluhami, zbehmi a pod. (Krajčovič, 1956; novšie s upresnením Kučera, 1974, s. 259—334, 275). Takéto „texty" nazývame historické onymické texty, a preto hovoríme aj o textovom onymickom postupe.

O textovom dokumentačnom postupe hovoríme vtedy, keď historickojazykovednou metódou rekonštruovaný význam toponymizovaného slova overujeme alebo spresňujeme na základe záznamu o dobových faktoch v starých, spravidla latinských písomnostiach. Napríklad postulovaný význam slova *nevidza* „nepriesvitný, hustý les, háj (nevysekávaný les, háj)" (porov. slovo *prévidza* „priesvitný, riedky les" v od. 2) možno pokladať za reálny so zreteľom na záznam „villa Nyweg iuxta multitudinem arborum" v listine z roku 1234/tr. (Šmilauer, 1932, s. 114), ktorým sa opisuje bezprostredné okolie stredovekej osady *Nevidza* pri Nitre, dnes *Nevidzany*. Starý význam slova *deber*, resp. *debra* „strmé údolie, úval, roklina" sa dokumentuje priamo záznamom „saltus Debrei" z roku 1113 (*saltus* — zalesnené strmé údolie, roklina, resp. lesná pahorkatina) v listinnom materiáli z roku 1113 (CDS I, s. 65). Pochopiteľne, podobne možno overovať alebo spresňovať významy aj takých toponymizovaných slov, ktoré označovali dobové hospodárske alebo spoločenské reálie. Napríklad o tom, že staré slovo *badati* s významom „dozvedať sa pozorovaním, hľadaním, vypytovaním" (SP I, s. 175 n.) sa petrifikovalo v názve obce *Badín* v okr. Banská Bystrica (*Badun* 1238, *Badyn* 1295), podáva svedectvo záznam o tejto obci z roku 1282 „villa custodum silvarum regalium" (najnovšie o týchto slovách Krajčovič, 1983).

Veľmi dôležitý je postup vecnej argumentácie. Ide o postup, ktorým sa historická sémantická stránka toponymizovaných slov rekonštruuje, dokumentuje alebo hierarchizuje na základe reálií zistených a preskúmaných nelingvistickými disciplínami. Zo spoločenských vied je to najmä archeológia. Uvedieme aspoň jeden príklad. Existenciu slova *žel-* s významom „žiaľ vyjadrený nárekom, lamentáciou a pod." (porov. dnešné *želieť*, SSJ V, s. 795), azda totožné so staroslovienskym *žeľa* „žiaľ" a blízke staroruskému *žalьnikъ* „tumulus — mohyla, hrob, náhrobok"

(Machek, 1968, s. 724n), dosviedča pôvodný názov *Žel-* (porov. *Zel, Zeel* 1327), dnes *Želovce* v okr. Veľký Krtíš, a jeho význam dokumentuje archeologický nález neobyčajne veľkého staroslovanského, resp. birituálneho slovansko-avarského pohrebiska v katastri tej istej obce (VSN, s. 258n).

Využívanie poznatkov historiografie o dobových hospodárskych a spoločenských reáliách pri výkladoch o historickej toponymii je u nás azda najznámejšie (Varsik, 1964—1970; novšie Kučera, 1974). Menej známa je aplikácia poznatkov prírodných vied, hoci aj takáto aplikácia je rovnako osožná. Napríklad slovo *čereň* okrem významu „ohnisko (na vyvýšenom mieste)" malo aj význam „plochý vrchol hory, hrebeň hory" (Machek, 1968, s. 100). Geografické údaje podávajú svedectvo, že osady na Slovensku, v názvoch ktorých sa toto slovo petrifikovalo, ležia pri vyvýšeninách s terasovitými alebo plochými útvarmi. Patria sem *Čereňany* v okr. Prievidza (*Cherenen* 1388), *Čerenčany* v okr. Rimavská Sobota (*Cherenchen* 1334) a zaiste aj *Čerín* v okr. Banská Bystrica (*Cheren* 1300 ukazuje na pôvodnú formu *Čereň*).[3] Inokedy argumentom môžu byť aj iné priestorové vlastnosti, napríklad vzdialenosť od jadra sídlištného areálu. Starý význam slova *ľadо* „neobrobená zem (čiže zem od jadra sídlištného areálu vzdialená)" sa dokumentuje tým, že osady s názvami utvorenými od tohto slova sú dodnes vzdialené od jadra starších sídlištných areálov. Patria sem napríklad *Ladice* v okr. Nitra (*Leuduch* 1213, miesto *Lenduch*, t. j. *Lędic*), *Ladzany* v okr. Zvolen (*Lendyen* 1233, *Legyen* 1388, t. j. staršie znenie *Lędžän-* a mladšie *Ľadžan-*) a i.

3.3. Napokon hlbšie poznatky o historickom význame toponymizovaných slov, najmä o jeho štruktúre možno získať skúmaním historickej stratifikácie starej toponymie. Tento aspekt výskumu genetickej toponomastiky sa opiera o fakt, že stará toponymia ako celok je z genetického hľadiska heterogénna a že stará lexika, z ktorej toponymia vznikla, skladá sa z viacerých vrstiev sémanticky blízkych slov. V zásade ide o staršie vrstvy toponymizovaných slov, ktorých význam má niektoré spoločné sémantické komponenty. Tieto komponenty spravidla odrážajú určitú dobovú mimojazykovú realitu a možno ich tiež identifikovať hľadaním súvislostí medzi jazykovými faktami a poznatkami nelingvistických disciplín. Napríklad významný archeologický nález dechtárskych pecí z 9.—10. storočia v katastroch obcí Bojnice a Koš v okr. Prievidza (VSN, s. 29—31, s. 109) dovoľuje v sémantickej štruktúre toponymizovaných slov *breza, brest, miazga* (vlastne *miezga*, resp. *mézga*), ktoré sa v širšom okolí tohto dechtárskeho strediska petrifikovali v toponymii (v okolí Bojníc sú napríklad *Brezany*, ďalej na západ *Brezolupy, Miezgovce*, osada *Brestovník*), identifikovať komponent „špeciálna surovina". Brezová a brestová

[3] V názvoch tohto typu sa slovo *čeren (čereň)* mohlo petrifikovať aj vo význame „skalnaté miesto (s plochými útvarmi)" (porov. slovin. *čer* „skala", *čeren* „skalnaté miesto"; Machek, 1968, s. 100). Popis katastrov uvedených obcí je vo *Vlastivednom slovníku obcí na Slovensku* (pozri pozn. 1) v 1. zv. na s. 286.

kôra i miazga totiž v starých dobách boli základnou surovinou pri výrobe dechtu a smoly. V historickej sémantickej štruktúre starých slov nomina agentis typu *hrnčiari, štitári, tesári, psiari, lovci, kováči* atď. je reálne predpokladať komponent „služobnosť", pretože sa petrifikovali v názvoch osád už od raného feudalizmu najmä v okolí staroslovanských (veľkomoravských) hradísk, pri dôležitých obchodných cestách, v areáloch kráľovských, kniežacích alebo zemepánskych majetkov a pod. (Krajčovič, 1965; Kučera, 1974).

4. Z našich úvah vyplýva záver, že len taká rekonštrukcia sémantickej stránky starých slov petrifikovaných v toponymii môže mať hodnotu vedeckého faktu, v ktorej sa operuje argumentom. Takéto argumenty možno získať viacerými postupmi, z ktorých presvedčivú argumentačnú hodnotu majú najmä výsledky hľadania súvislostí medzi významom toponymizovaných slov „vymodelovaným" jazykovedným postupmi a poznatkami nelingvistických disciplín o mimojazykovom motivačnom faktore toponymického pomenovacieho procesu. Takýto postup jazykovedné sémantické rekonštrukcie môže verifikovať, ale aj spresniť, hierarchizovať (ak ich je viac), ba aj dať stimul pre iné riešenie. No treba uviesť, že takéto postupy nie je možné použiť vo všetkých prípadoch.

Filozofická fakulta UK
Bratislava, Gondova 2

Bibliografia

BLANÁR, V.: Apelatívna a propriálna sémantika. Jazykovedný časopis, *31*, 1980, s. 3—13.
KÁLAL, K.—KÁLAL, M.: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica, nákladom vlastným, 1923.
KRAJČOVIČ, R.: K otázke sociálneho rozvrstvenia staroslovanského etnika na Slovensku. Slovenský národopis, *4*, 1956, s. 337—367.
KRAJČOVIČ, R.: Z historickej typológie služobníckych osadných názvov v Podunajsku. In: O počiatkoch slovenských dejín. Red. P. Ratkoš. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 205—252.
KRAJČOVIČ, R.: Z archaickej lexiky slovenskej ojkonymie. Jazykovedné štúdie 18, Bratislava, Veda 1983, s. 39—58.
KUČERA, M.: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava, Veda 1974. 450 s.
MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha, Academia, nakladatelství ČSAV 1968. 866 s.
MAJTÁN, M.: Mimojazyková stránka toponyma. In: VI. slovenská onomastická konferencia. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1976, s. 31—37.
MATEJČÍK, J.: Postavenie a úlohy onomastiky v systéme spoločenských vied. Slovenská reč, *47*, 1982, s. 193—203.
ŠMILAUER, V.: Vodopis starého Slovenska. Praha a Bratislava 1932.
VARSIK, B.: Osídlenie Košickej kotliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964—1976. 3 zv.

Skratky

CDS Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Pripravil R. Marsina. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1972. XLVIII + 472 s. a 32 s. príloh.
SP Słownik prasłowiański. Red. R. Sławski. 1. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, Wydavnictvo PAN 1974—1979. 4 zv.

VSN Významné slovanské náleziská na Slovensku. Pripravil B. Chropovský. Bratislava, Veda 1978.
SSJ Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

К СЕМАНТИЧЕСКОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ ДРЕВНЕЙ ЛЕКСИКИ СЛОВАЦКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Только та реконструкция семантической стороны древних слов петрифицированных в топонимии имеет стоимость научного факта, в которой оперируется аргументом. Убедительными аргументами являются главным образом результаты поисков связей между значением топонимизированных слов, сконкретизированным лингвистическим методом и знаниями нелингвистических дисциплин о внеязыковом факторе мотивировки топонимического процесса номинации. При помощи такого подхода можно лингвистические семантические реконструкции верифицировать, уточнять, приводить в иерархический порядок (если их больше). Этот подход может даже стать стимулом для иного решения. Необходимо сказать, что этот подход нельзя применять во всех случаях.

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 34, 1983, 2

DISKUSIE

POZNÁMKY K SPRACOVANIU SYNTAGMATIKY V *SYNTAXI* J. ORAVCA—E. BAJZÍKOVEJ

FRANTIŠEK KOČIŠ

Už sme si zvykli na to, že Slovenské pedagogické nakladateľstvo vydáva vysokoškolské učebnice, ktoré zároveň predstavujú súhrn výsledkov základného výskumu spisovnej slovenčiny v príslušnej jazykovednej disciplíne. V roku 1982 tiež vyšla takáto učebnica, a to v sérii *Súčasný slovenský spisovný jazyk* venovaná syntaxi spisovnej slovenčiny. Autorom učebnice je z väčšej časti J. Oravec, ktorý sa už dlhé roky sústredene venuje výskumu gramatickej stavby súčasnej spisovnej slovenčiny. Novšie sa ako vysokoškolský učiteľ na Pedagogickej fakulte v Nitre sústredil na sumovanie toho, k čomu vo výskume syntaxe dospel ešte ako pracovník Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV a čo publikovali jeho najbližší spolupracovníci, ku ktorým sa priznáva (a sčasti aj nepriznáva) v citovanej literatúre za každou kapitolou.

E. Bajzíková vpísala do učebnice malú kapitolu *Textová syntax* (s. 214—231), ale stihla v nej povedať všetko, čo treba vysokoškolákom (ale aj všetkým, čo sa zaujímajú o textovú syntax) vedieť o základoch výskumu textu.

J. Oravec sa v učebnici pokúsil predstaviť syntax spisovnej slovenčiny systémovo a komplexne. Nezaprel však ani svoj vlastný vklad do jednotlivých výkladov a nebál sa postaviť veci aj diskusne. (Tento postup vo výklade syntaxe u nás s úspechom i s veľkým úžitkom pre študentov i syntaktický výskum aplikoval J. Svetlík v učebnici *Syntax ruštiny v porovnaní so slovenčinou.*) Oravcova syntax je v celku i vo svojich častiach tradičná, teda štruktúrna, ale mieri aj na komunikatívne stránky syntaktických celkov a nevyhýba sa ani ich sémantickej stránke. Prináša aj celkom nové pohľady hodnotenia, vypĺňa aj niektoré biele miesta v doterajšom syntaktickom výskume spisovnej slovenčiny. Na niektorých miestach je úsporný — týka sa to najmä spracovania jednoduchého podraďovacieho súvetia —, neúmerne veľa miesta venuje polopredikatívnym konštrukciám, ale vari aj odôvodnene, lebo táto časť syntaxe sa v školských príručkách spracúvala len tak akoby z povinnosti. V tejto kapitole prináša J. Oravec veľa nových zhrnujúcich poznatkov, a to aj na základe pomerne dobrého a prehĺbeného monografického spracovania polopredikatívnych konštrukcií niektorých našich jazykovedcov. Z didaktického hľadiska je užitočná aj kapitola o interpunkcii, ale je predčasná vzhľadom na to, že mnohé sporné otázky v interpunkcii nie sú vyriešené a niektoré riešenia nemajú všeobecné placet. Za

nóvum treba pokladať kapitolu o syntagmatike, hoci na druhej strane je to vari najproblematickejšie spracovaná časť učebnice (s. 10—42), preto sme sa rozhodli venovať tejto kapitole sústredenejšiu pozornosť. Hneď na začiatku týchto poznámok by sme chceli autora poprosiť, aby naše poznámky nechápal ako konkurenčné výhrady, mienime ich ako poznámky čisto diskusného charakteru.

Všimli sme si predovšetkým definíciu syntagmy. J. Oravec hovorí, že je to spojenie dvoch alebo viacerých plnovýznamových slov, ktoré odrážajú nejaký vzťah reálnej skutočnosti (s. 10). Je jasné, že differentia specifica tejto definície presahuje rámec jazyka, je z denotatívnej roviny, a tak vlastne nič nehovorí o gramatickej (syntaktickej) podstate syntagmy. Zdalo by sa, že J. Oravec tu vlastne ani iné východisko nemal, pretože definovať syntagmu všeobecne nemožno, lebo nemožno nájsť spoločného menovateľa pre podraďovací a priraďovací vzťah. Sú to totiž obsahom i formou protikladné vzťahy. Z toho vychodí, že osobitne treba definovať priraďovaciu syntagmu a osobitne podraďovaciu syntagmu. Keby sme sa v tomto zmysle pokúsili o definíciu syntagmy, museli by sme ju vymedziť ako spojenie, sklad dvoch alebo viacerých členov, ktoré sú syntakticky priradené ako rovnocenné, rovnorodé jazykové prvky (priraďovacia syntagma), alebo ako spojenie, sklad dvoch i viacerých slov, ktoré sú vo vzťahu syntaktickej nadradenosti a podradenosti, resp. sémantickej určenosti (podraďovacia syntagma). Takéto vymedzenie syntagmy by malo tú výhodu, že jeho differentia specifica by bola vyjadrená čisto internou jazykovou (syntaktickou) charakteristikou a pritom by presnejšie odkazovalo aj na ontologický základ syntagmy, že totiž v syntagme ide o homogénne a nehomogénne prvky, o ich vzájomnú sémantickú rovnocennosť alebo rôznorodosť.

O syntagme sa ďalej hovorí, že „má významovú a formálnu stránku" (s. 10). Toto vymedzenie však nekorešponduje s tým, čo sa o syntaktických jednotkách píše o stranu dozadu, že totiž „syntaktické jednotky majú obsahovú a formálnu stránku" (s. 9), pričom význam sa tu podľa F. Daneša a M. Dokulila charakterizuje ako „obsah v odzrkadlení jazykovej formy". To značí, že keď hovoríme o význame, hovoríme vlastne o obsahu v jeho príslušnej forme, o obsahu jazykovo stvárnenom (porov. s. 9). Obsah J. Oravec na s. 9 vymedzuje ako „vecné (myšlienkové) vzťahy medzi komponentmi konštrukcie", na s. 10 ako „vzťahy z reálnej skutočnosti spracované naším vedomím" a kvalifikuje ich ako priraďovacie, určovacie a prisudzovacie. J. Oravec tu fakticky narába s dvoma rovinami: s gramatickou (syntaktickou) a mimojazykovou, pričom ich vlastne stotožňuje, lebo ich v definícii syntagmy dosadzuje na to isté miesto. Nazdávame sa, že takýto postup nie je správny. Ak J. Oravec na s. 10 uviedol, že syntagma je reálna syntaktická konštrukcia, ktorá vychádza zo sémantiky slov — a tvrdí to správne —, mal tieto základné znaky vložiť aj do definície syntagmy, jednoducho mal ju vymedziť syntakticky (ako sme to vyššie naznačili). Z uvažovania o syntagme (i z toho, čo o nej hovorí J. Oravec) nám vychádza, že priraďovanie, určovanie a prisudzovanie nie sú vzťahy z roviny mimojazykovej skutočnosti, ale že sú to vzťahy eminentne syntaktické, gramatické,

teda jazykové. Nimi v jazyku vyjadrujeme, že isté jazykové prvky sú priradené, podradené alebo že istému prvku sa prisudzuje istá činnosť, istý stav. Prvky reálnej skutočnosti, ktoré sú v pozadí týchto syntagiem, sa vo svojich ontologických vzťahoch prejavujú trochu ináč (napr. ako vzťah substancie a javu, substancie a jej príznaku, atribútu, substancie a jej dynamického príznaku atď.). Striktné rozlišovanie týchto dvoch rovín u J. Oravca chýba, ale chýba tu aj výklad o tom, ako tieto roviny navzájom súvisia. Bez akejkoľvek väzby na to, že na s. 10 vymedzil J. Oravec syntagmu, koordináciu, determináciu a predikáciu na základe vzťahov z mimojazykovej skutočnosti, na s. 11 už o priradení (koordinácii), podradení (determinácii, závislosti) a o prisudzovaní (predikácii) hovorí ako o syntaktických vzťahoch a syntagmu vymedzuje na základe funkčnej zhody alebo odlišnosti jej členov vo vete.

Už z toho, čo sme doteraz uviedli, sa ukazuje, že vstup do syntagmatiky sa J. Oravcovi v učebnici nie celkom vydaril a podľa nášho názoru sa mu vo výklade o syntagmatike nedarí až do konca. Aby sme tento svoj názor zdôvodnili, dotkneme sa ešte niekoľkých miest v jeho výklade.

J. Oravec napr. o koordinatívnej syntagme hovorí, že je otvorená, môže mať teda viac ako dva členy. Už viac ráz sme ukázali, že nie je to tak, lebo otvorenosť štruktúry sa vlastne vzťahuje iba na priraďovaciu syntagmu so zlučovacím spôsobom. Ostatné priraďovacie syntagmy (s odporovacím, stupňovacím a vylučovacím spôsobom) sú alebo môžu byť iba dvojčlenné a tým sú aj zatvorené či uzavreté. Otvorenosť a zatvorenosť priraďovacej syntagmy najzreteľnejšie vidieť na štruktúre jednoduchého priraďovacieho súvetia, pretože jednoduché priraďovacie syntagmy (okrem zlučovacích) nie sú v jazyku až také časté. Členiť syntagmy na otvorené a zatvorené nie je teda štruktúrne (syntagmaticky) podložené. Štruktúrne odôvodnené je iba členenie syntagiem na jednoduché (dvojčlenné) a zložené (trojčlenné a viacčlenné). Dokazuje to napokon aj členenie súvetí na jednoduché a zložené, ktoré J. Oravec bez výhrady prijíma. Niet preto dôvodu neaplikovať tento princíp izomorfizmu aj v syntagmatike. Je to aj v záujme komplexného a štruktúrneho chápania syntaktickej stavby nášho jazyka. Škoda, že J. Oravec tomuto záujmu nepodriadil výklad syntagmatických spojení aj vo svojej učebnici.

Bez poznámky nemožno obísť ani odsek o syntagme a ustálenom spojení. J. Oravec zreteľne oddeľuje syntagmy a ustálené spojenia, ktoré „majú reliktnú alebo už nulovú syntax" (s. 12). Neukazuje však, v čom sa javí redukcia syntaktického vzťahu v takom spojení ako napr. *labutia pieseň*. I napriek tomu, že toto spojenie označujeme ako ustálené a ako jedno lexikálne pomenovanie, vo vetnom kontexte sa správa ako syntagma. Ako frazeologická jednotka je toto spojenie lexikálnou jednotkou, ale na rovine konštrukcie ostáva rovnocennou syntagmou s ostatnými tzv. voľnými syntagmami.

Na s. 13 hovorí J. Oravec o prostriedkoch, ktoré slúžia na spájanie slov do určovacích a prisudzovacích skladov. Rozoznáva morfologické, lexikálne, syntaktické a fonické (zvukové) prostriedky. Medzi morfologické prostriedky počíta aj

slovnodruhovú príslušnosť obidvoch členov. Nazdávame sa, že slovnodruhová príslušnosť členov syntagmy nie je prostriedkom na spájanie slov do syntagmy, ona je sémantickou bázou syntagmy, sémantickým konštituentom syntagmy. Slovnodruhová príslušnosť konštituuje obidva členy syntagmy, lebo vieme, že syntagmu môžu tvoriť iba plnovýznamové slovné druhy (substantíva, adjektíva, pronominá, numeráliá, verbá a adverbiá a slová s funkciou týchto slovných druhov). Medzi morfologické prostriedky J. Oravec omylom zaraďuje aj lexikálne prostriedky (pod odsekom d) a syntaktické, ako aj fonické prostriedky (pod odsekom e). Označenia odsekov d) a e), pravdaže, sem nepatria.

J. Oravec označuje zhodu, väzbu a primkýnanie za spôsoby spájania členov v určovacom sklade (s. 14), ale na druhej strane zasa zhodu a väzbu kvalifikuje len ako spôsoby vyjadrenia závislosti v determinatívnej syntagme (s. 17). V syntaktickej teórii ostávajú teda vo výklade zhody, väzby a primkýnania isté nejasnosti, ktoré nepriaznivo ovplyvňujú aj školskú prax najmä v tom, že zhoda, väzba a primkýnanie sa neraz pokladajú za základ spojenia členov determinatívnej syntagmy a že sa tým vlastne zo syntagmy vytráca základný vzťah, a to vzťah syntaktickej závislosti. J. Oravec správne učí, že zhoda a väzba sú iba spôsobom vyjadrenia závislosti, závislostného vzťahu. V súvislosti s týmto výkladom použil J. Oravec spojenie „významová závislosť", ktorá sa podľa J. Oravca vyjadruje tvarom podradeného slova (porov. s. 17). Nazdávame sa, že tu nejde o významovú, ale čisto gramatickú, syntaktickú závislosť podradeného člena syntagmy od nadradeného člena. V syntagme možno hovoriť iba o významovej určenosti nadradeného člena sémantikou podradeného člena. To však v *Syntaxi* J. Oravca nie je náležite vysvetlené. V kapitole *Štruktúra určovacích skladov* (s. 24) sa pri vymedzovaní determinatívnej syntagmy hovorí, že gramaticky nezávislé slovo v nej je nadradený (určovaný) člen skladu a že druhé slovo je podradený (určujúci) člen. Tu sa vedľa seba uvádzajú dva a dva atribúty členov syntagmy, ktoré sú v istom zmysle protikladné: nadradený — určovaný a podradený — určujúci, ale nič bližšie sa o týchto vlastnostiach členov syntagmy nehovorí, najmä nie o tom, prečo je nadradený člen syntagmy určovaný a ako je určovaný a prečo je podradený člen určujúci. V štruktúre syntagmy treba podľa nášho názoru zreteľne rozlišovať jej dve stránky: syntaktickú (gramatickú) závislosť, resp. determináciu, podľa ktorej jeden člen syntagmy je nadradený a jeden podradený, a sémantickú určenosť (determináciu), podľa ktorej jeden člen je sémanticky (resp. lexikálne) určujúci (a je to člen syntakticky podradený) a jeden člen (syntakticky nadradený) je sémanticky, resp. lexikálne určovaný. Ak sa tieto vzťahy v syntagme dostatočne neosvetlia, ak budeme bez náležitého výkladu hovoriť o nadradenom člene, že je určovaný, a o podradenom člene, že je určujúci, nepovieme poslucháčovi o syntagme takmer nič, pretože poslucháč si sám od seba tieto protikladné označenia sotva správne vysvetlí. Škoda, že J. Oravec v tomto smere málo prijal z toho, čo sa v posledných rokoch o štruktúre syntagmy napísalo aj v českej a slovenskej syntaktickej literatúre.

Kým zhodu a väzbu vyčleňuje J. Oravec ako spôsoby spájania slov v podraďovacej syntagme, uplatnenie primkýnania ako tretieho spôsobu spájania členov v syntagme vidí J. Oravec oveľa širšie — aj v priraďovacej syntagme. Zhodu a väzbu charakterizuje aj ako morfologické spôsoby vyjadrenia závislosti, primkýnanie charakterizuje ako „čisto syntaktický spôsob vyjadrovania príslušnosti člena do syntagmy" (s. 22). Tým, že primkýnanie vymedzuje J. Oravec ako „vzájomné funkčné postavenie (umiestnenie) členov v syntagme" (s. 21), ako spôsob vyjadrenia syntaktického vzťahu, stráca toto primkýnanie presný kategoriálny charakter (v porovnaní so zhodou a väzbou) a blíži sa takmer k univerzálnemu spôsobu junkcie alebo sekvencie slov v rečovom slede. Primkýnanie ako spôsob spájania syntagmatických členov nemožno podľa nášho názoru aplikovať v priraďovacej syntagme. Tu sú predsa iné, explicitné spôsoby priraďovania — zlučovací, stupňovací, odporovací a vylučovací. O primkýnaní nemožno hovoriť tam, kde dva členy syntagmy spája spojka, resp. kde ide o bezspojkové priraďovanie, ale ani v takej syntagme ako *brat s priateľom*, lebo predložkové spojenie je zreteľným morfologickým signálom syntaktického vzťahu, v tomto prípade nepravej parataxy. Rovnaká situácia je aj v závislostnej syntagme s nezhodným prívlastkom v tvare genitívu, resp. v predložkovom spojení. Prečo tu hovoriť o primkýnaní, keď tvar čistého alebo predložkového pádu je zreteľným signálom gramatickej i sémantickej determinácie? Tieto prípady „primkýnania" sa celkom iste odlišujú od syntagmatických spojení s amorfným prívlastkom vyjadreným príslovkou (napr. *smiech nasilu, pohľad zvysoka, stoj rozkročmo*), resp. iným slovom v pomenovacom tvare (podstatným menom v nominatíve, slovesom v neurčitku, nesklonnými prívlastkami). Za primkýnanie nemožno podľa nášho názoru pokladať ani sled zhodných prívlastkov v zloženej syntagme (napr. *jeden môj dobrý starý priateľ*), lebo jednotlivé prívlastky tu nie sú v nijakom vzájomnom syntaktickom vzťahu. O primkýnaní by sme nehovorili ani vo vetách s vynechanou sponou, ktorá je nahradená pomlčkou, napr. *Mladosť — radosť, Staroba — choroba*, lebo už samo grafické odčlenenie obidvoch substantív svedčí o ich rozličnej vetnočlenskej zaradenosti.

Podľa J. Oravca je primkýnanie ako spôsob spájania členov syntagmy signálom podraďovacieho vzťahu, priraďovacieho vzťahu i signálom radenia členov syntagmy, ktoré sú rovnorodé, ale nie sú vo vzájomnom syntaktickom vzťahu. Nazdávame sa, že ak už máme v syntaxi používať termín primkýnanie, treba ho ponechať v doterajšom chápaní — ako spôsob vyjadrenia podraďovacieho vzťahu v syntagme s členom, ktorý je z morfologického hľadiska amorfný (príslovkové určenie, prívlastky typu *mrcha*, prívlastky v spojeniach typu *okres Nitra, smiech nasilu, cesta vpravo*). Spojenia s nezhodným prívlastkom v genitíve alebo v predložkových pádoch treba vyčleniť ako osobitnú skupinu prívlastkov, ktoré svoju závislosť od nadradeného člena vyjadrujú explicitnou morfologickou formou — holým alebo predložkovým pádom. Nemennosťou svojho tvaru v syntagme sa tieto prívlastky približujú

k prívlastku v spojeniach typu *smiech nasilu, okres Nitra*, ale odlišujú sa od nich práve svojou morfologickou formou.

Nedotkli sme sa ešte jedného spôsobu spájania slov do skladov, a to väzby pri slovesách, resp. pri prídavných menách, ale z doterajšieho uvažovania o zhode a primkýnaní nám vychodí, že všetky tri tzv. spôsoby spájania členov v syntagme nie sú vlastne spôsoby spájania, ale morfologické signály spojenia slov predovšetkým v podraďovacej syntagme na základe podraďovacieho vzťahu. Zhoda, väzba a primkýnanie nespájajú slová do syntagiem, pretože základným a jediným spôsobom spájania slov je podraďovací vzťah ako štruktúrny vzťah medzi nadradeným a podradeným členom syntagmy a sémantická determinácia nadradeného člena syntagmy. To napokon priznáva i J. Oravec pri výklade väzby, o ktorej hovorí, že je *morfologickým spôsobom vyjadrenia* (podč. F. K.) závislosti v syntagme (s. 17) — na rozdiel od zhody, o ktorej hovorí, že je *spôsobom spojenia* (podč. F. K.) členov v určovacom a prisudzovacom sklade (porov. s. 14). Primkýnanie v Oravcovom vymedzení je tiež skôr spôsobom vyjadrenia vzťahu medzi členmi syntagmy než spôsobom ich spájania (porov. vymedzenie primkýnania na s. 21), hoci J. Oravec tu hovorí o vyjadrení „významovej príslušnosti členov v syntagme". Keď vezmeme ďalej do úvahy, že iba väzba sa realizuje v osobitnom type syntagmy (v slovesnej alebo objektovej) a že zhoda i primkýnanie sa vyskytujú vo viacerých typoch podraďovacej syntagmy, možno celkom odôvodnene tvrdiť, že zhoda, väzba a primkýnanie nie sú syntaktickými kategóriami a že sa bez nich možno vo výklade syntagmatických vzťahov celkom dobre zaobísť. Kategoriálnym znakom determinatívnej syntagmy je podraďovací vzťah, sémantická determinácia a slovnodruhová príslušnosť podradeného a nadradeného člena, teda to, že syntagmy sa členia na adjektívne (atributívne), objektové a adverbiálne (podľa vetnočlenskej platnosti podradeného člena) alebo na substantívne, verbálne, adjektívne, adverbiálne (podľa slovnodruhovej zaradenosti nadradeného člena). Osobitné miesto medzi syntagmami má prisudzovacia alebo predikatívna syntagma, lebo okrem determinatívnych kategórií (osoba, číslo, rod) sa v nej uplatňujú aj predikatívne kategórie (spôsob, čas). Iba toto je pre vymedzenie a určenie štruktúry syntagmy rozhodujúce a to treba pri výklade syntagmatiky v syntaxi sledovať v prvom rade. O takých syntagmách, ako *pekná látka, nanič látka, látka na šaty, látka od sestry, látka roka* a pod. treba predovšetkým vedieť, že sú to podraďovacie syntagmy s prívlastkami ako rozvíjacími členmi, že sú to teda adjektívne syntagmy (ak ich budeme charakterizovať podľa rozvíjacieho člena) alebo substantívne syntagmy (ak ich budeme charakterizovať podľa slovnodruhovej zaradenosti nadradeného člena). Na syntaktickú charakteristiku týchto syntagiem to úplne stačí. Až na ďalšom stupni analýzy nás bude zaujímať, ako sú jednotlivé prívlastky stvárnené morfologicky (prídavným menom, príslovkou, predložkovým spojením, podstatným menom v holom páde atď.). Má tu zhoda alebo primkýnanie nejaký rozhodujúci vplyv na syntaktickú kvalifikáciu štruktúry syntagmy? Podľa nášho názoru nijaký. Ukazuje sa nám, že tieto tzv. spôsoby

spájania členov syntagmy sú v súčasnej syntaxi zbytočnou daňou tradícii a že v našej syntaktickej teórii žijú na úkor štruktúrneho výkladu syntagmatiky. Je to azda príkre konštatovanie, ale predsa len by bolo treba o týchto veciach gruntovne porozmýšľať.

Kapitola *Štruktúra určovacích skladov* (s. 24—36) svedčí o tom, že vo výklade determinatívnej syntagmy ostávame kdesi na polceste medzi nekriticky tradovaným školským chápaním syntagmy a pokusmi vymedziť syntagmu na dialektickom chápaní jej obsahu a formy. Preto aj táto kapitola je z tohto hľadiska skôr mozaikou, výpočtom syntagmatických spojení než obrazom ich štruktúrnej hierarchie.

Napokon ešte jednu poznámku k výkladu J. Oravca o štruktúre predikatívnych skladov. Predikatívnu syntagmu nepokladá J. Oravec za druh determinatívnej syntagmy. Tento názor odôvodňuje tým, že spojenie dvoch členov v determinatívnej syntagme je „iba nové (zložené, presnejšie) pomenovanie, vzťah členov sa podáva ako vopred daný, hotový", kým v predikatívnej syntagme sa jej členy „práve uvádzajú do vzťahu, vzťah medzi členmi vzniká (vznikol) práve ich spojením" (s. 36). Niečo podobné sme však už mohli čítať na s. 12, keď J. Oravec vysvetľuje rozdiel medzi syntagmou a ustáleným spojením. J. Oravec tu hovorí: „Syntagma predstavuje to, čo sa vo vete tvorí, kým ustálené a frazeologizované spojenia predstavujú to, čo je už utvorené a čo do vety vstupuje ako hotové". Toto Oravcovo tvrdenie, že syntagma predstavuje to, čo sa vo vete tvorí, nekorešponduje s tým, čo sa hovorí o (determinatívnej) syntagme pri porovnaní determinatívnej syntagmy s predikatívnou syntagmou na s. 36, že totiž vzťah členov determinatívnej syntagmy je vopred daný, hotový. Nebudeme sa pokúšať tento rozpor riešiť, len pripomíname, že uvažovanie o tejto dimenzii syntagmy je potrebné, ale sa musí postaviť na iný, všeobecnejší základ.

V závere časti *Syntaxe* o syntagmatike vykladá J. Oravec aj štruktúru priraďovacích skladov (s. 37—43). Priraďovací sklad vymedzuje ako spojenie gramaticky rovnocenných a k sebe primknutých členov na základe priraďovacieho vzťahu. Oproti vymedzeniu priraďovacieho skladu na s. 12, kde hovorí o syntakticky rovnocenných členoch, tu používa J. Oravec charakteristiku „gramaticky rovnocenné" členy, čo je v podstate to isté, ale pridáva ešte nový príznak, a to, že ide o členy „k sebe primknuté". Už sme sa pokúsili ukázať, že v priraďovacom sklade nemôže byť rečo o primkýnaní členov, lebo tieto členy sa navzájom spájajú priraďovacími spojkami alebo sú priradené asyndeticky a oddelené čiarkami. Spojky, resp. asyndetické priradenie (ktoré je funkčne na úrovni spojok) sú zreteľným formálnym ukazovateľom priraďovania členov, a tak iný spôsob spájania týchto členov je redundantný, presnejšie vylúčený.

Pokladáme za užitočné, ale aj za potrebné dotknúť sa otázky, či je výhodné vymedzovať druh syntagmy aj na základe vzťahu jej členov k ostatným častiam vety. J. Oravec totiž na s. 11 na základe tohto vzťahu charakterizuje aj základné syntaktické vzťahy. Podľa neho priradenie (koordinácia) je taký syntaktický vzťah, pri ktorom sa syntaktická funkcia celej syntagmy zhoduje so syntaktickou funkciou

hociktorého jej člena, podradenie (determinácia, závislosť) je taký syntaktický vzťah, pri ktorom sa syntaktická funkcia celej syntagmy zhoduje so syntaktickou funkciou iba jedného (nadradeného) člena. K tomuto vymedzeniu priraďovacej a podraďovacej syntagmy sa vraciame preto, lebo pri výklade štruktúry priraďovacích skladov J. Oravec opäť uvádza, že „každý z členov priraďovacieho skladu môže reprezentovať celú syntagmu navonok" (s. 37). Škoda, že J. Oravec toto tvrdenie neoprel o nejaké konkrétne príklady. Nám sa totiž zdá, že toto vymedzenie neplatí všeobecne, napr. vo vete *Matka a otec robia v meste* tvar prísudku *robia* nedovoľuje, aby každý člen viacnásobného podmetu mohol osve stáť pri tomto prísudku. I keď vo všetkých ostatných prípadoch viacnásobných vetných členov túto reprezentáciu možno uplatniť (aspoň funkčne), nepokladáme túto potenciálnu vlastnosť členov priraďovacej syntagmy za podstatný príznak priraďovania. Veď na druhej strane i J. Oravec hovorí o významovej zviazanosti všetkých členov priraďovacej syntagmy, o tom, že „všetky členy priraďovacieho skladu utvárajú spoločný jednotný význam syntagmy" (s. 39). Z toho treba dedukovať, že priraďovacia syntagma môže iba ako jeden gramatický celok vstupovať do syntagmatických vzťahov s ostatnými vetnými členmi, ináč by priraďovacia syntagma ako syntaktický útvar stratila vo vete i v jazyku svoj raison d'être. V maximálnej miere to platí o syntagmách, ktorých členy sú spojené iným ako zlučovacím spôsobom.

Z výkladu J. Oravca o štruktúre priraďovacích skladov vysvitá, že priraďovaciu syntagmu tvoria iba gramaticky rovnocenné členy spojené zlučovacím spôsobom (spojkami i bez spojok). Nespomínajú sa tu totiž syntagmy so stupňovacím, odporovacím a vylučovacím spôsobom priraďovania členov ani syntagmy s významovými vzťahmi z nepravej parataxy. Tento svoj postup J. Oravec nijako nezdôvodňuje, a tak sa môžeme oprávnene nazdávať, že buď mu táto časť nedopatrením vypadla, alebo ju vedome vypustil, lebo mu nevyhovovala z hľadiska jeho koncepcie štruktúry priraďovacích skladov, ktorú však mal aspoň v tomto bode bližšie osvetliť. Domnievame sa však, že rozbor priraďovacích syntagiem so stupňovacím, odporovacím a vylučovacím spôsobom priraďovania, ako aj syntagiem s významovými vzťahmi z nepravej parataxy v učebnici predsa len chýba. Tieto syntagmy sú totiž v jazyku reálne, hoci ich frekvencia nie je rovnaká (týka sa to najmä syntagiem z nepravej parataxy). S tým, že J. Oravec pracuje fakticky iba s jedným typom, resp. variantom priraďovacej syntagmy (so zlučovacím spôsobom priraďovania), súvisia ďalšie jeho výklady, ktoré do istej miery skresľujú celkový obraz o štruktúre priraďovacích syntagiem. Je to predovšetkým jeho tvrdenie, že koordinácia je prostriedok úspornosti reči, resp. že koordinácia sa rovná redukcii (s. 37). Ak si však uvedomíme, že priraďovanie slúži ako špecifický postup radenia gramaticky rovnorodých jazykových prvkov na vyjadrenie komplexného významového pôsobenia najmenej dvoch rovnorodých javov vonkajšej skutočnosti, toto konštatovanie sa nám bude zdať priamo paradoxné najmä z hľadiska štruktúry priraďovacích syntagiem. V priraďovacej syntagme, ktorá z hľadiska väzby na ostatné časti vety

predstavuje viacnásobný člen, nijaká redukcia totiž neprichádza do úvahy. Tá je možná iba v priraďovacích súvetiach (jednoduchých alebo zložených), v ktorých možno vypustiť identické a opakujúce sa vetné členy alebo iné zložky vety (napr. častice, pomocné slová a pod.), pravda, za istých podmienok a nie vždy úplne. To, že redukcia či elipsa istých členov a súčastí vety je možná iba v súvetných priraďovacích celkoch, potvrdzuje aj príklad, ktorý uvádza J. Oravec na s. 37. Redukcia v jednoduchej či zloženej syntagme nie je možná, lebo odporuje štruktúrnej i komunikatívnej podstate tohto typu syntagmy.

Iným dôsledkom tohto zúženého chápania priraďovacej syntagmy je tvrdenie J. Oravca, že „koordinatívne syntagmy sú obyčajne otvorenou štruktúrou, lebo sa môžu skladať z viac ako dvoch rovnocenných členov a možno k nim podľa potreby pridávať ďalšie" (s. 24). Na príslušnom mieste článku sme ukázali, že tu treba presne rozlišovať medzi priraďovacou syntagmou a zlučovacím spôsobom priraďovania a priraďovacou syntagmou s inými spôsobmi priraďovania. K argumentácii proti zavádzaniu pojmu otvorenosti a zatvorenosti štruktúry syntagmy do syntaxe, ktorú sme uviedli na začiatku článku, ako aj v iných štúdiách, treba ešte pridať taký závažný argument, ako je obsahová a formálna ucelenosť a ukončenosť každej syntagmy s priraďovacím vzťahom realizovanej v prehovore alebo v texte. Ak podávateľ prehovoru komunikuje vetu *Otec a syn šli do mesta*, viacnásobný podmet *otec a syn* je obsahovo a formálne ucelenou, uzavretou syntagmou, ktorú už nemožno rozšíriť o nijaký potenciálny člen. Ak v prehovore alebo v texté nájdeme syntagmu *otec, matka a syn*, nemôžeme ju hodnotiť ako syntagmu *otec a syn* rozšírenú o jeden člen, ale ako novú jazykovú entitu, ako syntagmu iného rangu, ako priraďovaciu zloženú syntagmu. Z tohto hľadiska v jazyku neexistuje otvorená štruktúra priraďovacej syntagmy. Nedovoľuje to komunikatívny cieľ prehovoru ani zámer pôvodcu tohto prehovoru. Preto konštatovanie J. Oravca, že „koordinatívne syntagmy sú obyčajne otvorenou štrutúrou, lebo sa môžu skladať z viac ako dvoch rovnocenných členov a možno k nim podľa potreby pridávať ďalšie", pokladáme za nedomyslené.

Na záver týchto poznámok chceme ešte raz zopakovať to, s čím sme sa obrátili na autora kapitoly o syntagmatike na začiatku článku: nejde o výhrady k textu, ale o diskusiu, ktorá by nám mohla pomôcť utvoriť syntax na čo najobjektívnejších teoretických základoch. J. Oravec svojou časťou Syntaxe nám na to poskytol tie najlepšie predpoklady. Treba ich čo najskôr a na úžitok nášho základného výskumu syntaxe spisovnej slovenčiny využiť.

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV
Bratislava, Nálepkova 26

ПРИМЕЧАНИЯ К РАЗДЕЛУ СИНТАГМАТИКА В КНИГЕ *СИНТАКСИС* АВТОРОВ Я. ОРАВЦА–Е. БАЙЗИКОВОЙ

Резюме

Автор статьи развивает дискуссию об определении словосочетания как синтаксической единицы, об изложении структуры словосочетания представленного в разделе Я. Оравцом, далее о содержании и форме словосочетания, и также о том, являются-ли открытая и закрытая структуры существенным признаком словосочетания; о связи свободного и устойчивого словосочетаний, о том, являются-ли согласование, управление и примыкание основными способами сочитаемости слов или средством выражения связи слов в словосочетании, о структуре предикативной синтагмы, и, наконец, об определении структуры словосочетаний с сочинительной связью слов.

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 34, 1983, 2

SPRÁVY A POSUDKY

ZA PROFESOROM EUGENOM PAULINYM
(13. 12. 1912—19. 5. 1983)

Dňa 19. mája 1983 sa uzavrel sedemdesiatročný životný oblúk profesora slovenského jazyka na Filozofickej fakulte Komenského univerzity, člena korešpondenta SAV, prof. PhDr. Eugena Paulinyho, DrSc. Jeho význam v slovenskej, československej i svetovej jazykovede sme hodnotili nedávno, pri jeho sedemdesiatych narodeninách (Jazykovedný časopis, *33*, 1982, s. 181—192). Dnes neostáva už nič iné, len znova pripomenúť jeho vedúce postavenie v našom vedeckom živote.

Po svojom životnom oblúku E. Pauliny stúpal s rozmanitými peripetiami, ale vždy priamo vpred a vždy v úlohe prvolezca. Vo všetkých svojich prácach kliesnil cestu novým metódam, všetkými svojimi prácami odhaľoval systém slovenského jazyka a vždy hlbšie a hlbšie prenikal do štruktúry slovenčiny. Už v prvej svojej monografii o štruktúre slovenského slovesa, ale aj v prácach o zvukovej stavbe slovenčiny, ku ktorým sa ustavične vracal (vyústili *Slovenskou fonológiou* r. 1979), postavil sa do svetových trendov jazykovedy ako vyzretý lingvista. Prinášal v nich nielen nové poznatky, ale aj nové podnety pre ďalší výskum. Boli to vždy podnety pre samého autora, ale aj pre celý okruh žiakov a nasledovníkov. Ako prvý využil podnety z fonologického výskumu súčasných jazykov aj pre historické štúdium slovenského hláskoslovia. Paulinyho syntetický duch sa plne realizoval vo všetkých prácach o dejinách slovenského jazyka, počnúc staťou v *Slovenskej vlastivede* (1946) a končiac staťou v encyklopedickom súbore *Slovensko* vo vydavateľstve Obzor (1979).

Eugen Pauliny bol ustavičným podnecovateľom a plodným iniciátorom aj pri rozličných kolektívnych výskumných projektoch. V tomto zameraní stál už pri kolíske Jazykovedného ústavu: v rokoch 1943—1945 aktívne spolupracoval pri formovaní vedeckého profilu tohto ústavu, nezabúdajúc (vo funkcii prednostu vedeckých ústavov) ani na ostatné ústavy formujúcej sa akadémie vied nového, pracovného, výskumného typu. Pomník nad všetko vzácnejší si však postavil iniciatívnou a aktívnou účasťou pri príprave grandiózneho projektu výskumu slovenských nárečí. Sám vlastne vyšiel z dialektologickej dielne V. Vážneho; z nového, fonologického hľadiska spracoval nárečie zátopových osád na hornej Orave. Spolu s prof. J. Štolcom vypracoval *Dotazník pre výskum slovenských nárečí*, pomáhal pri školení explorátorov toho výskumu, ktorý vlastne až dnes vyúsťuje do štyroch zväzkov *Atlasu slovenského jazyka*. Plodná bola i jeho účasť pri projektovaní fonetického výskumu, ktorého základné výsledky sú zhrnuté v *Atlase slovenských hlások*. Bol aj hlavným organizátorom výskumu hovorenej slovenčiny.

Významná bola aj redakčná činnosť E. Paulinyho: tridsať rokov bol členom redakčnej rady Jazykovedného časopisu, v r. 1958—1966 hlavným redaktorom.

Nemožno obísť štylistické záujmy E. Paulinyho, najmä jeho vecné, ale prenikavé analýzy jazyka umeleckej prózy.

Nedeliteľnú zložku postupu po životnom oblúku tvorí pedagogická práca Eugena Paulinyho: dlhý čas bol jediným profesorom slovenského jazyka na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského. Tu jeho rukami prešli mnohí dnešní skúsení učitelia slovenčiny, ale aj mnohí vedeckí pracovníci, dnešní vedeckí i pedagogickí pracovníci.

Je šťastie, že popri svojej bádateľskej, pedagogickej a organizačnej práci E. Pauliny dokázal cieľavedome syntetizovať svoje vedecké dielo. Vychádzal pritom zo svojich starších prác, dopĺňal ich o výsledky svojich novších výskumov a úvah, ale pozorne bral do úvahy aj výsledky iných bádateľov. Ku všetkým spracúvaným problémom však zaujímal svoj vlastný postoj.

Syntézou vlastných fonologických výskumov, ale aj analýzou postojov iných fonológov sa stala už spomínaná *Slovenská fonológia* (1979). Na vysokoškolskú učebnicu *Systém slovenského spisovného jazyka* (1946—47) nadväzuje *Slovenská gramatika* (1981), pravda, do značnej šírky prekračujúc pôvodný zámer i pôvodnú štruktúru práce. Vročenie 1983 má syntetizujúci pohľad na štylistickú problematiku, využívajúci výsledky menších, ale vždy dobre podložených štúdií o jazyku slovenskej prózy (*O jazyku a štýle slovenskej prózy*, Slovenský spisovateľ). V Slovenskom pedagogickom nakladateľstve vyjde r. 1983 monografia *Vývin spisovnej slovenčiny*, ktorá tiež má predchodcu v priekopníckej práci z r. 1948. K problematike, ktorú svojho času spracoval v monografii *Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy* (1964), chcel sa E. Pauliny vrátiť v knihe o Metodovi — ale už nestihol. Takisto nestihol realizovať pendant k *Fonologickému vývinu slovenčiny — Morfologický vývin slovenčiny*.

Bádateľské výsledky, ale aj podnety a iniciatívy, nezlomné úsilie preniknúť do podstaty slovenského jazyka v jeho súčasnosti i minulosti, preniknúť do podstaty jazyka vôbec zaručujú prof. E. Paulinymu jedno z najčestnejších miest v panteóne slovenskej vedy i jazykovedy.

J. Horecký

VEDECKÁ KONFERENCIA O VÝSKUME A OPISE SLOVNEJ ZÁSOBY SLOVENČINY

V dňoch 1.—4. marca 1983 sa v Domove vedeckých pracovníkov SAV v Smoleniciach konala vedecká konferencia o výskume a opise slovnej zásoby slovenčiny. Konferenciu zorganizoval Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV a okrem pracovníkov ústavu sa na nej zúčastnili poprední lexikografi a lexikológovia z československých akademických a vysokoškolských pracovísk a hostia z Akadémie vied NDR.

Konferenciu otvoril J. Kačala, riaditeľ JÚĽŠ SAV. Zdôraznil vedeckú aktuálnosť lexikologickej a lexikografickej práce — výskum a opis slovnej zásoby tvorí rozhodujúcu kapacitu výskumného plánu JÚĽŠ SAV v 7. päťročnici. Naliehavá spoločenská potreba lexikografických diel sa odráža v postupnej realizácii projektov *Krátkeho slovníka slovenského jazyka, Veľkého slovensko-ruského slovníka, Historického slovníka slovenského jazyka, Slovníka slovenských nárečí* a ďalších zväzkov *Atlasu slovenského jazyka*, rozpracúvaných v JÚĽŠ SAV, ako aj *Etymologického slovníka slovenčiny* a dvoch menších prekladových slovníkov pripravovaných na Filozofickej fakulte UK. Novým aspektom lexikologického výskumu je sústredenie pozornosti na dynamické procesy v slovnej zásobe v projekte *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*.

Konferencia nadväzuje na predchádzajúce lexikologicko-lexikografické podujatia (konferencie v r. 1952, 1965, 1970), od posledného z nich sa rozšírilo pole lexikologického výskumu, pokročilo teoretické bádanie v oblasti slovnej zásoby, prehĺbil sa výskum lexikálnej sémantiky, čo je významnou pomocou aj lexikografickej praxi. J. Kačala vyslovil nádej, že prednesené referáty a diskusné príspevky prinesú nové pohľady a nové riešenia problémov, ktoré povedú k ďalšiemu objasneniu lexikálnej roviny a úspešnému dokončeniu rozpracovaných projektov tak, aby sa o ne mohla oprieť plánovaná syntetická lexikológia slovenského jazyka.

Na návrh J. Kačalu účastníci konferencie poslali pozdravný list prof. E. Paulinymu k 70. narodeninám. — J. Ružička pripomenul 30. výročie založenia SAV ako akadémie moderného typu, ktoré pre slovenskú jazykovedu znamenalo zabezpečenie podmienok komplexného výskumu národného jazyka.

Na programe prvých dvoch dní konferencie boli všeobecné lexikologické a lexikologicko-lexikografické otázky, ako aj problematika projektov *Krátky slovník slovenského jazyka* a *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Vstupom do okruhu všeobecnej lexikológie bol spoločný referát J. Horeckého—V. Blanára—E. Sekaninovej, venovaný otázke obsahu a formy ako organizujúcim princípom slovnej zásoby. Slovná zásoba sa v ňom definovala ako súhrn jazykových znakov reprezentovaných významom viacvýznamového slova, jednovýznamovým slovom alebo slovným spojením. Jazykový znak je bilaterálny ideálny objekt, jeho označovanú zložku tvorí obsah, označujúcu forma. Rozlišuje sa

systémový a komunikačný jazykový znak. Označujúcou zložkou komunikačného znaku je vonkajšia forma, rad foném, hlások; označovanú zložku tvoria systémový znak a konotačné sémantické príznaky. Označujúcou zložkou systémového znaku je vnútorná forma členená na onomaziologickú a onomatologickú štruktúru, označovanou zložkou je obsah, ktorý tvoria generické, diferenciačné a kvalifikačné príznaky. Obsah sa vymedzuje ako súhrn vnútorných charakteristík a vlastností systému, zdroj jeho jestvovania a rozvoja; forma sa definuje ako vnútorný vzťah a základné osobitosti štruktúry systému, spôsob vzájomného pôsobenia jeho elementov a častí. Vzťah medzi objektívnou realitou a jazykovými znakmi je zložitý proces: javy objektívnej reality sa ľudským myslením spracúvajú pojmovo, pojmové štruktúry sa odrážajú v sémantických štruktúrach, tie sa vyjadrujú formovými štruktúrami (v zmysle vnútornej formy) a na pomenovanie konkrétnych javov sa využíva vonkajšia forma komunikačných znakov. Vychádzajúc z týchto teoretických východísk na základe kategórie obsahu a formy a ich dialektickej jednoty sa vymedzili rozličné typy prvkov slovnej zásoby a vzťahov medzi nimi. Na záver sa zdôraznilo, že dynamizujúcim prvkom je obsahová zložka a poukázalo sa na nevyhnutnosť skúmať predstavené typy aj z diachronického aspektu aj z hľadiska ich fungovania v texte.

Diskusný príspevok E. Paulinyho (prečítal ho I. Masár) bol zameraný na dialektiku premenlivosti a stálosti významovej stránky jednotiek slovnej zásoby. Nevyhnutným predpokladom správneho fungovania slovnej zásoby je stabilita významovej stránky; tú však narúša mnohotvárna nejazyková skutočnosť, o ktorej vypovedáme, ako aj mnohotvárny postoj podávateľa ku komunikovaným obsahom. Ustálenosť významovej stránky jazyka je dôsledkom významových a význam tvoriacich komponentov. Nadbytočnosťou je však podmienená aj možnosť zmeny významu. Na udržanie jednoty významu jazykového znaku je nevyhnutné spoločenské využívanie jazyka, ktoré je zároveň prameňom významových posunov.

O metafore v súvislosti s rozširovaním slovnej zásoby hovoril V. Krupa. Zdôraznil, že metafora nie je iba čisto jazykový jav, ale aj základný nejazykový spôsob vnímania, a to vnímania jednej veci cez druhú. Je nástrojom reprodukčnej asimilácie chápanej ako vyrovnanie systému s okolím pomocou už jestvujúcich mechanizmov. Vo zvýšenej miere sa vyskytuje v kritických obdobiach vývinu jazyka, keď slúži stabilizácii systému. — V. Blanár predstavil typológiu sémantických príznakov (pozri jeho príspevok v tomto čísle na s. 108—116. — J. Filipec predniesol niekoľko poznámok k hlavnému referátu. Za najjednoduchší prvok slovnej zásoby označil lexiu, monosémickú lexikálnu jednotku. Termín pomenovanie sa tradične vyhradzuje pre pomenovacie druhy slov, kým pre všetky druhy slov ako lexikálne znaky sa používa nadradený termín označenie. — M. Čejka si pri otázke vágnosti jazykových výrazov všímal sémantické vlastnosti vágnych predikátov a vágnostných operátorov. — J. Sabol sa sústredil na výrazové echo vo význame lexikálnej jednotky, t. j. na dištinktívne príznaky vyplývajúce zo zvukovej expresivity (príznakovosti v oblasti formy) premietnutej do obsahu slova. (Referát predniesol J. Furdík.)

Diskusiu o všeobecných lexikologických otázkach uzavrel J. Horecký. Na rozdiel od J. Filipca považuje za systém znakov len slovnú zásobu. Jazyk je zložitý systém a systém znakov je len jedným z jeho podsystémov. Na otázku J. Filipca, prečo nepracuje s pojmom význam, odpovedal, že ten patrí do terminológie sémantiky. Ako perspektívnu úlohu lexikologickej práce navrhol zostavenie slovníka sémantických príznakov.

Vstupom do lexikologicko-lexikografickej problematiky bol príspevok hostí z Berlína D. Viehwegera a G. Kempckeho o syntakticko-sémantických vzťahoch v modernej lexikografii. Autori naznačili cesty rozvoja lexikografie: zvyšovanie úrovne doterajších jednojazyčných slovníkov, vypracovanie slovníkov nového typu (napr. valenčné) a konštruovanie nových teoretických modelov. Priblížili problematiku kolokácie v jednozväzkovom slovníku súčasnej nemčiny a poukázali na význam skúmania syntaktickej a sémantickej spájateľnosti pri vysvetľovaní významu lexikograficky spracúvaných jednotiek.

Projekt Krátkeho slovníka slovenského jazyka predstavil J. Kačala v kolektívnom referáte *Obraz slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny v jednozväzkovom slovníku.* V úvode vymedzil špecifické princípy a požiadavky, z ktorých sa vychádza pri tvorbe jednozväzkového slovníka ako osobitného typu

výkladového slovníka: prísny a premyslený výber spracúvaných lexikálnych jednotiek, systémový prístup k slovnej zásobe a zobrazenie systémových vzťahov medzi spracúvanými jednotkami, dôsledná vnútrojazyková konfrontácia jednotiek a úspornosť ako princíp prestupujúci všetky zložky slovníka.

Osobitná pozornosť sa v referáte venovala otázkam zachytenia dynamiky súčasnej slovnej zásoby spisovnej slovenčiny. Táto dôležitá úloha sa plní uvádzaním variantných prostriedkov v slovnej zásobe s naznačením ich hierarchie, uprednostňovaním progresívnych variantov pri tvorení slov a tvarov, napomáhaním zdomáčňovacieho procesu pri variantoch prevzatých slov, zachytením nových javov v sémantike a tvorení slov, nových prvkov z kruhu tzv. gramatických slov a zachytením prechodu slov z jedného slovného druhu do druhého. Ďalej sa v referáte naznačilo nové riešenie niektorých lexikologických a lexikografických problémov: zachytávajú sa viacslovné pomenovania typu kategoriálne sloveso + substantívum, zaznamenávajú sa výsledky procesov štylistického prehodnocovania jednotiek slovnej zásoby, procesov univerbizácie a multiverbizácie, pracuje sa s kvalifikátorom subštandardný lexikálny prostriedok a spresňuje sa obraz o knižných lexikálnych jednotkách.

V závere referujúci charakterizoval jednozväzkový slovník z hľadiska jeho normatívnej a kodifikačnej funkcie ako príručku, ktorá syntetizuje v skrátenej podobe aj poznatky ostatných jazykovedných disciplín, spresňuje lexikálnu, tvaroslovnú, hláskoslovnú a pravopisnú normu súčasnej spisovnej slovenčiny. Ako dôležitý predpoklad úspešnej lexikografickej práce v tomto smere sa vyzdvihla kolektívnosť v posudzovaní sporných otázok.

Na hlavný referát organicky nadviazali diskusné príspevky autorov KSSJ a doplnili tak obraz o spôsobe práce na jednozväzkovom slovníku. Tézu hlavného referátu o potrebe vymedzovania čiastkových systémov bližšie rozviedli M. Pisárčiková (na materiáli pomenovaní osôb vykonávajúcich tradičné činnosti) a E. Tibenská (na materiáli slovies s predponou *za-*). — Dynamický jav zmeny príslovkového výrazu na príslovku a spôsob jeho zachytenia v slovníku predstavila E. Smiešková. — Na spôsob spracovania jednotlivých druhov lexikálnych jednotiek v KSSJ sa zamerali viaceré príspevky: o homonymách z tohto hľadiska hovoril Š. Michalus, o termínoch I. Masár a o skratkách a značkách M. Považaj.

V diskusii J. Filipec ocenil zodpovedný prístup lexikografického kolektívu JÚĽŠ SAV k práci na jednozväzkovom slovníku a hovoril o skúsenostiach z tvorby analogického českého slovníka. — J. Ružička zdôraznil potrebu presne formulovať kritériá spisovnosti a vymedziť pojem spisovný jazyk predovšetkým vo vzťahu k pojmom štandard a subštandard, najmä keď sa s kvalifikátorom *subštandard* pracuje aj v KSSJ. — J. Kačala na záver diskusie o KSSJ okrem iného odpovedal Š. Peciarovi na vyslovenú pochybnosť o vhodnosti štylistického kvalifikátora subštandard bez opory o paralelný kvalifikátor štandard, že termín subštandard má presnejšie vystihovať diferencovanú jazykovú skutočnosť. Predtým používaný kvalifikátor *nespis.* nestačí, keďže nespisovné sú aj iné výrazové prostriedky (nárečové, slangové). Kombináciu štylistických kvalifikátorov odôvodnil tým, že smeruje k čo najpresnejšiemu postihnutiu skutočného fungovania lexikálnych jednotiek. Vo variantnom hodnotení sa odráža aj generačný prístup používateľov jazyka.

Predmetom spoločného referátu I. Němca a M. Homolkovej boli princípy štruktúrnej adekvátnosti, úmernej dištinktívnosti a úsporného uvádzania informácie ako hlavné princípy, na ktorých možno vybudovať maximálne informatívny, a pritom prehľadný a úsporný slovník. — J. Mlacek ozrejmil súvislosti medzi vlastnosťami frazeológie (ustálenosť, viacslovnosť a variantnosť) a osobitnými lexikografickými postupmi pri jej zachytávaní. — J. Oravec sa sústredil na špecifickosť lexikografického opisu významu slovies vyplývajúcu z toho, že sloveso podstatnú časť svojho významu vyjadruje syntakticky, pomocou intenčných určení; opis významu slovesa tesne súvisí s opisom jeho valencie. — F. Kočiš skúmal otázku privatizácie vlastného významu existencie pri slovesách *zdať sa/cítiť sa*, prejavujúcej sa vsúvaním sponového slovesa *byť* do konštrukcie s týmito slovesami. V. Petráčková poukázala na nedostatočne spracúvanú syntaktickú časť gramatickej informácie vo výkladovom slovníku. — N. Savický označil za zdroj metodologických problémov lexikografie extrémnu diferencovanosť a pohyblivosť slovnej zásoby a charakterizoval lexikografickú teóriu a prax príznačne ako neustálu snahu o zvládnutie

nezvládnuteľného. — V. Budovičová rozoberala otázku sémantickej a lexikálnej spájateľnosti a v tejto súvislosti poukázala na rozdiely medzi fungovaním významu slov v texte a jeho lexikografickým spracovaním. — Na súvislosti sémantiky slova so sémantikou textu bližšie upozornil J. Mistrík. Slovo je monosémické len v procese komunikácie, iniciátorom rozširovania slovnej zásoby, posúvania sémantiky slov je interakcia slova s textom. Sémantika slova je v permanentnom vývine, a teda zachytiť všetky významy slov v slovníku je nereálne a každé heslo v slovníku predstavuje v skutočnosti iba synekdochu. — Na názor J. Mistríka, že nie je presné hovoriť o centrálnych a periférnych významoch slova, keďže všetky sémantické komponenty sú teoreticky na jednej rovine, vyslovil námietku V. Blanár. Argumentoval tým, že možnosť komunikácie predpokladá na úrovni jazykového systému jazykový význam, ktorý pozostáva z pevnej hierarchie sémantických komponentov. J. Filipec v poznámke k diskusnému príspevku J. Mistríka predstavil chápanie totožnosti významu lexémy ako závislé od úrovne abstrakcie. V jednotlivých kontextových využitiach ide o lexémy-exempláre (alolexy). Ich skúmanie je predmetom lexikológie textu. Úlohou lexikológie zameranej na opis systému v slovnej zásobe je skúmanie lexém-typov.

Spoločným referátom *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* predstavili K. Buzássyová a J. Bosák projekt, ktorý si kladie za cieľ zachytiť súčasnú slovnú zásobu slovenčiny (od 50. rokov) ako systém v jeho dynamike so všetkými sémantickými, slovotvornými a štylistickými procesmi charakteristickými pre lexikálnu zložku v nominatívnom aj komunikatívnom aspekte. Pre tento pohyb v lexikálnej rovine sú charakteristické dialekticky protirečivé tendencie k demokratizácii a intelektualizácii, k terminologizácii a determinologizácii, k internacionalizácii a tvoreniu z domácich zdrojov, k univerbizácii a multiverbizácii, ktoré sa v jazyku premietajú do výrazovej variantnosti, synonymity a sémantickej diferenciácie. Projekt má tieto základné časti: 1. východisková teória nominácie; 2. onomaziologická a onomatologická (slovotvorná) štruktúra pomenovaní slovnej zásoby slovenčiny; 3. sémantické, slovotvorné a štylistické procesy prispievajúce k obohacovaniu slovnej zásoby (procesuálna, hlavná časť projektu); 4. syntagmatické vzťahy pomenovaní, t. j. sémantické a štylistické zmeny výrazových prostriedkov podmienené zmenami v spájateľnosti; 5. vonkajšia štruktúra pomenovaní (sémantické polia, slovotvorné paradigmy a pod.).

Z čiastkových otázok sa v referáte venovala pozornosť výrazovej a sémantickej kondenzácii pri vzniku nových derivátov, novej dokonavosti pôvodne obojvidových slovies s internacionálnym základom ako prejavu hlbšieho začlenenia slov do domáceho slovotvorného systému, pohybu v oblasti terminológie, naznačila sa potreba výskumu novej spájateľnosti. — Tendencia k demokratizácii nesie so sebou prehodnocovanie štylistickej platnosti hovorových prostriedkov, najmä univerbizovaných jednotiek. Ich vzťah k viacslovným pendantom je vhodné posudzovať z hľadiska protikladu oficiálnosť—neoficiálnosť, t. j. v neutrálnej spisovnej pozícii môžu vedľa seba fungovať oficiálny viacslovný názov a neoficiálna univerbizovaná podoba. Dôležitým metodologickým princípom projektu je, že si kladie za cieľ opísať systém slovnej zásoby nielen na úrovni langue, ale zachytiť aj nové, vznikajúce javy, t. j. priblížiť sa k poznaniu jazykového systému cez jeho realizáciu v reči (parole).

Diskusné príspevky členov kolektívu pracujúceho na projekte dopĺňali a konkretizovali predstavu o pohyboch v slovnej zásobe. — M. Nábělková predstavila štruktúru kartotéky, materiálovej bázy projektu. — J. Horecký hovoril o dynamických zmenách v systéme názvov osôb na -ár. — K. Matějová sa zamerala na tvorenie nových univerbizovaných a viacslovných názvov miesta s odvodzovacím formantom -áreň. — S. Ondrejovič poukázal na štruktúrno-sémantické preskupenia pri dobudúvaní podsystému konverzných slovies dávania a dostávania. — E. Nemcová referovala o možnosti presnejšie postihnúť podstatu metaforických vzťahov v jednotlivých podskupinách slovies hovorenia sledovaním zmien sémantických príznakov pri použití daných slovies v prenesenom význame. — V úvahách o slangu venoval J. Šikra pozornosť prehodnocovaniu významov v lexike vojenského, synkretického slangu. — S. Šoková predstavila výsledky sociolingvistického prieskumu jazykového cítenia dospievajúcej mládeže v Bratislave. — J. Kociská hovorila o zdrojoch dynamiky publicistických pomenovaní a prostriedkoch ich tvorenia. — J. Bosák upozornil na vzrastajúcu hovorenosť prejavov

všetkých štýlov ako na výrazný dynamizujúci faktor. Na uchopenie tohto zdroja dynamiky navrhol pracovať s termínom bežne hovorený jazyk, označujúcim prienik množín jazykových prostriedkov zo všetkých útvarov (foriem) národného jazyka.

V ďalšej diskusii J. Furdík vyzdvihol postavenie slovotvorby ako hybnej sily lexikálnej dynamiky a upozornil na problematiku viacslovných a združených pomenovaní, s ktorou súvisia viaceré dynamické javy v slovnej zásobe (produktívne tvorenie vzťahových adjektív, univerbizácia, sémantická kondenzácia). — N. Savický poukázal na možné prehodnocovania základných teoretických postojov na základe výsledkov analýzy pohybov v slovnej zásobe. — J. Jacko predstavil produktívne typy substantívnych derivátov. — G. Horák hovoril o dopĺňaní expresív zo súčasnej slovenskej beletrie. — B. Poštolková sa v poznámkach k procesu determinologizácie zamerala na proces vzniku a ustaľovania odvodených abstraktných významov z významových odtieňov pôvodných termínov metaforizáciou. — J. Findra na príklade prehodnocovania slohovej hodnoty profesionalizmov naznačil smerovanie hlavného pohybu štylém od expresívnosti k nocionálnosti.

V poznámkach ku koncepcii projektu *Dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* J. Oravec označil za neprimerané skrátenie úseku súčasného jazyka na posledných 15 rokov a za diskutabilné čerpanie materiálu prevažne z publicistických textov. — F. Kočiš nastolil otázku vzťahu dynamiky slovnej zásoby k norme a kodifikácii — zmena hodnotenia lexikálnych jednotiek nemusí vždy odrážať zmenený pomer vnútrojazykových vzťahov, môže ísť len o nápravu chybnej predchádzajúcej kodifikácie. — V krátkom záverečnom slove k diskusii o projekte K. Buzássyová odpovedala na prednesené otázky. Na rozdiel od F. Kočiša hodnotí výber a potláčanie prvkov rovnako ako kvantitatívne dopĺňanie existujúcich slovotvorných typov za dynamické javy, pretože vedú k reštrukturalizácii slovnej zásoby a ku kryštalizácii produktívnych typov. Na námietky J. Oravca odpovedala v tom zmysle, že v projekte budú zastúpené všetky komunikačné sféry, publicistické texty mali prevahu iba v pokusnej excerpcii. Rovnako sústredenie sa na posledných 10—15 rokov neznamená, že sa za súčasný spisovný jazyk pokladá iba slovenčina tohto obdobia. Systematická pozornosť najnovšiemu obdobiu je však nevyhnutná, lebo komplexne sa toto obdobie ešte neskúmalo. Výsledky viacerých diskusných príspevkov boli konvergentné s východiskovými tézami projektu, no zároveň ukázali aj na potrebu dopracúvať a spresňovať niektoré pojmy.

Piaty poldeň konferencie, zameraný na konfrontačný výskum lexiky, sa začal spoločným referátom E. Sekaninovej a E. Kučerovej o typoch lexémových a frazémových ekvivalentov v päťzväzkovom *Veľkom slovensko-ruskom slovníku*. Konfrontačná lexikológia musí počítať s nerovnakým pomerom obsahového plánu k výrazovému plánu v rozličných jazykoch; konkrétna interpretácia sémantických prvkov obsahového plánu výrazovými prostriedkami slovenčiny a ruštiny ako geneticky príbuzných jazykov môže byť zhodná, alebo čiastočne aj úplne odlišná. Špecifický problém dvojjazyčnej lexikológie je v určení ekvivalencie jednotlivých prvkov lexikálnych sústav konfrontovaných jazykov. Pri práci na VSRS sa využíva teória konfrontačných (prekladových) ekvivalentov: podľa zoskupení relevantných príznakov v semémach lexém cieľového jazyka sa dosahuje z aspektu konfrontácie iné významové členenie lexémy východiskového jazyka, na základe konfrontačných ekvivalentov sa heslo člení na prekladové významy. Pri určovaní ekvivalentov lexém východiskového jazyka autorky VSRS vyčleňujú 10 typov symetrickej, symetricko-asymetrickej a asymetrickej ekvivalencie podľa zhody, resp. nezhody ekvivalentov vo výrazovom a obsahovom pláne. Špecifickým aj praktickým problémom dvojjazyčnej lexikológie je ekvivalencia frazém, pri ktorej tiež možno vyčleniť niekoľko typov.

Diskusné príspevky autorského kolektívu VSRS boli zacielené na špecifické problémy ekvivalencie: klasifikáciu a spôsob pretlmočovania jazykových reálií ako časti súboru bezekvivalentnej lexiky (M. Filkusová) aj s ďalšou špecifikáciou na reálie v najnovšom období (Ľ. Balážová), ekvivalenty zvratných podôb slovies s datívnou väzbou (V. Dorotjaková), porovnanie asymetrických slovenských a ruských čiastkových systémov distributívnych slovies pohybu (A. Jarošová), osobitnú oblasť spracovania terminológie (M. Masárová), otázku štylistických kvalifikátorov pri ekvivalentoch (M. O. Malíková), porovnanie slovenských a ruských frazeologických jednotiek s významom intenzity

s upozornením na odlišnosť v lexikálnosémantickej spájateľnosti potenciálnych ekvivalentov (P. Ďurčo).

V diskusii J. Ružička pripomenul dôležitosť prekladových slovníkov aj zo slovakistického hľadiska; VSRS bude najväčším slovníkom súčasnej slovenčiny. — N. Savický vo vzťahu k absolútne symetrickej ekvivalencii upozornil na závislosť takéhoto hodnotenia od hĺbky analýzy: zjemňovanie analýzy vedie na osi symetria—asymetria k posunu v smere k asymetrii. — Na oslabenie absolútnej platnosti ekvivalencie hlbšími rozdielmi v distribúcii upozornil aj J. Filipec; zdôraznil nevyhnutnosť funkčného opisu čiastkových systémov a lexikálnych polí jednotlivých jazykov ako predpoklad medzijazykovej konfrontácie slovnej zásoby, ktorá je ako pokračovanie vnútrojazykovej konfrontácie (presahujúcej do oblasti typológie) dôležitou úlohou lexikológie. — V. Blanár (spolu s J. Filipcom) zdôraznil potrebu vychádzať pri konfrontačnom výskume jazykov z porovnávateľného základu v hĺbkovej štruktúre, z konštituovanej spoločnej konfrontačnej roviny (tertium comparationis). — E. Horák vyzdvihol význam VSRS ako sprostredkovateľa pri tvorbe ostatných slovensko-inojazykových prekladových slovníkov. — I. Ripka upozornil pri špecifickom probléme konfrontácie českej a slovenskej lexiky na neprimerané využívanie expresívnej lexiky slovenských nárečí vo funkcii ekvivalentov výrazových prostriedkov obecnej češtiny v Česko-slovenskom slovníku. — V záverečnom slove k diskusii E. Sekaninová zdôraznila potrebu konfrontačného skúmania jazykov, ktoré okrem praktických výsledkov (prekladové slovníky) prispieva k hlbšiemu poznaniu východiskového jazyka, v našom prípade slovenčiny.

Šiesty poldeň konferencie bol venovaný problematike pripravovaného *Slovníka slovenských nárečí* (SSN) a atlasovému spracovaniu nárečovej lexiky. I. Ripka predniesol kolektívny referát o východiskových vymedzeniach pojmov a základných prístupov pri výbere a zachytávaní nárečovej lexiky v SSN. Zdôraznil, že ideálna nárečová norma je dnes už zriedkavá, treba pracovať s reálnou normou, odrážajúcou dynamické zmeny aj v nárečiach. Z metodologického aspektu je pri zachytávaní nárečovej lexiky dôležité rátať nielen s horizontálnou diferenciáciou, ale aj s vertikálnou, a teda zachytávať štýlovú diferenciáciu nárečí.

Základné tézy referátu konkrétnejšie rozviedli pracovníci autorského kolektívu v diskusných príspevkoch: zaoberali sa otázkou vymedzenia pojmu nárečové slovo (F. Buffa), terminologickým vymedzením vzťahov medzi pomenovaniami z hľadiska územnej lexikálno-sémantickej diferencovanosti nárečových jednotiek (A. Ferenčíková), spracúvaním terminológie a etnografizmov ako súčasti tradičného teritoriálneho dialektu (referáty J. Nižnanského a A. Habovštiaka), zachytávaním štylistickej diferenciácie nárečovej lexiky v SSN (Š. Lipták), otázkou definície a výberu nárečových frazeologizmov v SSN (J. Gavorová).

Autori 3. a 4. zväzku *Atlasu slovenského jazyka* F. Buffa a A. Habovštiak poukázali na špecifiku spracovania nárečovej lexiky a tvorenia slov v tomto diele, ktoré nepokladajú za zavŕšenie práce, ale za materiálovú základňu pre ďalšie disciplíny a výskumy, najmä pre etymológiu. Dôležité je ich hlavné zistenie, že členenie slovenských nárečí podľa lexikálnych a slovotvorných izoglos a izosém má iné hranice ako členenie podľa hláskoslovných či morfologických javov.

V ďalšej diskusii J. Matejčík poukázal na dynamiku nárečovej lexiky v poľnohospodárskej terminológii. — M. Majtán hovoril o možnosti využitia terénnych názvov pri štúdiu nárečovej lexiky, lebo tieto názvy mali iné rozšírenie ako dnes. — J. Findra navrhoval vychádzať aj pri štylistickej klasifikácii nárečovej slovnej zásoby zo základného protikladu nocionálnosť—expresívnosť a upozornil na rozdielnu platnosť nocionálneho nárečového slova vo vlastnej lexikálnej paradigme a v spisovnom kontexte, kde sa pociťuje ako príznakový, štylistický zafarbený prostriedok.

Konferenciu tematicky uzavreli referáty a diskusné príspevky z oblasti historickej lexikografie a lexikológie. Referát o pripravovanom Etymologickom slovníku slovenčiny predniesol Š. Ondruš. Svoju koncepciu demonštroval na základe porovnania s Machkovým prístupom k spracovaniu etymológie, kde sa robilo veľa ústupkov hláskoslovným javom. V protiklade k tomuto prístupu Š. Ondruš vychádza predovšetkým z analýzy významu slov.

V. Blanár predstavil projekt *Historického slovníka slovenského jazyka*, ktorý zachytáva slovnú zásobu slovenskej národnosti v jej vývine od 11. po 18. stor. Priblížil materiálovú bázu HSSJ, načrtol

štruktúru a vývin slovenskej lexiky 11.—18. stor. a uviedol spôsob riešenia špeciálnych problémov historickej lexikografie pri koncipovaní HSSJ (postup od syntagmatických vzťahov v texte k skúmaniu významových komponentov na úrovni systému až po ich lexikografické spracovanie). Na rozdiel od ukážkového zošita sa v trojzväzkovom Historickom slovníku slovenského jazyka nepracuje metódou slovotvorných hniezd, uplatňuje sa diskurzívna definícia („utlmenie" systémovosti).

V diskusných príspevkoch členov kolektívu HSSJ sa bližšie rozviedli v referáte naznačené okruhy problémov: problematika frazém v predspisovnom období (J. Skladaná), tvorenie adjektív v slovenčine predbernolákovského obdobia (E. Krasnovská), spôsob adaptácie slov latinského pôvodu v textoch 16.—18. storočia (B. Ricziová), vplyv češtiny na rozvoj slovenskej historickej slovnej zásoby (I. Kotulič), herbárová tradícia a ľudové botanické názvy (M. Majtánová), genetické súvislosti slovenskej administratívno-právnej terminológie (R. Kuchar), staršie slovníky ako pramene HSSJ (E. Jóna), uplatňovanie slov českého pôvodu a českých jazykových prvkov (Š. Peciar).

V ďalšej diskusii M. Homolková spomenula, že v porovnaní s rozpracovaným veľkým Staročeským slovníkom by mal byť HSSJ vzorovým slovníkom stredného typu. — V. Blanár zdôraznil potrebu venovať sa popri lexikografickej práci aj lexikologickej analýze a stále pokladá za perspektívnu úlohu slovenskej jazykovedy prípravu veľkého historického slovníka.

Na záver konferencie J. Kačala ocenil predstavenie metód opisu slovnej zásoby a vyzdvihol šírku prediskutovanej problematiky. Potvrdila sa potreba úzkeho prepojenia lexikológie a lexikografie a sústredenia pozornosti na sémantiku slova ako centrum lexikologického výskumu. Poďakoval sa hosťom za príspevky, ktoré naznačili konfrontáciu práce v jednotlivých jazykovedných centrách; ako podnetnú vyzdvihol najmä nemeckú koncepciu spájateľnosti lexikálnych jednotiek.

Materiály z konferencie vyjdú v osobitnom zborníku *Obsah a forma v slovnej zásobe.*

J. Kociská—M. Nábělková

MEDZINÁRODNÉ ŠTYLISTICKÉ KOLOKVIUM

V dňoch 8.—10. septembra 1982 usporiadala Filozofická fakulta KU v Prahe medzinárodné kolokvium o štylistike a jej aplikácii v praxi na zámku Štiříne pri Prahe. Program kolokvia bol rozvrhnutý do piatich okruhov: všeobecné otázky štýlu a štylistiky, slohová výchova, jednotlivé druhy štýlov, štýlová diferenciácia jazykových prostriedkov, konfrontačná štylistika a štýl prekladu.

Prvý okruh uviedol K. Hausenblas referátom *Situácia štylistiky, jej koncepcia a aktuálne úlohy,* v ktorom opísal stav štylistiky v ČSSR v období po predchádzajúcej štylistickej konferencii v Libliciach r. 1954. Kým vtedy štylistika tvorila k jazykovede komplementárnu disciplínu sama, dnes túto oblasť vypĺňajú viaceré disciplíny, napr. náuka o komunikácii, náuka o rečovom správaní, o rečových aktoch, textová lingvistika, rétorika, pragmatika, sociolignvistika, psycholingvistika. Zmeny súvisia i s novšími tendenciami v jazykovede: s výskumom najvyššej roviny stavby komunikátov (od vetnej stavby k textovej), obmedzovania sa nielen na langue, ale obracanie sa i k výskumu reči, i prostriedkov paralingválnych a extralingválnych. Uviedol teoretickú problematiku štýlu ako integračného princípu výstavby komunikátu, triedenia štýlov z rozmanitých hľadísk a odraz štýlov v diferenciácii jazykových prostriedkov. Napokon načrtol aktuálne úlohy štylistiky: systematickejšie skúmať funkčné štýly, najmä nespracované (vedecký, praktický odborný, rokovací); preklenúť domnelú priepasť medzi štýlom umeleckým a mimoumeleckým, zásadne prizerať i na štrukturáciu tematickej zložky, prehĺbiť výklad autorských štýlov; rozvinúť štylistickú komparatistiku; konštituovať historickú štylistiku (predovšetkým opísať vývin za ostatných sto rokov); prehĺbiť kooperáciu so styčnými odbormi (sociolingvistickú a psycholingvistickú zložku).

V druhom referáte *Cesta k výrazovej koncepcii štýlu* F. Miko odmietol doterajšie definície štýlu (lingvistické, textovo-teoretické a i.), ktoré chápu štýl iba ako mechanický súhrn vlastností, ako posterius, hoci by mal byť prius. Štýl má byť východiskom, a nie dôsledkom: forma dat esse rei, s tou pripomienkou,

že forma vyplýva z obsahu. — Štylistiku, ktorá donedávna bola ako celková, všeobsahujúca disciplína, D. Viehweger (NDR) vymedzil užšie, len ako časť textovej lingvistiky. Naznačil triedenie textov na základe ich cieľa (Handlungsziel), sociálnych, jazykových podmienok (Handlungsbedingungen) a ďalších hľadísk. — J. Mistrík v referáte *Polarita ekonómie a redudancie v modernej štylistike* upozorňoval predovšetkým na ekonómiu v dnešnej verejnej komunikácii. Ekonómia sa prejavuje vo všetkých rovinách: na rovine slovníka univerbizáciou, na rovine vety mennými vetami a polovetnými konštrukciami, enumeráciami (v súvetí), na rovine textu mimojazykovými prostriedkami (typom tlače, obrazom, číslami), na rovine štýlu a žánru napr. stereotypnosťou v žánroch. — Trochu odlišný ráz mal referát K. Horálka o fonologickej štylistike. Vychádzal z formy slova. Zaoberal sa jednoslabičnými slovami, ich frekvenciou v systéme jazyka a z ich jednoslabičnej formy usudzoval na ich štylistický až psycholingvistický status. — V diskusii k uvedeným referátom sa osvetľovali vzťahy štylistiky a sémantiky, posudzovala sa (kriticky) ekonómia vyjadrovania a iné otázky.

Program druhého poldňa kolokvia tvorili otázky slohovej výchovy v škole i mimo nej. M. Čechová ho uviedla referátom *Ku koncepčným otázkam slohovej výchovy*. Žiadala prebudovať podstatu slohového vyučovania: „Doterajšie vyučovanie založené na slohových útvaroch realizujúcich sa ako napĺňanie vopred daných schém neprizerá dostatočne na rozmanité komunikačné zámery a potreby ani na najnovšie výsledky vedeckých disciplín (štylistiky, teórie textu, teórie komunikácie), ktoré by mali tvoriť lingvistický základ slohovej výchovy chápanej širšie." Budúcnosť vyučovania slohu možno vidieť v skoordinovaní komunikatívnych činností s rozpracovanosťou funkčných štýlov. Slohová výchova sa sústredí nie iba na neutrálny jazyk, ale bude pestovať jazykový prejav orientovaný funkčne, na vyššom stupni bude rozvíjať aj individuálny štýl.

Ďalšie referáty z tohto bloku sa týkali konkrétnych oblastí. H. Hrdličková v referáte *Textová syntax a vyučovanie slohu na vyššom stupni základnej školy* na základe výskumu slohových prác 5. tried pražských škôl ukázala spôsoby aj nedostatky vo využívaní textových konektorov (anaforických a kataforických zámen) a navrhla postupy, ako by sa mala vo vyučovaní spájať jazyková a slohová zložka, a tak viesť žiakov k zručnosti vedome vytvárať text. — A. Debická-Šimonková kriticky rozobrala učebnice českého jazyka z hľadiska slohovej výchovy aj návod na ich tvorbu z r. 1977. — V podobnom zmysle referoval K. Dvořák na základe pozorovania stredoškolských slohových úloh v Juhočeskom kraji. — K. Zelinková v referáte *Práca s textom na hodinách slohu* ukázala, ako pri vyučovaní slohu možno prakticky sprístupňovať systém výrazových kategórií (podľa koncepcie F. Mika). — K. Hausenblas na konkrétnom texte demonštroval, ako by mal vyzerať dynamický opis a rozbor umeleckého textu pri vyučovaní v škole.

Program tretieho poldňa obsahoval referáty o jednotlivých štýloch: publicistickom, odbornom, umeleckom, konverzačnom, individuálnom. — O publicistickom štýle referoval J. Chloupek. Dôvodil, že publicistický štýl sa z odborného štýlu vyčlenil pre svoju špecifickú funkciu: získavať občana, presviedčať, viesť k istému postoju, ďalej pre svoju špecifickú oblasť uplatnenia (v politike, vo výrobe, ekonomike, v športe a kultúre). Permanentne v ňom bojujú medzi sebou faktory textovej automatizácie a úsilie o štýlovú aktualizáciu. Aktualizácia zaisťuje obrazné, najmä hovorové a ľudové spojenia, frazeologizmy z dejín, z mytológie (antickej a náboženskej), prenášanie obrazných spojení z jednej oblasti života spoločnosti do druhej, z regionálnej oblasti alebo z inej pracovnej oblasti do širšieho prostredia, zo zahraničného prostredia do domáceho a pod.

Na nevhodnú závislosť českého publicistického štýlu od náučného poukázal E. Dvořák. Dokazoval to na slovníku a na syntaxi. V oblasti slovnej zásoby verejnosť kriticky reaguje na nadmerné používanie termínov, najmä málo známych, na nadmerné používanie cudzích slov, abstraktných výrazov, na nadmernú multiverbizáciu a pod. Ešte vážnejším nedostatkom je napodobňovanie syntaxe odborných prejavov: obsahová preťaženosť jednotlivých viet, priveľká kondenzácia vyjadrovania, menné konštrukcie na úkor slovesných, reťazce nezhodných prívlastkov, dlhé parentézy, časté nepravé vedľajšie vety, výrazy s nepravými predložkami a pod. Nevhodné sú všetky uvedené prostriedky vtedy, keď znižujú zrozumiteľnosť, jasnosť a prehľadnosť publicistického štýlu.

Niektoré vlastnosti umeleckého štýlu v referáte *Neporozumenie a nedorozumenie ako zložky komunikačného procesu štylizovaného v umeleckom texte* predstavila na rozbore konkrétneho textu A. Macurová. — Rozdiely v štýle bratov Karla a Josefa Čapka na diele Devatero pohádek ukazoval P. Mareš. Najvýraznejší rozdiel je protiklad kompaktnosti (u Josefa) a uvoľnenosti (u Karla). — Štýl literatúry faktu v slovenčine opisoval T. Zsilka. Metódami štylistiky zistil niekoľko vlastností, ktorými sa štýl literatúry faktu odlišuje od štýlu umeleckej literatúry. — Vetnú stavbu umeleckých textov kvantitatívnymi metódami skúmal J. Štěpán. Získané kvantitatívne údaje o pomere počtu jednoduchých — zložených súvetí, priradených — podradených atď. interpretoval predovšetkým individuálnym autorským štýlom a slohovými postupmi.

Od hovorového štýlu žiadal zásadne odlišovať konverzačný štýl J. Hrbáček, lebo konverzačný štýl má celkom inú funkciu ako hovorový štýl, a to kontaktovú („hovor pre hovor"). Prejavy konverzačného štýlu sú vždy dialogické, spravidla nepripravené, ale so starostlivo vybranými výrazovými prostriedkami, bez citových a vôľových prvkov. — Individuálnym štýlom autora sa zaoberal K. Kučera. Pri zisťovaní autorstva istého textu žiadal oveľa viac využívať kvantitatívne metódy, venovať sa nielen nevedomým, ale aj vedomým znakom štýlu autora, všetkým jazykovým prostriedkom, nie iba syntaktickým a lexikálnym, ako sa zvyčajne robí doteraz.

Štvrtý poldeň bol venovaný bloku *Štýlová diferenciácia jazykových prostriedkov*. Odzneli v ňom referáty o slovnej zásobe, syntaxi, o stavbe textu. — Slovnú zásobu Rudého práva a Pravdy posudzovala O. Schulzová. Kvantitatívnymi metódami na rovnakom počte slov z obidvoch vedúcich denníkov zisťovala percentuálne zastúpenie cudzích slov v ich spravodajských a analytických žánroch. Percento výskytu cudzích slov v nich pokladá za neúmerne vysoké. Jazyk sa síce nemôže uzavrieť pred cudzími slovami, ale treba ich používať uvážlivo, napr. vyhýbať sa takým ťažkým výrazom ako sociálny transformátor, binárna zbraň a pod. — J. Mlacek podal štylistickú charakteristiku frazeologizmov a jej zmeny pri aktualizácii. Vyšiel zo vzťahu medzi štylistickou hodnotou celého frazeologizmu a štylistickou hodnotou jeho zložiek. Čím je miera rovnakosti väčšia, tým je štylistický rozdiel menší. Sledoval tiež presuny v štylistickej hodnote častí aj celku frazeologizmu, druh samej aktualizácie a jej smer.

Predmetom troch referátov bola diferenciácia syntaktických prostriedkov. — J. Oravec načrtol gramatickú synonymiu slovesných väzieb v slovenčine a jej pohyb za ostatných sto rokov. Synonymia väzieb sa nevyvíja len jedným smerom — k prostému (predmetovému) akuzatívu od iných nepriamych pádov, ako sa bežne myslí. Existuje tu aj druhý rovnako silný prúd vývinu: od nepriamych prostých pádov k predložkovým pádom, ktoré spresňujú sémantiku väzby, napr. *chrániť sa dačoho* (všeobecne): *proti dačomu* (proti aktuálnemu nebezpečenstvu) — *pred dačím* (perspektívne). — Syntaktickú stránku odborného štýlu v češtine (jeho zložitosť, precíznosť vyjadrovania vzťahov, logickú nadväznosť, menný ráz konštrukcií, neosobné konštrukcie, kondenzácie a pod.) analyzovala B. Rulíková. — Špeciálnu otázku odbornej syntaxe, a to rozlíšenie rektifikácie, parafrázy a aplikácie podrobne rozobrala O. Müllerová.

Stavbe textu a jeho druhom venovali referáty E. Bajzíková, F. Daneš, D. Slančová. — E. Bajzíková opisovala výstavbu odseku s osobitným zacielením na začiatky a konce odsekov. — F. Daneš hodnotil štylistickú relevanciu rozličných tematických postupností pri aktuálnom (kontextovom) členení. — D. Slančová naznačila štylistické črty slovenskej eseje.

Posledný poldeň boli na programe otázky konfrontačnej štylistiky a štýlu prekladu. — V. Budovičová preberala konfrontácie česko-slovenské. — G. Horák zasa na konkrétnom príklade Šikulových Majstrov hodnotil slovensko-české prekladové paralely z okruhu lexiky v tomto preklade (ako výstižné). — V. Formánková uviedla niektoré zistenia, ktoré sa dosiahli metódou spätného prekladu. Spätný preklad sa nikdy nerovná originálu. Posuny v ňom majú pôvod jednak v systéme cudzieho jazyka, jednak v samom preklade. Spätný preklad poskytuje možnosti nielen pre teóriu a prax prekladu, ale aj pre poznávanie konfrontovaných jazykov (pojem ekvivalentu) a pre poznanie všeobecnejších zákonitostí jazyka (stabilné a variabilné vrstvy jazyka).

Kolokvium o štylistike a jej aplikácii predstavilo problematiku štylistiky v celej šírke. Mnohé jej otázky

riešilo, pri mnohých riešenie naznačilo, na mnohé doteraz nepovšimnuté otázky upozornilo. V celkom konkrétnej štylizácii sa požiadavky na výskum štýlov, štylistiky vôbec a na jej aplikáciu v praxi účastníkom dostali do rúk v podobe záverov, ktoré sa na konci kolokvia prerokovali a schválili.

J. Oravec

NĚMEC, I.: *REKONSTRUKCE LEXIKÁLNÍHO VÝVOJE.* Praha, Academia 1980. 193 s. + 17 vyobrazení.

Vyčerpávajúci opis historického vývinu slovnej zásoby v príslušných jazykových a mimojazykových súvislostiach patrí vzhľadom na neobyčajne rozsiahle bohatstvo materiálu, zložitosť lexikálno-sémantickej štrukturácie i spôsob jej vedeckého spracovania k perspektívnym úlohám lexikológie. Treba uvítať široko koncipovaný a metodologicky premyslený monografický príspevok I. Němca, v ktorom sa načrtáva komplexný pohľad na problematiku vývinu lexikálneho systému v starej češtine. Materiálove sa dielo opiera o staročeskú slovnú zásobu, ktorú autor dobre pozná zo svojej dlhoročnej práce na *Staročeskom slovníku* (I. Němec je vedúcim autorského kolektívu tohto diela, ktoré svojím poňatím i lexikografickým spracovaním predstavuje vrchol slovanskej historickej lexikografie), v jej interpretácii sa uplatňujú princípy marxistickej dialektiky a využívajú sa výsledky modernej lexikológie. I. Němec nadväzuje na svoje bohaté výskumy v oblasti českej (a slovanskej) historickej lexikológie. Pritom prehlbuje niektoré svoje teoretické východiská v porovnaní s monografiou *Vývojové postupy české slovní zásoby* (Praha 1968). Týka sa to napr. chápania lexikálneho systému (v staršej monografii hovorí v súvislosti s lexikálnym systémom o nižšej úrovni systémovosti, teraz už kladie lexikálny systém — pri všetkých jeho špecifických znakoch — na úroveň syntaktického, resp. fonologického systému; porov. s. 19) i poňatia lexikálneho významu (až v *Rekonštrukcii lexikálneho vývinu* uplatňuje komponentovú analýzu). Komplexná analýza, podložená bohatým a presvedčivo interpretovaným materiálom, ukazuje možnosť podať vývin slovnej zásoby v jeho vnútrosystémových súvislostiach a súčasne v úzkom vzťahu so spoločenským vývinom i s rozvojom myslenia jeho nositeľov, ba aj rekonštruovať jednotky neúplne doloženého lexikálneho systému v starších vývinových štádiách. My si tu všimneme najmä metodologický prínos Němcovej monografie.

Úlohu svojej práce formuluje I. Němec ako prehĺbenie analýzy lexikálneho vývinu uplatnením všeobecných princípov (vychádza sa z materiálnej stránky lexikálno-sémantických javov a skúmajú sa vzájomné súvislosti s inými faktami; hybná sila vývinu sa hľadá najmä vo vnútorných rozporoch skúmaných javov; sledujú sa prechody kvantitatívnych zmien na kvalitatívne) a zvláštnych princípov poznania vývinu slovnej zásoby (diachrónna analýza sémantickej štruktúry lexikálnej jednotky, analýza lexikálneho subsystému tvoreného antonymami, synonymami, subsystému slovnej čeľade a slovotvorného typu). Najprv vymedzuje slovnú zásobu ako systém, vlastne systém systémov, ktorý „sa prelína a kooperuje" s gramatickým a fonologickým systémom. Ide o hierarchicky členené paradigmatické zoskupenie čiastkových systémov, vytvárajúce prostredníctvom významovej a formálnej stránky vzájomne späté i prelínajúce sa makrosystémy. V rámci produktívnych pomenovacích tried sa lexikálne jednotky zoskupujú do otvorených čiastkových systémov. Najmenšie mikrosystémy tvoria jednotlivé lexikálne jednotky, ktoré majú sémanticko-formálnu štruktúru. Označovaná stránka lexikálnej jednotky podobne ako fonéma nepredstavuje „atóm", ale „molekulu jazyka"; pozostáva zo súboru dištinktívnych príznakov (ktoré sú jednostrannými, a nie významovo-formálnymi prvkami). V čiastkových systémoch sa rozlišujú centrálne a periférne zložky; centrálne prvky sú navzájom späté väčším počtom spoločných čŕt, takže sú v systéme pevnejšie zakotvené (s. 12).

Plodné je Němcovo rozlišovanie tzv. významotvorných činiteľov, ktoré sa uplatňujú pri konštituovaní lexikálneho významu. Ide o špecifický vzťah lexikálnej jednotky ku skutočnosti, o vzťah medzi lexikálnou jednotkou a hovoriacim, o jej vzťah k odrazu skutočnosti vo vedomí hovoriacich a o vzťah k iným

jednotkám tohože čiastkového systému a k jazykovému systému vôbec (2. kap.). Analýzou týchto činiteľov sa odhaľuje jadro špecifickosti lexikálno-sémantického znakového systému. Autor vychádza z bilaterálneho poňatia jazykového znaku a v celej práci venuje obidvom jeho zložkám primeranú pozornosť. Základnou jednotkou slovnej zásoby je lexikálne vyjadrenie (signifiant) lexikálneho významu (signifié), teda nie slovo, resp. lexikálny význam členený na semémy. V súlade s M. Dokulilom a J. Filipcom chápe lexikálny význam ako odraz obsahu vedomia štylizovaný v zmysle vnútorných zákonitostí daného jazyka, ako odraz skutočnosti vo vedomí hovoriacich jazykovo stvárnený formou lexémy (s. 19, 39). Systémové lexikálne jednotky pokladá za reálnu formu, za objektívne existujúci prvok jazyka. Rozlišuje (podľa Z. Hlavsu) dvojaký pomenovací vzťah lexikálnej jednotky k objektu, designáciu a denotáciu. V systéme sa označovací vzťah lexikálnej jednotky javí ako schopnosť označovať v konkrétnych prehovoroch jedinečné objekty alebo triedy takých objektov, kým v prehovore ide o priame označovanie objektu, pri ktorom sa pomenovaním objekt zaradí do príslušnej všeobecnej triedy. Pravda, keď sa určenie systémového významu lexikálnej jednotky chápe ako podmienka jej správneho používania (tak aj F. Daneš), treba pripomenúť, že široké kotextové a kontextové využívanie lexikálneho významu vychádza z existencie invariantných významových komponentov v jazykovom systéme. I. Němec správne pripomína, že spoločenský vývin sa odzrkadľuje nielen na vývine lexikálnych jednotiek apelatívnych, ale aj propriálnych. K tomu dodávame, že osobitnú významovú náplň vlastných mien nevytvárajú len konotačné sémantické prvky, ale špecificky onymické sémantické príznaky, vyplývajúce z komunikačných úloh pri individuálnej identifikácii/diferenciácii, ktoré sa uplatňujú len v zaradení vlastného mena do príslušnej organickej sústavy. Pokiaľ ide o vzťah medzi psychickým odrazom skutočnosti a lexikálnym významom, odôvodnený je predpoklad, že jazykovo stvárnené psychické odrazy sú založené na „povrchovom" členení skutočnosti; lexikálny význam vychádza z tzv. priemerného odrazu, vyjadrené termínom W. Lorenza a G. Wotjaka (ich dôkladná syntéza tejto problematiky *Zum Verhältnis von Abbild und Bedeutung*, Berlin 1977, vyšla až v čase dohotovenia Němcovho rukopisu).

Pri interpretovaní podielu jazykového systému na formovaní znaku v procese jazykového stvárnenia vedomého odrazu I. Němec ukazuje (na jazykovom stvárnení pojmu „aeroplán" v lexikálny význam slova *lietadlo*), že lexikálny význam treba chápať ako „prienik všeobecných významov ich nadradených lexikálnych subsystémov, tvorený integračnými sémantickými komponentmi jednotiek každého z nich a špecifikovaný diferenčnými sémantickými komponentmi jednotiek príslušného sémantického poľa" (s. 42). Analýzu vývinu slovnej zásoby autor prehlbuje osobitnými princípmi poznania slovnej zásoby a jej vývinu. Aplikuje metódy, ktoré sa osvedčili pri skúmaní fonologického systému. Aj pri lexikálnom význame vyčleňuje invariantné a variabilné i potenciálne sémantické komponenty. Zdôrazňuje, že komponentová analýza pracuje predovšetkým so sémantickými prvkami, ktoré majú oporu v kategóriách daného jazyka. Ukazuje, ako možno analýzu polysémického slovesa znázorniť dynamickým priestorovým modelom. Vzťahy lexikálnych jednotiek v čiastkovom systéme skúma na osi centrum—periféria. Pri segmentovaní lexikálneho významu na významové príznaky vydeľuje komponenty, ktoré sú objektivizované konštrukčnou valenciou (tzv. valenčný potenciál), ale prizerá aj na sémantickú a frazeologickú valenciu. Organizačné princípy slovnej zásoby v diachronickom aspekte pomáhajú odhaľovať vzťahy čiastkového systému k nadradeným systémom, vzťahy k synonymným, antonymným a súradným systémom.

Němcova monografia znamená cenný prínos pre slovanskú historickú lexikografiu. Ukázala nosnosť komponentovej analýzy aj pri analýze historického vývinu slovnej zásoby. Dobrým overením komplexnej analýzy je možnosť na základe týchto metodických postupov rekonštruovať jednotky neúplne doloženého lexikálneho systému. Hodnotu práce nezmenšuje konštatovanie, že po tomto smelom a podnetnom kroku musia nasledovať ďalšie, v ktorých sa bude skúmať nemalé množstvo otvorených problémov, pred ktorými stojí dnešná historická i synchronická lexikológia a semaziológia, a na ktoré nemohla dať Němcova práca odpoveď. Spomeňme aspoň niektoré. Segmentácia lexikálneho významu na invariantné príznaky sa stretáva s objektívnymi ťažkosťami v prípadoch, ak sémantický príznak nemá svoj reflex na jazykovej forme. Nedoriešená je otázka, či možno (a treba) segmentovať lexikálny význam slov patriacich do

tematických grúp a do nomenklatúrnych zoskupení. Azda sa tu dá vychádzať z kognitívnej potencie slova, z pojmového obsahu; v takom prípade sa nerozčlenené, integračné a potenciálne príznaky pokladajú za tú zložku lexikálneho významu, ktorá sa v istej komunikačnej situácii môže sémantizovať, ale ináč tvorí súčasť pojmového obsahu. Dynamická povaha lexikálneho systému a jeho vývinu sa výrazne prejavuje pri dôslednom spájaní semaziologického aspektu s onomaziologickým; avšak uplatňovanie onomaziologického princípu naráža na ťažkosti práve v starších vývinových štádiách, ktoré sú len medzerovite dokumentované lexikálnym materiálom. Preto rekonštrukcia intenzionálnej a extenzionálnej stránky lexikálneho významu v historickej lexikológii nie je celkom úplná. V lexikálno-sémantickom vývine hrajú významnú rolu popri vnútrojazykových činiteľoch (na tie upriamil pozornosť I. Němec) aj mimojazykové činitele, ktoré treba sledovať vo vzájomných súvislostiach; vonkajšie podnety sa prijímajú a spracúvajú cez možnosti daného jazykového systému. Práca v historickej lexikológii musí pokračovať v dvoch smeroch: od dôslednej analýzy mikrosystémov k organizácii čiastkových systémov a od všeobecných vývinových tendencií k ich realizácii na povrchovej štruktúre. Igor Němec sa zaslúžil o hlbšie poznanie českého lexikálneho vývinu v obidvoch smeroch.

V. Blanár

ŠTOLC, J.: *ATLAS SLOVENSKÉHO JAZYKA II.* Flexia. Časť prvá. Mapy. Bratislava, Veda 1981. — Časť druhá. Úvod — Komentáre. Bratislava, Veda 1978.

Druhý svazek Atlasu slovenského jazyka (dále ASJ II), zpracovávající v zeměpisném aspektu 582 položek formálně diferencované flexe souboru slovenských nářečí na území SSR, představuje spolu s prvním svazkem obdobně zpracovaného hláskosloví relativně uzavřený, materiálově a metodologicky homogenní celkový pohled na strukturní složku tradičních nářečí slovenského jazyka, jak se jevila uprostřed našeho věku.

Autor tohoto svazku, prof. Jozef Štolc, který spolu s jeho vědeckým redaktorem, prof. Eugenem Paulinym výzkum fundoval a organizoval i sbírání materiálu, dočkal se tedy na samém sklonku života úspěšného dovršení základní složky životního díla meziválečné generace slovenských dialektologů, na něž po osvobození navázali mladší pokračovatelé (z jejichž dílny pak vzešly i oba další svazky ASJ). Po souboru schematických mapek Václava Vážného v Čs. vlastivědě III z r. 1934 má dnes tedy slovenština k dispozici dva zvláštní atlasové svazky soustavně podaného hláskosloví a tvarosloví, čímž se zatím nemůže vykázat žádný jiný slovanský jazyk. Připočteme-li k tomu středové postavení slovenštiny ve slovanském světě (a z toho plynoucí široký slavistický zájem o tuto oblast), vyvolává toto dílo jistě mimořádný ohlas. Je tu třeba dále zdůraznit celkovou obsahovou reprezentativnost dotazníkového výzkumného programu a na něm budujícího atlasového zpracování, postupujícího od počátků uvědoměle ve vlastní „gramatické" tradici studia nářečního rozrůznění: žádný slovanský nářeční atlas se zatím nemůže vykázat tak obšírnou složkou morfologickou, ač právě v ní je těžisko systémové diferenciace všech slovanských dialektů. Podobného rázu nabyl až program Slovanského jazykového atlasu (Voprosnik Obščeslavjanskogo lingvističeskogo atlasa, Moskva 1965), který ovšem inventář sledovaných gramatických jevů zformoval ještě soustavněji. I pro připravovaný Český jazykový atlas bude ASJ II při zpracování morfologické složky v mnohém vzorem. Jistě že se dá v tomto díle — v jeho anketovém programu i mapovém zpracování — spatřovat i výrazná poplatnost historizujícím proudům v naší dialektologii, sahajícím až k pozicím mladogramatickým, z čehož pak někdy vyplývá i určitá kumulace až příliš detailních údajů — kompendiu v podstatě materiálového rázu to však není nikterak na závadu.

Hned zde bychom se rádi zmínili o významném rysu přípravy ASJ II. Po zralé úvaze se J. Štolc rozhodl exponovat na mapách kartograficky veškerý materiál, tedy údaje ze všech zkoumaných obcí, a už tím ukázat jedinečnou úplnost datové základny tohoto díla: výzkum byl totiž proveden prakticky ve všech obcích se slovenským obyvatelstvem. K tomu bylo ovšem třeba řadu údajů přezkoumat, především

srovnáním se stávající literaturou a rukopisnými popisy nářečních jednotek a oblastí, hojně však i v přímých konsultacích s lingvisty a vůbec slovakisty pocházejícími z různých částí slovenského jazykového území: jejich úctyhodný seznam je v komentářovém úvodu na s. 14 n.

V oddílu flexe je podán mapový obraz jejího rozrůznění technikou různě šrafovaných ucelených ploch, doplněnou v případě ostrých rozmezí mezi sousedními areály ohraničujícími liniemi izoglos. Přitom je uvnitř územní plochy každého jevu příslušný zápis jeho znění (případně v závorkách i paralelních variant), takže např. ten, kdo sleduje jen určité území nebo určitý příznak, nemusí ani studovat legendu, ba ani se na ni vždy obracet. V celonárodním měřítku zpracování vyžaduje ovšem tato technika i značně zjednodušující schematizaci map. Podaný obraz je tu sice mnohem informativnější než areály, jež jsou vytvářeny body sebehustší výběrové sítě, ale zároveň je to především v přechodových územích a při konkurenci četnějších dublet zase obraz neurčitější a navíc nutně závislejší na redukčním podání zpracovatele. V slovenském případě s sebou nese zvolené kartografické podání ještě další problémy: do celkového obrazu jsou takto integrovány i údaje z oblastí s podstatně odlišným nářečním strukturním typem (úseky nářečí goralských), popř. i od jinonárodního slovanského obyvatelstva (ukajinské ostrůvky a pomezní pásma na východním Slovensku). Tyto oblasti jsou sice v každé mapě (vcelku vždy stejně) vyznačeny, to však zase mnohdy znamená i znepřehlednění celkového obrazu vlastní slovenské situace a navíc tak ještě nápadněji kontrastují nezaplněné pruhy na jihu země, kde sice žije převážně obyvatelstvo maďarské národnosti, ale kde se místy udržovala i kontinuita tradiční regionálně příznakové slovenštiny. (Co do vlastní techniky znázornění jinojazyčných úseků, je třeba připomenout, že jejich schematizované hranice nemají na všech mapách žádoucí stejný průběh.)

Ale tím jsme již přešli k některým zvláštním momentům Štolcova zpracování tohoto svazku. K dalším patří to, že oddíl flexe, který v dotazníku zahrnoval přes 300 číslovaných otázek prakticky vždy s větším počtem pevně stanovených reprezentantů, byl do atlasu zahrnut v úplnosti (v pracovní podobě tak vzniklo 546 „velkých" map). Značná část dílčích položek byla ovšem zpracována jen v komentářích — v zásadě diferenčně vzhledem k položkám exponovaným přímo na mapách. Přehled o tom podáva jednak názorná tabulka na s. 18, jednak abecední rejstřík hesel na s. 180—184, kde „přikomentované" případy zřetelně převládají. Nutná ekonomie, jež vedla k takovéto racionalizaci výsledného podání, je jistě přijatelná i běžnému uživateli, pro speciální studia se ovšem badatelé někdy budou muset obracet přímo na rukopisné mapy a poznámky. Přestože se v atlasu najde i větší počet až monograficky detailně zpracovaných problémů s plně exponovaným materiálem (srov. např. kolísání koncovky *-u/-ut* ap. v 3. os. pl. typu *robiť* na východoslovensko-ukrajinském pomezí v komentáři k mapě č. 211), pravidlem tu přece zůstává jisté materiálové zobecnění jako nadstavbové patro nad výchozími daty, která se přímo nepublikují.

Závažným znakem ASJ II je jeho důsledné zpracování analytické, i co se týče monotematického zadání každé jednotlivé mapy, i pokud jde o zpracování jejich obsahu. Zde ovšem např. taková všestranná analýza formální stránky zájmen *kto, čo* ap. překračuje hranice flexe všemi směry, což lze ostatně do jisté míry pozorovat i u jiných slovních druhů, kde není pozornost věnována jen samotným flektivním prostředkům, ale i jejich hláskové realizaci, ba i podobě slovního základu: mapuje se tu tedy hojně slovoforma jako celek.

Další soumezné údaje jsou uváděny jen v komentářích: Na rozdíl od ASJ I je tu však třeba vyzdvihnout, že se i v kartografickém obraze plně zrovnoprávňují koexistující varianty (na řadě map jsou přímo vyznačovány souvislé areály dubletních podob). V neprospěch ASJ II se tu však zase při srovnání s ASJ I jeví skutečnost, že v něm není ani jediná syntetická mapa, ačkoli by např. souhrnné podání rozšíření jednotlivých afixů nebo jejich souvztažnost v různých pádech (např. v generalizaci některých plurálových koncovek) poskytlo nejednou výsledky objevné. Mapy ovšem následují za sebou v sériích — podle čísla, pádu atp., lze tedy jednotlivé flektivní prostředky snadno sledovat právě v této souřadnosti.

Do obrazu diferenciace formální flexe jsou přitom zahrnovány též jednotky s jinou slovotvornou strukturou, popř. též lexikální odchylky, které do důsledného analytického průmětu územních protikladů v této rovině vlastně nepatří: týká se to např. rozdílu *-išťe/-isko* (č. 3), přípon jmen mláďat typu

dieučence/zefčeta, prasce/prasatá (č. 79, 78), deminutiv jako *miska* při ztrátě základního *misa* (č. 14), slova *hrude/prsia* (č. 77) aj. Ještě víc a častěji se analytická nestrukturovanost projevuje vůči hláskové rovině variantnosti morfů, která v zásadě k mapovanému obsahu sice patří, její zobrazení by však nemělo od sebe odtrhávat geneticky totožné morfy: tak na mapě č. 57 (nom. pl. *zať*) je 18 druhů ploch pro reflexy základních typů koncovek *-ovia/-ové/-ia/-é/-i*, přičemž se značení typů s *-ov-* nijak neliší od jejich protikladů a naopak morfematicky totožné *-ové/-ove* nebo *-ie/-ié* se značí výrazně rozdílně.

Zde je vůbec třeba připomenout, že legenda bývá sice náležitě rozčleněna do typů (sloupce) a podtypů (řádky), volba šrafování areálů příslušných hodnot je však obvykle dána jen potřebou žádoucího kontrastu sousedících ploch, a nevychází tedy na prvním místě z hierarchizace jazykového obsahu. (Na okraj je tu též záhodno připomenout, že se základně užívané různosměrné lineární souvislé či přerušované šrafování vyznačuje přílišnou hustotou a silou.)

Ve stavbě komentářů vládne jednotný vzor: úvodní charakteristika dané skupiny problémů, soupis literatury, jinoslovanské paralely mapované položky (v zásadě spisovné, pro češtinu někdy též nářeční, zvláště moravské a slezské), ucelený přehled zeměpisného rozšíření podob — včetně východoslovenských nářečí ukrajinských (podrobnější zvlášť v případech jejich vzájemné územní prostupnosti), případné odkazy na ASJ I a zaniklé varianty podle starší literatury a sběrů — v zásadě jde však o popis a charakteristiky čistě synchronní. Ve zvláštních odstavcích je pak uvedena situace obdobných položek nemapovaných — přikomentovaných, tato zpravidla již bez jinoslovanských paralel. Slovní popisy mapy považujeme v zásadě za užitečné, zvláště při zvolené generalizující technice mapového zobrazení. Metoda kompaktního plošného zobrazení — bez očíslovaných bodů — neumožňuje ovšem zvlášť uživateli méně obeznámenému se slovenským zeměpisem, pohotovou orientaci: přitom ani velmi, až nadbytečně podobná určení typu „*zdravie* je ... v záp. polovici o. Prievidza v Rudnianskej doline na rieke Nitrici", ani střídající se s nimi povšechnější určení typu „na Pohroní skoro v celom Tekove" sama o sobě čtenáře mapy aktivně neorientují už proto, že se musí soustředit napřed na jejich interpretaci.

Kánon literatury ze slovanských dialektologií nutně rychle zastarává, citelně v ní chybí některé položky české, předně *Nástin české dialektologie* od J. Běliče, a zejména pak slovanské jazykové atlasy, zvlášť ze sousedních území. Pohříchu zůstaly bez náležité jednotné redakce uváděné jinoslovanské paralely, mezi nimiž se české vyznačují i nemilými omyly, nemluvě o nevýstižných paralelách jako lok. sg. *větře(-u), kotlu, ovsu, mise(-i)*: poslední je ovšem přímo chyba, nářeční podoby jsou jindy kvalifikovány zkratkou *dial.* Zejména český čtenář se pak asi pozastaví i nad dosti četnými případy, kdy tu nejsou zmíněny širší české nářeční, popř. i obecné paralely k slovenským dialektismům, obzvlášť příznačným pro západní okraje slovenské jazykové oblasti. Ze závěrečného slovesného oddílu tak lze např. uvést imperativy *plac* (č. 224), *biď* (č. 225), *dite* (č. 230), infinitivy *kupuvat* (č. 232), *xtet, xcet* (č. 234), *mislet* (č. 236), *bit/byť* (č. 253), préterita *zamrznul* (č. 258), *šél/šil* (č. 267) aj. Podobné spojitosti a obdoby v české a slovenské nářeční morfologii se ovšem plněji objeví, až budou publikovány i příslušné české mapy: už z toho důvodu by se tak mělo stát ve stejném reprezentativním milionovém měřítku.

Studium ASJ II přinese v mnoha ohledech i pro širší slavistiku cenné nové možnosti, např. už při prostém srovnávání paralelních a přitom různě ztvárněných map — jako lok. sg. *ruke, nohe, uxu, oku* (č. 34, 35, 37). K studiu intenzity tvarové analogie pádové a generalizace jistých koncovek poslouží především série map nepřímých pádů plurálu, neobyčejně pestré koncovky nom. a gen. plur. (č. 47—99!) zase poukazují na prastaré vývojové štěpení slovenského prostoru, do něhož zapadá i různý rozsah kategorie živočišných—animalií (č. 59—64) a mnoho problémů dalších.

Dá se říci, že zpracování a vydání ASJ II otevřelo další perspektivy československé zeměpisné i historické jazykovědě, zejména pro rozsah a bohatost mnohotvárné diferenciace slovenské flexe. O morfologii se obrazně tvrdí, že je páteří konkrétních jazykových a dialektálních systémů. Zde však před námi snad poprve s takovou naléhavostí vyvstává zcela nová představa pružné, stále živě se obnovující rovnováhy v rámci jazykového celku i ve sféře formální morfologie, s její až nepřehledně rozčleněnou regionální heteronymií koncovek (a přitom s jejich neobyčejně silnou vnitroútvarovou synonymikou — dubletností). Z těchto vztahů právě vyplývá dynamika příslušných mikrosystémů i makrosystémů, kterou

bez atlasového průmětu nelze celostně vůbec posoudit. Soubor 278 map a komentářů, zpracovávajících nadto i další problémy, podává o těchto stránkách nářečního kontinua slovenštiny svědectví — nebojme se to říci — vpravdě epochální.

S. Utěšený

RUŽIČKOVÁ, E.: *SLOVESÁ POHYBU V SLOVENČINE A ANGLIČTINE.* Bratislava, Veda 1982. 244 s.

V jazyku sú známe triedy pomenovaní, ktoré priťahujú pozornosť osobitne veľkého počtu autorov, ale na druhej strane sú aj také, ktoré ostávajú zatiaľ bokom od sústredenejšieho bádateľského záujmu. Slovesá s významom pohybu patria rozhodne k tým prvým, čo isté súvisí s mimoriadne výraznou štruktúrovanosťou tejto skupiny. Keďže jestvuje mnoho opisov slovies pohybu, akceptovať možno len taký ďalší opis, ktorý je niečím nový, ktorý odhaľuje doteraz neidentifikované vlastnosti pohybových slovies, ich vzťahov k ostatným slovesám pohybu i fungovanie tohto (mikro) systému ako celku. Najnovšie sa o to pokúsila Eva Ružičková, autorka recenzovanej monografie.

Autorka si vytýčila cieľ zistiť pomocou komponentovej analýzy sémantickú štruktúru slovies tzv. konkrétneho pohybu. Treba oceniť, že systém sa buduje na základe analýzy pomerne veľkého počtu (600) slovies pohybu. E. Ružičková pritom svoj opis orientuje čisto sémanticky, takže abstrahuje od vzájomných vzťahov syntaktickej a sémantickej štruktúry a od fungovania príslušných slovies v kontexte. Aspoň tak to sama uvádza v úvode. Domnievame sa však, že tento sémantický opis sa značne prekrýva s princípmi syntaktického modelovania (porov. pojmy, s ktorými autorka pracuje: agens, paciens, objekt a pod., overovací test pomocou príslovkového určenia atď.), prinajmenšom v zmysle implicitnej syntaxe, ktorá v rámci výskumu sémantickej štruktúry najmä slovesa je veľmi tesne spojená s jeho sémantickými komponentmi a ich konfiguráciami.

Pohybové slovesá sa tu vymedzujú len ako slovesá „konkrétneho pohybu, ktoré vyjadrujú zmenu miesta agensa ako celku" (s. 12), čo okrem iného znamená, že bokom sa nechávajú i všetky slovesá s preneseným významom.

Práca E. Ružičkovej má slovenskú (najrozsiahlejšiu), anglickú a kontrastívnu časť, každá z nich sa podrobnejšie člení na niekoľko kapitol. Po úvodnej kapitole (s. 24—25), kde sa komentujú práce, ktoré autorka využila ako inšpiračný zdroj, nasleduje vlastný výklad o sémantických komponentoch, originálny najmä v tvorivom uplatnení požiadavky ich hierarchizácie. Sú to sémantické komponenty (SK) tzv. podstatné (agens, popud, paciens, objekt), vyššie (typ kroku, rýchlosť, smer, prostriedok, prekážka, plocha, prostredie) a nižšie (fyzická zdatnosť agensa, psychická zdatnosť agensa, celý agens, množstvo agensov, technika, rytmus, námaha, kradmosť, zvuk, sklon plochy, kompaktnosť prostredia, frekvencia). Okrem primárne nižších však bolo treba vyčleniť aj sekundárne nižšie SK, pôvodne patriace k vyšším SK (typ kroku, rýchlosť, smer, plocha). Napríklad SK rýchlosť, ktorý je v systéme najprv vyšším SK, napr. v slovese *bežať*, funguje inokedy ako nižší SK, napr. v slovese *zrútiť* (vyšším SK je tu smer).

Podstatné SK sú relevantné pre všetky slovesá pohybu, takže sa nemôžu uplatniť klasifikačne. Z nich agens sa definuje ako činiteľ, ktorý sa pohybuje, premiestňuje v priestore z vlastnej iniciatívy, z vlastného popudu (vtedy je agens totožný s popudom), alebo môže na svoje okolie pôsobiť tak, že sa stáva popudom zmeny polohy iných osôb alebo vecí. Agens sa vyskytuje vždy spolu s popudom, paciens a objekt sú samostatné SK a líšia sa len tým, že kým paciens je vždy životný a rozlišuje SK charakteristické pre živé bytosti (fyzickú zdatnosť, námahu a pod.), objekt je neživotný. Nie vždy sa to však dodržiava (porov. napr. s. 98). Pohybujúci sa môže pohybovať v priestore bez vlastnej iniciatívy (*Chlapec capol na zem*) a vtedy je paciensom. Základný rozdiel medzi agensom a paciensom je ten, že agens je schopný vykonávať pohyb a paciens takúto schopnosť mať nemusí, pohybuje sa pasívne, ako to demonštruje autorkina veta *Bezruká*

Anna sa išla člnkovať s jednonohým Janom. Táto veta je sémanticky prijateľná, lebo je tu aspoň jeden agens schopný viesť čln. Agens nemusí byť vyjadrený explicitne, ako ukazuje napr. veta *Stará mama sa vezie električkou na stanicu.* Agensom je *vodič, stará mama* je paciensom, *električka* je prostriedok. Ako vidieť, široko sa tu uplatňuje kategória presupozície, táto časť však iste zasahuje aj do diskusie o vymedzovaní vetnosémantických funkcií.

Ešte zaujímavejšie sú otázky vymedzovania vyšších a nižších komponentov; ich kombináciou sa vytvárajú jednotlivé triedy pohybových slovies. Autorka SK v prvej etape vyvodzovala v podstate induktívnou cestou, na základe analýzy slovníkového i textového materiálu. Je pritom známe, že práve vyčleňovanie SK tvorí osobitne zložitú problematiku, lebo ide o komponenty, ktoré sú v príslušných slovesných lexémach prítomné implicitne, zväčša nemajú nijaké výraznejšie vonkajšie ukazovatele a dokonca nie vždy odrážajú skúsenosť objektívneho sveta. Sú determinované jazykovým systémom, teda vnútrojazykovo, pričom pri ich opise sa zrejme niekedy nemožno zaobísť, ako to robí aj autorka, bez axiomatického aparátu.

Možno ukázať napr. na riešení obsahovej štruktúry slovies *bežať* a *šprintovať,* z ktorých obidve majú SK rýchlosť, že kým autorka pri lexéme *bežať* vyčleňuje SK (+ námaha), pri lexéme *šprintovať* pracuje so záporným pólom tohto SK (– námaha). Vzhľadom na objektívnu skúsenosť možno namietať, že bežec sa rovnako (ak nie viac) namáha aj pri šprinte, lenže do hry tu vchádza aj SK (± technika). Pri slovese *bežať* sa predpokladá (– technika), pri slovese *šprintovať* (+ technika), pričom námaha sa definuje ako miera fyzickej energie, ktorú agens pri pohybe vynaloží. Ak ide o neprimerane veľkú vynakladanú energiu, realizuje sa kladný pól tohto SK, ak je vynakladaná energia primeraná fyzickej zdatnosti agensa, ide o (-námahu) (s. 68). Technický pohyb si vyžaduje primeranú námahu, kým z netechnického pohybu vyplýva podľa uplatňovaného princípu jeho namáhavosť. Takto to, prirodzene, možno prijať, hoci niekedy sa výrazy metajazyka zdajú byť volené nie dosť vhodne. Napr. ak sa v protiklade ocitajú slovesá *vkradnúť sa* a *vtrhnúť,* lebo podľa autorky prvé sloveso vyjadruje kradmý pomalý pohyb a druhé sloveso kradmý rýchly pohyb, treba pochybovať o adekvátnosti vymedzenia najmä druhého člena tejto opozície (porov. aj autorkine vety *Deti sa vkradli na ihrisko — Deti vtrhli na ihrisko*). Axiomaticky sa predpokladá, že ak sa agens pohybuje v prostredí „voda", môže sa pohybovať len pomaly, kým vo vzduchu sa môže pohybovať len rýchlo. Ale ako je to v súlade so slovesami *vznášať sa* alebo *plachtiť?*

Autorka v 3. kapitole, kde sa analyzujú komponentové štruktúry z hľadiska nižších komponentov, napr. zisťuje, že v slovenčine nejestvujú samostatné lexémy, ktoré by vyjadrovali technický pohyb fyzicky zdatného agensa, vyžadujúci námahu. Hoci tu nejde o sémantické obmedzenie, v lexike slovenského jazyka je prázdne miesto pri slovesách **maratónovať, *steeplechasovať, *cezpoľňovať,* ktoré spĺňajú podmienky technického namáhavého pohybu fyzicky zdatného agensa. Iné je to pri fyzicky slabom agensovi (napr. chorom alebo starom pretekárovi), ktorý keď beží, pohyb mu spôsobuje námahu, čiže musí byť namáhavý. Ale ak sa na s. 67 ešte zreteľnejšie hovorí, že „v mimojazykovej realite behy na dlhé trate spĺňajú podmienky technického namáhavého behu, pohybu fyzicky zdatného agensa", ako sa to zhoduje s tvrdením, že ak je vynakladaná energia primeraná fyzickej zdatnosti agensa, ide o SK (-námahu)? (s. 68).

Veľmi dômyselné analýzy nachádzame aj pri tzv. sekundárnych pohybových slovesách, pri ktorých popudom k pohybu objektu nie je agens, ale nemenovaná sila. Spomeňme tu aspoň jeden príklad polysémického slovesa s významom pohybu alebo zvuku s vetami 1. *Pod oblokom žblnkoce riečka.* 2. *Riečka veselo žblnkoce.* 3. *Riečka žblnkoce do údolia.* 4. **Riečka veselo žblnkoce do údolia* (+ zvuk). V prvej vete, ako ukazuje autorka, sa nevyjadruje smer pohybu objektu, slovesom *žblnkotať* sa vyjadruje len akustický dojem. Adverbiálne určenie miesta tu neruší zvukový význam, explicitne ho vyjadruje „veselo" v druhej vete. Ale v ďalšej vete, kde sa explicitne vyjadruje nasmerovanie priestorom, zvukový význam slovesa *žblnkotať* sa neutralizuje. A tak štvrtá veta s explicitným vyjadrením zvukového významu („veselo") je sémanticky neprijateľná. Ale ak „veselo" vyjadruje svižný, ľahký pohyb, t. j. obsahuje pohybovú, a nie zvukovú zložku, potom je aj táto veta sémanticky prijateľná (s. 102—103). Tento príklad dokazuje okrem iného opodstatnenosť vystupovania vyšších SK vo funkcii nižších — pomocou nich

možno zachytiť významy v polysémických lexémach. V tejto súvislosti chceme zdôrazniť dôležitosť takýchto overovacích postupov, s rozhľadom uplatňovaných v celej práci E. Ružičkovej. Keďže SK sú skutočne „skryté" kategórie, autorka musí kontrolovať ich relevantnosť rozmanitými testami. Najčastejšie postupuje tak, že lexémy s príslušnými SK spája s adverbiálnymi výrazmi alebo s výrazmi s podobnou funkciou, ktoré explikujú daný príznak. Ak medzi explicitným a implicitným príznakom dochádza k protirečeniu, veta je sémanticky neprijateľná. Napr. sloveso *korzovať* má sémantickú štruktúru (+ fyzicky, zrejme aj psychicky zdatný agens, -námaha, -technika, -rytmus, -rýchlosť) — s. 47, ale ak sa psychická zdatnosť zmení na zápornú hodnotu, veta nie je sémanticky prijateľná. Porov. vetu **Psychicky zrútený študent korzoval po Sedlárskej.*

V kontrastívnej analýze autorka zisťuje, že nie všetky lexikálne jednotky majú v slovenčine aj lexikálne ekvivalenty, napr. *to force one's through* — „*vnásiliť sa, násilím sa pretlačiť", obsah anglickej lexémy sa často vyjadruje opisom: *to flounder* — „neobratne sa pohybovať". V slovenčine ako flektívnom jazyku má konverzná transformácia prirodzene menší výskyt (**polkovať, *parádovať, *stovkovať, *maratónovať* a pod.), ale slovenčina má oproti angličtine zasa viac možností vyjadriť rozličné typy krokov podľa veku, resp. pohlavia agensa.

Publikáciu E. Ružičkovej treba hodnotiť ako precíznu a exaktnú prácu, ktorej prehľadnosť podporuje nielen pevná kompozícia, ale predovšetkým stromy zachytávajúce SK jednotlivých lexém. Niektoré poznámky, ktoré sme tu vyslovili, sú skôr otázkami k detailom autorkinho opisu, než k jej koncepcii ako celku. Domnievame sa, že táto práca, ktorej väčšinu konkrétnych riešení sme mohli len naznačiť, je osobitným vkladom aj do diskusie o otázkach vetnej sémantiky. Predovšetkým je to však dobrá previerka možností komponentovej analýzy. Autorka na slovenskom, resp. slovenskom a anglickom materiáli potvrdila, že je to dobrá báza pre explicitné opisy v oblasti lexikálnej sémantiky.

S. Ondrejovič

PROBLEME DER LITERATURSPRACHE UND DER SPRACHKULTUR IN DER ENTWICKELTEN SOZIALISTISCHEN GESELLSCHAFT. Hrsg. von W. Hartung. Berlin, Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft 1982. 170 s.

89. pokračovanie série *Linguistische Studien* (Reihe A. Arbeitsberichte), ktorú vydáva Centrálny jazykovedný ústav Akadémie vied NDR, je venované otázkam spisovného jazyka a jazykovej kultúry v období rozvinutej socialistickej spoločnosti. V tomto období komunikácia prebieha v nových podmienkach a mení sa aj pozícia komunikantov, čo sa premieta do ich vzťahu k jazyku. Preto je stále aktuálnejšia otázka, ako v socialistickej spoločnosti orientovať jazykový výskum i starostlivosť o kultivovanie jazyka.

Hoci sa v jednotlivých krajinách socialistického spoločenstva riešia špecifické otázky, mnohé sú rovnako naliehavé pre všetky krajiny. Preto je vysoko aktuálna aj spolupráca slovenských a nemeckých jazykovedcov na tomto poli; jedným z výstupov tejto spolupráce je aj recenzovaný zborník, v ktorom slovenskí a nemeckí autori majú takéto zastúpenie: J. Kačala: *Aspekty kultivovania spisovného jazyka* (s. 1—16), J. Ružička: *Súčasné obdobie vo vývine spisovnej slovenčiny* (s. 17—39), J. Horecký: *K teórii spisovného jazyka* (s. 40—50), J. Mistrík: *Čitateľ a kultúra prejavu v socialistickej spoločnosti* (s. 51—59), W. Hartung: *Vysoká jazyková kultúra — úloha socialistickej spoločnosti v NDR* (s. 60—88), H. Bracke: *Kultúra jazykového vyjadrovania ako výrobná skúsenosť* (s. 89—110), P. Porsch: *Hodnotenie počúvajúcich ako základ modelovania dialógového systému existenčných foriem* (s. 111—140), E. Isingová: *Jazyková kultúra a používateľ jazyka ako jazykovedné pojmy* (s. 141—170).

J. Kačala zdôrazňuje požiadavku posilňovať pri normovaní systémový charakter jazyka. Zaoberá sa najmä spoločenskými aspektmi jazyka ako dorozumievacieho prostriedku, pričom sa sústreďuje na tvorivé skupiny používateľov (štátnici, spisovatelia, redaktori, pracovníci masmédií a i.), ktorí majú pri kultivovaní jazyka rozhodujúcu úlohu, aj na osobitné ostavenie jazykovedcov v tomto procese. Autor

nepochybuje ani na chvíľu, že regulovanie jazyka je možné a nevyhnutné najmä v súčasnom období, musí sa však robiť podľa pevných kritérií. Príspevok podáva výstižný obraz o zásadách normovania a kultivovania jazyka v našich podmienkach.

J. Ružička za súčasné obdobie vo vývine slovenčiny pokladá obdobie budovania socializmu; charakterizuje ho prienikom spisovného vyjadrovania do najširších vrstiev slovenského obyvateľstva a súčasne ústupom miestnych nárečí. Tento vývinový proces je zložitý a spôsobuje uvoľnenie normy spisovnej reči najmä v bežnom pracovnom alebo užšom spoločenskom styku. Prejavuje sa to najvýraznejšie vo zvukovej zložke, lebo práve podľa nej možno najlepšie lokalizovať hovoriaceho. Vo výslovnosti sa dnes podľa J. Ružičku uplatňuje teória o funkčnom rozvrstvení na dva štýly: vyšší štýl a neutrálny štýl. Oproti trom výslovnostným štýlom Á. Kráľa sa tu teda za základné považujú len dva. Pri výklade o morfologických javoch sa konštatuje uniformita koncoviek a menšia dynamika v porovnaní so syntaxou. Trochu nezvyčajné je však hovoriť o ustálení činného príčastia dokonavých slovies typu *napísavší, padnuvší* v morfologickom systéme slovenčiny. Podľa nášho názoru výskyt týchto tvarov vyvoláva vždy isté napätie, ktoré spôsobuje ich príznakovosť (knižnosť) a teda istú okrajovosť. Nakoniec spomeňme aj to, že práve v tomto článku sa prekladateľke najmenej darilo nachádzať nemecké ekvivalenty pre príklady, ilustrujúce dynamiku slovenskej lexiky, napr. *šponovkovina* sa prekladá ako „Schumgummi", *plášťovina* ako „Regenumhang", *záškolák, záškoláctvo* ako „der Eingeschulte", „Einschulung" atď.

Dnešný čitateľ potrebuje predovšetkým mnoho a rýchlo čítať, čo sa musí odraziť aj na výstavbe a charaktere jazykového prejavu. Podľa J. Mistríka miera, akou sa tu čitateľovi vychádza v ústrety, je jednou z mier kultúry prejavu. Podmienke čitateľnosti vyhovuje najmä štandardizovaný text, stereotypný vo využívaní jazykových prostriedkov, schematizovaný svojou stavbou. Je iste paradoxné, že tieto atribúty, ktoré sa vo všeobecnosti hodnotia ako negatíva, vyhovujú základnej požiadavke čitateľa — rýchlo zvládnuť text — a tým sa vlastne stávajú pozitívami. Nie je pritom nezaujímavé, že z tohto hľadiska autorovi vychádzajú ako kultúrne práve tie žánre, ktoré sa častejšie kritizujú pre štylistické nedostatky, neosobnosť štýlu a pod. (smernice, predpisy, obežníky, dotazníky, hlásenia atď.).

J. Horecký predstavuje model národného jazyka s jeho spisovnou, štandardnou, subštandardnou a nárečovou formou. Možno si všimnúť, že najmenej ostré sú hranice medzi štandardnou a subštandardnou formou. Vidieť to aj z toho, že na viacerých miestach sa charakterizujú spoločnými javmi; ich diferenciácia sa realizuje len na kvantitatívnej osi. Niektoré ilustrácie však vyvolávajú pochybnosti. Prečo napr. slová *tiskovina, presnidávka* patria do štandardnej formy národného jazyka? Sú azda niečím progresívne, alebo ich treba chápať len ako citátové slová, ktoré by sa v písanom jazyku museli nevyhnutne uviesť v úvodzovkách?

W. Hartung podáva podrobný obraz o jazykovej kultúre a kultivovaní jazyka v NDR, o ceste od pojmu jazykovej čistoty k pojmu kultúra jazyka, ktorý sa v NDR uplatňuje iba novšie. Hlavný problém autor formuluje takto: Ako hodnotiť vzťah hovoriacich k spisovnému jazyku a ako, akým smerom a akými prostriedkami na tento vzťah vplývať? Je zrejmé, že odpovedať na túto otázku nie je možné bez sociolingvistického výskumu, ktorý sa v NDR začal v omnoho širšom meradle než u nás. Autor ukazuje, že cieľom takýchto sociolingvistických sond má byť nielen pomoc napríklad pri opise variantov, ale aj vysvetlenie, prečo sa v istých situáciách používajú isté varianty (vzťah hovoriaceho k počúvajúcemu, vzdelanie hovoriaceho, jazyková situácia), pričom sa nezabúda na idiolektický charakter každého komunikačného aktu.

S tým súvisia aj dve sociolingvistické sondy, o ktorých sa referuje v zborníku. H. Bracke skúmal vnútropodnikovú korešpondenciu socialistického podniku, ktorá podľa autora neznamená len „papierovú vojnu", ale stále vo väčšej miere je podmienkou úspešného chodu celého závodu. S tým súvisí aj požiadavka jej maximálnej efektívnosti a štandardizácie. — P. Porsch sa naproti tomu zaoberá hodnotením textov alebo častí textov ako metódy na postulovanie „komunikatívnej normy". Skúmalo sa najmä to, ako texty zo západu, juhu a východu NDR hodnotia obyvatelia z iných oblastí, a to na osi spisovnosť/nárečovosť, resp. presnejšie blízkosť/neblízkosť k spisovnému vyjadrovaniu, blízkosť/neblízkosť k nárečiam. Najvýraznejšie diferencie v tomto smere sú v zvukovej zložke textov.

Napokon E. Isingová ukazuje, že pojem jazykovej kultúry podlieha modifikáciám v závislosti od spoločenských podmienok; súčasný stav ukazuje, že tento proces ešte nie je uzatvorený. Jazyková situácia je nerovnaká v jednotlivých socialistických krajinách. Jednotlivé centrá (Moskva, Praha, Bratislava, Varšava) majú svoje pevné teoretické pozície v otázkach jazykovej kultúry. Autorka ukazuje, že úlohy jazykovej kultúry sú veľmi tesne späté s jazykovou kompetenciou (Sprachfähigkeit) a performanciou indivídua, s jazykovou výchovou (Spracherziehung), s jazykovou politikou, s jazykovým vedomím, spoločenským hodnotením jazyka a jazykového správania. Dôležité je, že výskum sa rozširuje aj na oblasti, ktoré boli doteraz na okraji záujmu, a nachádzajú sa styčné body s inými disciplínami v sociolingvistike, psycholingvistike, sémantike, teórii textu a pod. Pri používateľovi jazyka vyčleňuje pojem receptívneho používateľa (namiesto staršieho, menej vhodného termínu pasívny používateľ), aktívny používateľ (nositeľ) jazyka a osobitne vydeľuje tých používateľov, pre ktorých daný jazyk nie je materinský, ale používajú ho ako cudzí.

Spektrum otázok riešených v recenzovanom zborníku je značne široké. Sú tu témy charakterizujúce jednotlivé obdobia, ale aj analýzy situácií, ktoré si v socialistickej spoločnosti nemožno odmyslieť (napr. korešpondencia v závode). Zborník je zároveň dobrou konfrontáciou pohľadov na jazykovú kultúru v dvoch socialistických krajinách.

S. Ondrejovič

COMRIE, B.: *LANGUAGE UNIVERSALS AND LINGUISTIC TYPOLOGY.* Oxford, Basil Blackwell 1981. 252 s.

Bernard Comrie, lingvista anglického pôvodu, patrí k mladšej vedeckej generácii, ale je známy aj u nás. Zaoberá sa otázkami jazykových univerzálií a typológiou. Ovláda viacero rozličných jazykov, ale vzdelaním je predovšetkým rusista.

V recenzovanej knihe sa B. Comrie zaoberá povahou typologického výskumu vo všeobecnosti i vo vzťahu k univerzáliám a svoje názory dokumentuje širokým a rôznorodým jazykovým materiálom. Z konkrétnejších problémov si všíma predovšetkým vetné členy a ukazovatele gramatických vzťahov, úlohu slovosledu v syntaxi jednoduchej vety, vzťažnosť, kauzativitu a životnosť ako syntaktický faktor. Ako vidieť, sčasti ide o syntaktické kategórie a sčasti o obsahovú analýzu gramatických či lexikálno-gramatických kategórií.

V úvodnej kapitole (*Language Universals*, s. 1—29) B. Comrie hodnotí induktívnu a deduktívnu metódu. V podstate ide o to, že niektorí lingvisti zakladajú teóriu univerzálií na čo najširšom materiálovom základe, kým iní zasa usudzujú, že postačí dôkladná analýza jediného jazyka. Prví majú sklon ku konkrétnejším formuláciám (ich predstaviteľom je napr. J. H. Greenberg), kým druhí preferujú abstraktnejšie modely (napr. N. Chomsky). Po dôkladnej úvahe B. Comrie odmieta deduktívny prístup a uvádza dôvody, pre ktoré dáva lepšie výsledky výskum založený na pestrom jazykovom materiáli; ignorovanie konkrétnych jazykov neraz viedlo k postulovaniu domnelých univerzálií (s. 7).

Pravda, lingvista nemôže brať do úvahy všetky jazyky, najmä nie také, ktoré vymreli a nezanechali po sebe nijaké stopy a ani také, ktoré sa raz možno ešte objavia na svete. To znamená, že sa nedá pracovať ani dôsledne induktívnym spôsobom. Istým apriórnym postojom sa nevyhne nijaký jazykovedec. Po prvé predpokladá, že náš výber z možných a existujúcich jazykov sveta je reprezentatívny. Po druhé usudzuje, že jazyky sa v zásade (kvalitatívne) nevyvíjajú. Prvý predpoklad B. Comrie pokladá za problematickejší ako druhý, lebo niektoré javy sa vyskytujú v pomerne úzko vymedzenej oblasti a pri zostavovaní reprezentatívneho súboru nám ľahko môžu uniknúť. Dodajme, že proti reprezentatívnosti výberu hovorí ešte tá skutočnosť, že jazyky nevymierajú na následky svojej prípadnej inherentnej menejcennosti či nerozvinutosti, ale z extralingvistických príčin. Na druhej strane to isté platí o rozširovaní používania konkrétnych jazykov. V istom intervale musia všetky jazyky vyhovovať požiadavkám efektívnej

komunikácie a tie jazykové štruktúry, ktoré týmto požiadavkám vyhovujú lepšie, mali by sa v jazykovom univerze vyskytovať častejšie ako tie ostatné.

Univerzálie klasifikuje B. Comrie na formálne a substančné (s. 15—16), pričom formálne sú skôr výrokmi o forme gramatických pravidiel. Z iného hľadiska sa dajú členiť na implikačné (keď jedna vlastnosť implikuje druhú) a neimplikačné, alebo aj na absolútne a stochastické; tieto posledné sa označujú ako tendencie (s. 19—22).

Niekoľko častí autor venuje vysvetleniu príčin existencie jazykových univerzálií, či už na základe monogenézy (s. 23—24), vrodených predpokladov (s. 24—25), alebo funkčných a pragmatických dôvodov (s. 25—26). Vcelku má táto kapitola charakter prehľadu o doterajších výskumoch. To nové, čo B. Comrie prináša, spočíva v objavovaní súvislostí medzi jazykovedou, logikou a štatistikou.

Druhá kapitola (s. 30—50) je venovaná typológii v užšom zmysle slova. Často sa tvrdieva, že výskum univerzálií a typológia sa navzájom vylučujú, lebo typológia sa sústreďuje na vlastnosti, ktorými sa rozličné jazyky odlišujú, kým univerzalistika hľadá spoločné vlastnosti jazykov. E. Comrie upozorňuje na to, že nie je možné stavať tieto dve disciplíny do protikladu. Objekt ich skúmania je vlastne totožný; zatiaľ čo univerzalistika sa zaoberá skôr hranicami variácie, typológia skúma možné variácie (s. 31).

Výstižná typologická charakteristika jazyka by sa mala zakladať na širokom súbore logicky nezávislých parametrov (s. 37). Hoci sa vyskytlo viac pokusov o skonštruovanie holistickej typológie (napr. teória o rozhodujúcom význame slovosledu), s výsledkami v tomto smere sa ešte nemožno uspokojiť.

Pokiaľ ide o morfologickú typológiu, B. Comrie prichádza k záveru, že má pevné miesto v rámci jazykovej typológie, ale že jej možnosti sú obmedzené (s. 49). To kontrastuje s tvrdením V. Skaličku, ktorý pokladá morfológiu za najvhodnejšiu rovinu pre aplikáciu typologického výskumu, lebo morfológia je menej závislá od mimolingvistických faktorov ako syntax a počet prvkov na morfologickej rovine je pomerne veľký v porovnaní s fonologickou rovinou. Vzhľadom na to, že zmeny na jednej rovine môžu viesť k zmenám na iných rovinách a pretože z funkčného hľadiska morfologické prostriedky nemožno oddeľovať od nemorfologických, typológia by mala hľadať spojitosti medzi rozličnými jazykovými rovinami.

V tretej kapitole (s. 51—79) sa autor zaoberá sémantickými rolami. Uvedomuje si, že tu ide o kontinuum, ktoré sa v jazyku člení (s. 53). Popri sémantických rolách hovorí aj o pragmatických rolách. Na rovine sémantických rolí máme do činenia s agensom, patiensom, nástrojom atď., kým na pragmatickej rovine je to nová, resp. stará informácia, téma a réma. Podmet, priamy predmet a nepriamy predmet definuje autor na rovine gramatických vzťahov. Po kontrastívnom porovnaní ruštiny a angličtiny konštatuje, že sémantické a pragmatické roly hrajú v ruštine dôležitejšiu úlohu než v angličtine (s. 76). V angličtine sú zasa dôležitejšie gramatické vzťahy.

Iná oblasť, ktorej sa v typológii venuje značná pozornosť, je slovosled (s. 80—97). B. Comrie analyzuje iba linearizáciu troch hlavných vetných členov, a to podmetu (S), priameho predmetu (O) a slovesného prísudku (V). Vychádza hlavne z Greenbergovej teórie o slovosledových univerzáliách a zmieňuje sa aj o Lehmannových a Vennemannových záveroch. Podľa B. Comrieho si však hypotetické univerzálie v oblasti slovosledu vyžadujú verifikáciu na materiáli ďalších jazykov sveta.

B. Comrie patrí k tým jazykovedcom, ktorí si nemyslia, že podmet musí byť vo všetkých jazykoch sveta (porov. s. 98—116). Vychádza z teórie gestaltov a uvažuje o podmetovosti ako o súbore istých vlastností, ale takých, že nie v každom jazyku musí byť vetný člen, ktorý by mal všetky tieto vlastnosti. Jestvujú jazyky, v ktorých sa o tento súbor vlastností delia dva vetné členy. Takýto prístup viac berie do úvahy kontinuitný charakter jazyka, prístup, ktorý rozlišuje jadrové javy od periférnych, uznáva existenciu prototypov a popiera existenciu ostrých hraníc medzi javmi. B. Comrie predpokladá, že v jazykovom univerze sa vcelku preferuje nominatívno-akuzatívna syntax (s. 114), kým ergatívno-absolutívna syntax sa vyskytuje častejšie v rezultatívnych konštrukciách (s. 113).

Na otázky podmetu bezprostredne nadväzuje problematika pádov a ich označovania (s. 117—130). B. Comrie vysvetľuje niektoré javy v tejto oblasti pôsobením kategórie životnosti; uvádza pritom hlavne príklady zo slovanských a austrálskych jazykov.

V kapitole o vzťažných vetách (s. 131—157) sa B. Comrie sčasti vracia k výsledkom, ktoré publikoval s E. L. Keenanom v časopisoch *Linguistic Inquiry* a *Language*. V súlade s jeho najdôležitejším záverom čím ťažšie sa istý vetný člen relativizuje, tým explicitnejšie sa vo vete poukazuje na to, ktorý je to vetný člen, aby sa uľahčila rekonštrukcia informácie (s. 156).

V kapitolách o kauzatívnych konštrukciách (s. 158—177) a o životnosti (s. 178—193) autor dokumentuje relevantnosť sémantiky na syntaktickej rovine. Upozorňuje, že kontinuum od analytickej kauzativity cez morfologickú až po lexikálnu koreluje s kontinuom od menej priamej kauzativity k priamejšej (s. 165). K napísaniu kapitoly o životnosti autora zrejme inšpirovalo postavenie tejto kategórie v slovanských jazykoch, z ktorých cituje viaceré príklady.

V závere knihy sa B. Comrie zaoberá relevantnosťou typológie pre historickú jazykovedu (s. 194—218); osobitne si všíma prípady, keď jazyk vo svojom vývine prekonal ďalekosiahle typologické zmeny, a stručne sa zmieňuje o možnostiach ich vysvetlenia; tieto úvahy sú do značnej miery polemické.

Comrieho kniha predstavuje svojrázny súhrn problematiky a obsahuje veľa nových postrehov a myšlienok, hoci ju nijako nemožno pokladať za úplný prehľad. Jej didaktický charakter zdôrazňuje i usporiadanie jednotlivých kapitol, za ktorými vždy nasleduje krátke zhrnutie a podrobné komentované poznámky. V závere autor uvádza citovanú literatúru (s. 226—234), index jazykov a tematický index. Napriek tomu, že kniha je určená hlavne pokročilým študentom, so záujmom si ju prečítajú i lingvisti, ktorí sa zaoberajú teóriou jazykovedy a typológiou.

V. Krupa

LAKOFF, G.—JOHNSON, M.: *METAPHORS WE LIVE BY*. Chicago and London, The University of Chicago Press 1980, 242 s.

Obsahovo kniha nadväzuje na filozoficko-lingvistický smer, ktorý sa usiluje prispieť ku gnozeológii tak, že vysvetľuje jazykové mechanizmy. Tento smer rozvíjali napr. Ogden, Richards, Whorf, Weisgerber a i.

G. Lakoffa a M. Johnsona znepokojuje postoj filozofov a jazykovedcov k metafore, postoj, ktorý v najvyhranenejšej podobe ignoruje šírku pôsobenia metafory v jazyku (a v poznávaní vôbec) a odkazuje ju vlastne do sféry poetiky. Obidvaja autori preto podnikli pokus „rehabilitovať" metaforu v teórii významu. Ich pokus je relevantný nielen pre jazykovedu, ale aj pre filozofiu.

G. Lakoff a M. Johnson definujú metaforu na najvšeobecnejšej rovine ako prostriedok umožňujúci chápať jeden druh vecí cez iný druh vecí (s. 5). Podstatu metafory vidia ani nie tak na jazykovej, ako skôr na pojmovej rovine (s. 6). Zaoberajú sa systematickosťou metaforických pojmov a klasifikujú ich na orientačné, ontologické a štruktúrne. Inak povedané, metafory sa nevyskytujú ojedinele, ale v hniezdach. Druhou stránkou systematickosti je to, že metaforický pojem upriamuje pozornosť na jednu stránku veci a potláča tie stránky, ktoré nie sú s metaforou konzistentné (s. 10).

Základ metaforických pojmov je v bezprostrednej skúsenosti; metafora sa opiera o názornú skúsenosť a cez ňu sa vyjadruje o veciach neprístupných priamemu vnímaniu, takže nijaká metafora sa nedá pochopiť ani adekvátne reprezentovať nezávisle od jej skúsenostnej základne (s. 19). V metaforickej štruktúre sa nevyhnutne uplatňujú najzákladnejšie pojmy danej kultúry (s. 22).

G. Lakoff a M. Johnson chápu metaforu ako súčasť poznávacieho procesu. Neušla im pritom skutočnosť, že metaforická štrukturácia je nevyhnutne vždy čiastočná, nikdy nie úplná (s. 52—55). Zachádzajú dokonca tak ďaleko, že konceptuálne systémy kultúr pokladajú za metaforické (s. 40). Zjednodušene povedané, autori konštatujú, že naše poznanie vychádza od konkrétneho a smeruje k abstraktnému, od bezprostredného k sprostredkovanému, od známeho k neznámemu.

Nezaškodí dodať, že metafora je prostriedkom reprodukčnej asimilácie ako prejavu relatívnej autonómie systému, v danom prípade ľudského subjektu. Ten sa pri poznávaní zákonito usiluje

interpretovať svoje okolie tak, aby vyhovovalo jeho vnútornému usporiadaniu a pokiaľ je to možné, siaha k existujúcim prostriedkom.

Dôležitých gnozeologických otázok sa autori dotýkajú v 19. kapitole (s. 115—125), keď konštatujú, že aspoň niektoré vlastnosti príznačné pre koncepciu objektu sú interakčného charakteru. Tieto vlastnosti netvoria jednoducho množinu, ale štruktúrovaný gestalt (s. 122), t. j. útvar, ktorý sa síce dá rozložiť na elementárnejšie jednotky, ale napriek tomu sa pociťuje ako základná, východisková entita. Prijímajú stanovisko psychologičky E. Roschovej, ktorá zistila, že ľudia kategorizujú veci na základe prototypov, ktoré nevyžadujú ostré hranice medzi triedami. A jedným z prostriedkov rozširovania hraníc kategórií je metafora (s. 124).

Metafory sa v lingvistike i vo filozofii obchádzali tak, že sa siahalo po abstrakčnej alebo homonymickej stratégii. Prívrženci abstrakčnej teórie nie sú však schopní rozlíšiť metaforu typu A je B od metafory B je A, lebo predpokladajú, že existuje neutrálny, abstraktnejší termín, ktorý pokrýva A i B. Takisto nedokážu vysvetliť vonkajšiu systematickosť. Zástancovia homonymnej teórie zasa nevedia vysvetliť vnútornú systematickosť metafory, lebo všetky spríbuznené termíny chápu ako samostatné. G. Lakoff a M. Johnson chápu metaforu ako orientovanú a sú presvedčení, že podobnosť existuje nielen na jazykovej rovine, ale aj na rovine myslenia (s. 112). Tu sa dotýkajú otázky vzťahu jazyka, myslenia a skutočnosti, ba dokonca tvrdia, že nové metafory vytvárajú novú realitu (s. 145). Tu si však G. Lakoff a M. Johnson mýlia realitu so skúsenosťou a dostávajú sa na pozíciu silného variantu Whorfovej hypotézy, ktorá sa právom zavrhuje.

Pokiaľ ide o metaforu, prichádzajú autori k záveru, že konvenčná metafora preniká celým jazykom i ľudským myslením a patrí k primárnym prostriedkom chápania (s. 218). A to je záver, s ktorým ťažko možno nesúhlasiť.

V. Krupa

MOUNIN, G.: *INTRODUCTION A LA SEMIOLOGIE.* 2. vyd. Paris, Les Editions de Minuit 1979. 250 s.

Prvé vydanie Mouninovho *Úvodu do semiológie* z r. 1970 prešlo u nás bez recenzentskej pozornosti. Chceme sa teda pristaviť aspoň pri ďalšom vydaní, ktoré sme pracovne označili ako druhé, pretože vydavateľ neuvádza v tiráži počet vydaní. Ani sa nespomína, že by sa nové vydanie v porovnaní s prvým nejakým spôsobom upravovalo.

Rovnako ako niektoré ďalšie Mouninove knižné publikácie, napr. *Linguistique et philosophie*, Paríž 1975; *Linguistique et traduction*, Brusel 1976 (porov. o nej našu recenziu v *Revue svetovej literatúry*, 13, 1977, č. 3, s. 186—187), je aj tento úvod súborom 24 článkov, štúdií, prednášok a recenzií napísaných v rokoch 1958—1970 a už publikovaných v rozličných zborníkoch, odborných časopisoch (napr. *Bulletin de la société de linguistique de Paris, Contacts, La linguistique, Epistémologie sociologique, Nouvelle Revue Française, Lingua* a ďalšie), v dennej tlači (*Le Monde*), alebo ešte neuverejnených.

Pre názornosť uvádzame niektoré tituly v poradí, v akom sa objavujú v knihe. Semiológia komunikácie a semiológie (!) významu, Nejazykové komunikačné systémy a ich miesto v živote 20. storočia, Jazyková komunikácia u ľudí a nejazyková komunikácia u zvierat, Semiotika Charlesa Morrisa, Lingvistika a semiológia, Pojem kódu v lingvistike, Divadelná komunikácia, Semiológia u Hjelmsleva, Heraldika, Komunikácia s vesmírom, Niekoľko poznámok k pojmu členenia v semiológii, Chémia a znaky, Semiologická štúdia dopravných značiek, Súčasný mím, Niektoré črty štýlu Jacqua Lacana, Semiológia Rolanda Bartha, Lévi-Strauss a lingvistika.

Z obsahu je zrejmé, že kniha nie je sústavným a systematickým uvedením do širokého okruhu semiologickej problematiky (na základnú orientáciu sa odporúča kapitola o semiológii, ktorú vypracoval Prieto do 1500-stranovej jazykovednej encyklopédie zostavenej pod vedením A. Martineta *Le*

langage. Encyclopédie de la Pléiade. Paríž, Gallimard 1968, s. 93—144), lež tematicky pestrým materiálom, zaujímajúcim často veľmi kritické stanovisko k rozličným významným prúdom najmä francúzskej, ale aj svetovej semiológie.

Profesor G. Mounin považuje termíny semiotika a semiológia za rovnovýznamové (s. 57; porov. tiež V. Voigt: *Úvod do semiotiky.* Bratislava, Tatran 1981, s. 39). Termín semiotika, angl. semiotics, použil Ch. Morris v knihe *Signs, Language and Behavior* (New York 1946), v ktorej však prekvapujúco vôbec nespomína Saussura. Nepoznal teda ani jeho starší francúzsky termín sémiologie, semiológia. G. Mounin neodporúča chápať semiotiku ako všeobecnú semiológiu a sám ju nechápe ani ako označenie osobitného nejazykového komunikačného systému (napr. systém dopravných značiek je semiotika). Termíny semiotika a semiológia možno teda považovať v slovenčine za tautonymá s konotatívnym odtienkom americkej alebo francúzskej vednej proveniencie a tradície.

Semiológiu G. Mounin definuje ako všeobecnú vedu o všetkých systémoch komunikácie pomocou signálov, znakov alebo symbolov, čo je užšie ako vymedzenie „veda o znaku" (porov. napr. Voigt, op. cit.). Za celkom postačujúcu pritom pokladá prvú časť tejto definície (všeobecná veda o všetkých systémoch komunikácie), čím sa už dosahuje potrebný teoretický a metodologický protiklad k pokusom aplikovať semiológiu na súbory javov majúcich síce určitý význam, ktoré však nie sú komunikáciou. Zdá sa teda, že sa v semiológii vyhraňujú dve podstatne odlišné koncepcie: komunikačná (abeceda hluchonemých, vojenské alebo námorné signály, dopravné značky, plagát, dorozumievacie systémy zvierat a pod.) a znaková (významová), ktorá berie do úvahy aj ríty, mýty, obyčaje, módu, artefakty a modifikuje sa tak pôvodné Saussurovo chápanie semiológie.

G. Mounin ako stúpenec prvej, posaussurovskej, lingvistickej tendencie (v tradícii Trubeckého, Buyssensa, Martineta a Prieta) sa predovšetkým usiluje poukázať na riziká spojené s neadekvátnou aplikáciou lingvistických pojmov a termínov na iné oblasti (Barthes, Lévi-Strauss, Lacan) a overiť prípadnú validitu lingvistického pojmového aparátu vybudovaného na podstatných črtách prirodzených jazykov pri skúmaní iných znakových systémov, ako sú prirodzené jazyky.

K týmto podstatným črtám patrí: 1. komunikačná funkcia (odlišovanie jazykových znakov od príznakov, indícií a symptómov bez komunikačného zámeru, napr. v lekárstve, v meteorológii); 2. arbitrárnosť jazykového znaku, presnejšie vzťahu medzi signifiant a signifié (odlišovanie jazykových znakov od symbolov, ktoré nikdy nie sú celkom arbitrárne, ale zachovávajú zvyšky prirodzeného pôvodu vo vzťahu signifiant/signifié, napr. maliarstvo, sochárstvo, film, pantomíma, reklama); 3. systémovosť jazyka; okrem znakov (alebo aj symbolov) fungujúcich podľa pomerne presne určeného systému (železničná alebo námorná signalizácia, hudobná notácia) jestvujú nesystémové komunikačné prostriedky (výtvarné umenie, reklamný plagát, spontánna gestikulácia); 4. lineárnosť informácie formulovanej prirodzeným jazykom; výpoveď sa skladá z radu znakov vysielaných a prijímaných postupne a nezvrátiteľne v časovom slede, kým napr. technický výkres alebo výtvarné dielo sú permanentným komunikátom, ktorého jednotlivé časti sa manifestujú simultánne a v priestore; 5. diskontinuálny (presne ohraničiteľný) charakter znakov jazyka na rozdiel napr. od výtvarného umenia, ktoré nesie informácie na kontinuálnych významových jednotkách; 6. prvá a druhá artikulácia (členenie) jazyka; spolu s lineárnosťou je to najpozoruhodnejšia črta odlišujúca prirodzené jazyky od ostatných komunikačných systémov a prostriedkov založených iba na prvej artikulácii (kartografické a dopravné značky, reklamné plagáty, chemická notácia, matematické a logické symboly, komunikácia živočíchov).

Kniha je teda varovaním pred netvorivým prenášaním semiológie na rozličné typy komunikácie a znakov, najmä v umeleckej, rituálnej a mytologickej oblasti, pretože sa tým nedosahuje adekvátny opis špecifiky ich fungovania a významových zložiek. Autor upozorňuje aj na potrebu budovať a používať presný pojmový a terminologický aparát v semiológii; napr. u Voigta (op. cit., s. 196) sa dosť nečakane Pavlovova prvá a druhá signálna sústava mení na prvý a druhý znakový systém. Mouninova práca nie je útokom na semiológiu z pozície tradičnej sémantiky (porov. Voigt, op. cit. s. 137), ale konštruktívny príspevok k ďalšiemu rozvoju semiológie ako vedeckej disciplíny.

Ako nóvum treba vyzdvihnúť stať *Komunikácia s vesmírom.* Autor sa v nej zamýšľa nad podmienkami

našej prípadnej komunikácie s mimozemšťanmi a tým aj nad podmienkami komunikácie vôbec. Vychádza z kritického rozboru niektorých „modelov" komunikácie s mimozemšťanmi, ako sa vyskytujú vo vedeckofantastickej literatúre (tento aspekt sci-fi ostáva zatiaľ bokom aj v novších prácach o fantastike, porov. napr. J. Kagarlickij: *Fantastika, utopie, antiutopie.* Praha 1982) a z vedeckých pokusov o nadviazanie kontaktov (upozornenie na knihu *Vnezemnyje civilizacii. Problemy mežzvezdnoj sviazi.* Red. S. A. Kaplan. Moskva, Nauka 1969). Podľa opodstatnenej Mouninovej mienky by na riešení týchto závažných problémov mala mať lingvistika a semiológia rozhodujúci podiel.

K. Sekvent

ZSILKA, J.: *DIALECTICS OF THE MOTION FORMS IN LANGUAGE.* Budapest, Akadémiai Kiadó 1981. 311 s.

Predmetom recenzovanej monografie je skúmanie fungovania systému vetných vzorcov s vyjadrovaným objektom na materiáli maďarských viet. Autor cieľavedome nadväzuje na výdobytky modernej syntaxe, predovšetkým na generatívnu gramatiku, ktorú kriticky prehodnocuje a zároveň podáva riešenie doteraz otvorených otázok.

Ako uvádza autor v úvode, myšlienky a postupy rozvádzané v tejto práci majú dlhoročnú genézu. V práci *The Meaning of the Objekt* (1962) J. Zsilka objasnil pojmy ako transformačná skupina a z nej derivované vzorce. Ďalšie skúmanie vetných vzorcov ho priviedlo k pojmu organický systém, ktorý chápe tak, že vetné vzorce sú derivované jeden z druhého a v procese derivácií sa vytvárajú vzorce so stále všeobecnejším významom. Zároveň odhalil, že paralelne so zovšeobecňovaním významu sú vzorce schopné obsiahnuť čoraz viac detailov reality; tento aspekt systému jazyka označil ako pragmatický aspekt a obe myšlienky rozviedol v práci *The System of Hungarian Sentence Patterns and the System of Cases* (1966). Hlbším skúmaním tzv. organických vzťahov v jazyku dospel k novej dimenzii systému, a to k štruktúrnej homonymii, založenej na totožnosti vzorcov najrozličnejších reťazcov organického systému; nazval ich homosyntaktické vzorce. V práci *Sentence Patterns and Reality* (1971) ich interpretoval jednak ako zovšeobecnenia organického systému, jednak ako prázdne všeobecné formy, ktoré predchádzajú konkrétnej analýze. V súčasnosti však názov homosyntaktický vyhradzuje len na označenie formy, ktorá predchádza detailnej analýze organického systému. Ďalšie skúmanie systému vetných vzorcov s vyjadreným objektom, a to z hľadiska jeho vnútorného pohybu a z hľadiska regenerability, je jadrom problematiky recenzovanej knihy.

Autor charakterizuje systém vetných vzorcov s vyjadreným objektom štyrmi typmi pohybov: organickým, mechanickým, implikatívnym a hypotetickým. Keďže predstavujú rozličné aspekty systému, nenazýva ich len pohybmi, ale aj systémami.

Organický pohyb spočíva v smerovaní systému k zvyšovaniu všeobecnosti v zobrazovaní reality. Jednotlivé etapy tohto procesu sa prejavujú vo vzťahoch medzi reťazcami systému. Prvý reťazec transformačnej skupiny s podobou

V ($mean_1$)	+ N_1 (−t/*vel)	+ N_2 (loc.)
köt	*pórázt kötelet*	*a kutyára*
viaže	*remienok*	*na psa* (doslovne)

je skonštruovaný okolo vnútorného akuzatívu N_1 (−t/*vel). Medzi podstatným menom v akuzatíve a slovesom existuje úzka významová súvislosť. Reťazec zobrazuje realitu bezprostredne v jej detailoch.

Druhý reťazec transformačnej skupiny s podobou

V ($mean_1$)	+ N_1 (−vel)	+ N_2 (−t)
köti	*pórázzal*	*a kutyát*
	kötéllel	
viaže	*remienkom*	*psa*
	povrazom	

je skonštruovaný okolo objektového akuzatívu N_2 (−t), ktorý sa vyvinul z lokálu N_2 (loc.). Z vnútorného akuzatívu N_1 (−t/*vel) z prvého reťazca sa v druhom reťazci vyvinul inštrumentál N_1 (−vel). Medzi podstatným menom v akuzatíve a slovesom už neexistuje úzka významová súvislosť. Reťazec nevyjadruje realitu bezprostredne v jej detailoch. Odpútava sa od nich tým, že ich redukuje na náhodné javy [N_1 (−vel): *pórázzal, kötéllel*]. Vývin objektu z lokálu tiež predstavuje odpútanie sa od bezprostrednej reality, v tomto prípade od lokálovej roviny.

Prvý osobitný reťazec, ktorý sa vyvinul z transformačnej skupiny, abstrahuje od prvku, ktorý v druhom reťazci transformačnej skupiny vyjadroval náhodný detail [N_1 (−vel)]. Zároveň sa reťazec môže obohatiť o nové prvky reality vyjadrené v N_3 (loc.). Realita je teda zobrazená všeobecnejšie, ale zároveň sa rozširuje jej obsah. Zvyšuje sa tak pragmatický dosah tohto reťazca, mení sa aj význam slovesa v predikáte. Tým, že sa reťazec obohacuje o nové prvky, pôvodný jednoduchý všeobecný význam ($mean_1$) sa špecializuje:

a)	*köti*	*a kutyát*	*a kerítéshez*
	viaže	*psa*	*k plotu*
b)	*köti*	*a hajat*	*a konyitba*
	viaže si	*vlasy*	*do chvosta*

Zovšeobecnením špeciálnych významov a, b, atď. vzniká zovšeobecnený význam ($mean_2$).

Druhý osobitný reťazec je vyhradený pre predikáty V ($mean_3$), ktoré majú abstraktný a figuratívny význam. Tým sa reťazec najviac vzďaľuje od bezprostrednej reality. Zároveň je to jediný typ reťazca, v ktorom podstatné mená N možno nahradiť vetami S, čiže jedine tu sa môže uskutočniť nominalizácia N = S. Tým sa najviac zväčšuje rozsah odrážanej reality, pragmatická sila je v rámci organického systému najväčšia.

Podstata mechanického pohybu spočíva v tom, že súčasne s rozvojom organického systému podľa vnútorných zákonitostí vyššie roviny reagujú na nižšie. Nižšie roviny mechanicky (neorganicky) dopĺňajú svoje reťazce o prvky organicky vytvorené na vyšších rovinách, aby sa zväčšil ich pragmatický dosah. Tak možno vysvetliť napr. reťazec

{[köt + pórazt + a kutyára] + hogy el ne szaladjon}
{[viaže + remienok + na psa] + aby neutiekol}

Prvý reťazec V ($mean_1$) transformačnej skupiny sa tu mechanicky (neorganicky) dopĺňa o prvok nominalizácie, organicky vytvorený v druhom osobitnom reťazci V ($mean_3$):
{[V ($mean_1$) + N_1 (−t/*vel) + N_2 (loc.)] + $S_{unorg.}$}.

Implikatívny pohyb vyplýva z toho, že vetné vzorce sa vyvíjajú jeden z druhého. Každý vzorec skrýva v sebe implicitný vzorec, z ktorého sa vyvinul, a cezeň celý predchádzajúci systém, napr. druhý reťazec transformačnej skupiny:
[V ($mean_1$) + N_1 (−vel) + N_2 (−t)] ⊃
[V ($mean_1$) + N_1 (−t/*vel) + N_2 (loc.)]

Pri vysvetľovaní hypotetického (jazykovo-logického) pohybu autor vychádza z toho, že ak určitý reťazec možno derivovať z predchádzajúceho, oba reťazce musia mať spoločný významový prvok, z ktorého môžu byť derivované deduktívne. Spoločný významový element je výsledkom abstrahovania od rozdielov medzi oboma reťazcami. Jeho štruktúrnou formou je hypotetický vzorec. Keď prechádzame od jedného reťazca k nasledujúcemu, tento nový reťazec môžeme interpretovať ako konkretizáciu hypotetic-

kého vzorca, ktorý je výsledkom abstrahovania od rozdielov medzi všetkými predchádzajúcimi reťazcami. Nový reťazec vedie k novému všeobecnému (hypotetickému) vzorcu. Z tohto hľadiska je hypotetický pohyb hnacou silou organického systému. Hypotetický systém sa vyvíja paralelne s rozvojom organického systému, každý vzorec organického systému je však derivovaný z hypotetického vzorca, ktorý vznikol ako posledný stupeň zovšeobecňujúceho procesu organického systému. Každý vzorec predstavuje teda určitý reťazec organického systému a zároveň je deriváciou najvyššej abstrakcie hypotetického systému.

Na druhej strane hypotetický vzorec je totožný aj s homosyntaktickým vzorcom. Rozdiel medzi nimi spočíva v tom, že homosyntaktický vzorec je derivovaný bezprostredne z viet bez ich analýzy z hľadiska organických vzťahov v systéme, kým hypotetický vzorec je derivovaný zo vzorcov derivovaných z viet, teda na základe organických vzťahov v systéme.

Hovoriaci si osvojuje jazyk prostredníctvom homosyntaktických vzorcov ako prázdnych všeobecných útvarov. Vytvára si zjednodušený obraz o jazyku, najskôr si vypracuje organický systém, a len potom sa vracia ku všeobecným vzorcom, ktoré sú už derivovanými útvarmi, hypotetickými vzorcami. Subjektívny jazykový systém (jazykový systém hovoriaceho) sa vyvíja v smere od všeobecného ku konkrétnemu a od neho spätne k všeobecnému, to znamená v opačnom smere ako objektívny jazykový systém, ktorý sa vyvíja od konkrétneho ku všeobecnému a od neho spätne ku konkrétnemu.

Autor teda predstavuje synchrónny systém ako zložitý systém v ustavičnom pohybe. Zároveň si kladie aj otázku, aký je zdroj tohto pohybu, v čom spočíva regenerabilita systému. Vysvetlenie vidí v tom, že synchrónny pohyb jazykového systému je neustálym opakovaním historických procesov, ktoré tento systém vytvorili. Pohybom systému vetných vzorcov s objektom sa reprodukuje historický vývin tohto systému. Podľa toho objekt je generovaný historicky aj synchrónne z rozličných lokálových vzťahov zovšeobecňovacím procesom. Jeho historický vznik znamenal prvý stupeň rozvoja schopnosti človeka zovšeobecňovať. Najprv sa utvoril objekt užšieho dosahu (tzv. prvotný objekt), ktorý naznačoval pôvodný úzky významový vzťah medzi slovesom a podstatným menom. Táto jednota dvoch prvkov utvorila podmienky na ich doplnenie tretím prvkom. Preto súčasne s generovaním tzv. prvotného objektu vznikla trojčlenná syntaktická štruktúra. Z lokálových vzťahov, ktoré tvorili jej tretí člen, sa vyvinul objektový akuzatív. Súčasne s jeho vznikom sa tzv. prvotný objekt rozpadol a vznikol tak vnútorný akuzatív a inštrumentál. Vznikom objektového akuzatívu sa zmenila podstata objektu. Tento objekt totiž už nenaznačuje jednotu významu slovesa a podstatného mena v protiklade k inému podstatnému menu, ako to bolo pri tzv. prvotnom objekte a vnútornom akuzatíve, ale vyjadruje úzky vzťah medzi troma prvkami, nezávislými z hľadiska ich obsahu. Tento objekt označuje objekt akcie. V pozadí celého procesu je pragmatický prvok — zväčšovanie rozsahu aktivity hovoriacich.

Tým, že sa jednotlivé vzťahy vyvíjali historicky vzájomným diferencovaním, vo vzájomnom kontraste, možno vysvetliť synchrónnu koherenciu systému. Tým je aj opodstatnené tvrdenie týkajúce sa synchrónneho systému, že prvky nie sú vopred dané, ale existujú len ako prvky systému. Prvky a skupina sa generujú vo vzájomnej podmienenosti, rozvíjajú sa jeden prostredníctvom druhého.

Autor si kladie aj ďalšiu otázku: Čo núti jazyk opakovať historické procesy, ktoré pôvodne vytvorili systém? Odpovedá, že etapy, ktorými prešiel jazyk v historickom vývine, korešpondujú s pragmatickými zložkami, charakterizujúcimi synchrónny systém. Hovoriaci, ktorý sa zmocňuje súčasnej reality, prechádza vo svojej jazykovej produkcii rovnakými etapami, akými prešli hovoriaci počas celej jazykovej histórie.

Každý fakt reality je filtrovaný cez hypotetický systém, ktorý zovšeobecňuje najrozvinutejšie skúsenosti systému v jeho historickom i pragmatickom aspekte. To znamená, že hoci na jednej strane je jazykový systém založený na pragmatickom základe, na druhej strane sa vzťah hovoriaceho k realite formuje cez jazyk. Keď sa raz skúsenosti skoncentrovali do jazykového systému, hovoriaci sa môže zmocniť reality len jeho prostredníctvom.

Túto myšlienku rozvíja autor v aplikácii na vetný význam. Dokazuje, že význam sa priraďuje k vetám nie na základe reality, ale jazykovo, prostredníctvom systému vzorcov. Kondenzáciou vzorcov sú podľa autora vzťahy (pády), ktoré konštituujú vzorce. Vetný význam je teda zabezpečovaný systémom prvkov

konštituujúcich vzorce. Prvky sú svojou vnútornou štruktúrou predurčené na produkovanie syntaktických štruktúr. Vnútornú štruktúru akuzatívu predstavujú jeho jednotlivé funkcie (významy). Pod jednotlivými funkciami (významami) autor rozumie vnútorný akuzatív, okolo ktorého je sústredený prvý reťazec transformačnej skupiny, a objektový akuzatív. Na hypotetickej rovine sa všetky funkcie (významy) akuzatívu zjednocujú do podoby hypotetického akuzatívu.

V úvode sme naznačili, že J. Zsilka prehodnocuje generatívnu gramatiku a usiluje sa podať riešenie doteraz otvorených otázok. Ukazuje sa, že vhodným východiskom tohto prehodnocovania je pojem štruktúrnej homonymie. J. Zsilka ho chápe ako priesečník zložitých procesov, predovšetkým organického a hypotetického. Pojmy organický a hypotetický pohyb mu umožňujú ukázať dvojsmernosť a dialektickú jednotu induktívneho a deduktívneho pohybu v jazykovom systéme. Pomocou týchto pojmov sa pokúša prekonať metafyzický charakter generatívnej gramatiky, ktorý vidí v tom, že: 1. derivuje konkrétne vety a ich štruktúry na základe jednosmerného derivačného procesu, na začiatku ktorého je prázdna všeobecná veta S; 2. nevysvetľuje vzťahy medzi odlišnými vetnými štruktúrami; 3. neexistuje v nej opačný proces, ktorý vedie späť od konkrétnych vetných štruktúr k abstraktnej vete S, a nie je jasné, aké stupne zovšeobecnenia k nej vedú.

Zdôrazňovaním vnútornej štruktúry prvkov a ich vzťahov k vetným štruktúram sa pokúša J. Zsilka prekonať mechanický charakter generatívnej gramatiky, ktorý podľa neho spočíva v tom, že pri derivácii viet z abstraktnej vety S sa používajú syntagmy definované tradičnou gramatikou, takže vnútorný vzťah medzi syntagmami a vetou zostáva nejasný.

J. Kociská

9. MEDZINÁRODNÁ KONFERENCIA O STROJOVEJ LINGVISTIKE — COLING 82

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV a Matematicko-fyzikálna fakulta (Katedra aplikovanej matematiky) Karlovej univerzity usporiadali v Prahe v dňoch 5.—10. júla 1982 konferenciu o strojovej lingvistike, ktorá bola v poradí už deviatym svetovým podujatím tohto druhu. Nie je nezaujímavé uviesť, že doteraz sa svetové konferencie o strojovej lingvistike konali v takých silných centrách strojovej lingvistiky, ako je New York (1965), Grenoble (1967), Sanga Säby (1969), Debrecín (1971), Pisa (1973), Ottawa (1976), Bergen (1978), Tokio (1980). Po 11 rokoch sa teda konferencia konala v jednej zo socialistických krajín a vďaka tomu sa na nej mohol zúčastniť vysoký počet odborníkov zo socialistických štátov — viac než jedna tretina zo všetkých, t. j. 315 účastníkov, pochádzajúcich z 24 krajín. Okrem domácich (55) najviac účastníkov sa zaregistrovalo zo ZSSR (26), USA (26), NSR (26), NDR (25), Japonska (21), Francúzska (20), PĽR (16), Talianska (15), Švajčiarska (11), Veľkej Británie (11), Švédska (10), MĽR (9). Účasť teda približne odrážala intenzitu, ktorou sa vedie výskum v oblasti strojovej lingvistiky v jednotlivých krajinách.

Na konferencii bolo prednesených 75 referátov a 60 komunikátov a konali sa tu dve panelové diskusie a dva semináre, pričom jediným rokovacím jazykom bola angličtina. Osobitne zaujímavý pre lingvistov bol najmä seminár vedený P. Sgallom o pražskej lingvistickej škole za účasti pôvodných členov tejto školy. Vystúpil tu B. Trnka s osobnými spomienkami na Viléma Mathesiusa a jeho krúžok, J. Vachek s prednáškou o začiatkoch pražskej školy, P. Trost o metódach, ktoré táto škola používala, V. V. Ivanov o zdrojoch Pražského lingvistického krúžku a jeho vzťahu k moskovskej škole, F. Daneš o pojmoch centra a periférie v jazykovom systéme. Referáty a komunikáty boli rozdelené do siedmich tematických okruhov: 1. lingvistika a matematická lingvistika, 2. strojový preklad, 3. dialógové systémy

a umelý intelekt, 4. gramaticko-sémantická analýza, 5. matematika a matematická lingvistika, 6. reprezentácia znalostí, 7. informačné systémy a lingvistické databázy.

Na konferencii bola inštalovaná aj výstava kníh z oblasti strojovej lingvistiky, matematickej informatiky i umelého intelektu z trinástich popredných svetových vydavateľstiev. Počas konferencie bola založená *Európska asociácia strojovej lingvistiky*, ktorá svoju prvú celoeurópsku akciu usporadúva na jeseň r. 1983 v Pise. Za predsedníčku tejto sekcie — jej hlavným poslaním bude podporovať strojovú lingvistiku v Európe formou seminárov, letných škôl, konferencií, vydávania časopisov a pod. — bola navrhnutá E. Hajičová.

Lingvisticky boli najviac orientované referáty v prvej sekcii. Medzi nimi, ale aj medzi referátmi v iných okruhoch boli osobitne výrazné vystúpenia čs. delegátov, či už spomenieme prednášky o hierarchickej úlohe aktivácie v procese porozumenia textu (E. Hajičová—J. Vrbová), o náhodnom generovaní českých viet (J. Panevová), o porozumení prirodzených jazykov a otázkovej metóde (P. Sgall), syntaktickej analýze komputačných dát (L. Uhlířová—I. Nebeská—J. Králík), o kvantifikácii významov pre potreby počítača (M. Těšitelová), o porozumení z logického hľadiska (P. Materna), o explicitnom opise posesivity (P. Piťha) atď. Plný text všetkých prednášok dostali účastníci do rúk už pri registrácii v osobitnom zborníku, ktorý vydalo pražské nakladateľstvo Academia spolu s amsterdamským vydavateľstvom North Holland Publishing Company pod názvom *COLING 82 — Proceedings of the Ninth International Conference on Computational Linguistics* (usporiadal J. Horecký).

Na pražskej konferencii bola reprezentačne zastúpená väčšina oblastí strojovej lingvistiky, bola to dobrá konfrontácia výskumných snažení jednotlivých centier komputačnej lingvistiky. Účastníci na záverečných aktoch vysoko vyzdvihovali pracovnú, ale aj spoločenskú zložku konferencie. Budúca svetová konferencia o strojovej lingvistike — jubilejná desiata — má sa uskutočniť na Stanfordskej univerzite v USA v júli 1984.

S. Ondrejovič

DVA RUSKÉ PREKLADOVÉ FRAZEOLOGICKÉ SLOVNÍKY

K. Andrejčina—S. Vlachov—S. Dimitrova—K. Zaprjanova: *Rusko-bălgarski frazeologičen rečnik*. Red. S. Vlachov. Sofia—Moskva, Nauka i izkustvo — Russkij jazyk 1980. 581 s. — I. Korać—A. Menac—M. Popović—M. Skljarov—R. Vendurin—R. Volos—I. Arbuzova: *Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*. Red. A. Menac. Zagreb, IRO Školska knjiga. Prvi dio A—N 1979, drugi dio O—Ž 1980. 746 + 792 s.

Orientácia lingvistov na teoretické otázky frazeológie v posledných dvoch desaťročiach začína prinášať plody aj do oblasti jazykovej praxe v podobe prekladových frazeologických slovníkov. Už v roku 1974 vyšiel v koprodukcii bulharského vydavateľstva Nauka i izkustvo a sovietskeho vydavateľstva Russkij jazyk pomerne veľký prekladový bulharsko-ruský frazeologický slovník. (A. Košelev—M. Leonidova: *Bălgarsko-ruski frazeologičen rečnik*. Sofia—Moskva, Nauka i izkustvo — Russkij jazyk 1974. 638 s.) Jeho autori, bulharskí rusisti A. Košelev a M. Leonidova, pretlmočili v tomto slovníku 9 500 bulharských frazeologických jednotiek do ruštiny. V koprodukcii spomenutých dvoch vydavateľstiev vyšiel v roku 1980 aj pendant k tomuto slovníku, prekladový rusko-bulharský frazeologický slovník, ktorý napísal kolektív bulharských rusistov pod vedením S. Vlachova.

Pomerne veľký prekladový frazeologický slovník rusko-chorvátskosrbský vyšiel v tomto čase aj v Juhoslávii vo vydavateľstve Školska knjiga v Záhrebe. Slovník napísal kolektív rusistov Filozofickej

fakulty v Záhrebe pod vedením A. Menacovej. Keďže je problematika tvorby prekladových frazeologických slovníkov aktuálna aj u nás, bude vari užitočné bližšie sa zoznámiť s obsahom a spracovaním oboch slovníkov.

Rusko-bulharský frazeologický slovník obsahuje 5 695 hesiel, v ktorých sa okrem základných titulných frazeologických jednotiek (FJ) spracúva značný počet ich variantov a synonymných frazeologizmov. Takýto rozsah slovníka, ako aj jeho praktické zameranie si vyžiadala jazyková prax, resp. osvojovanie si ruského jazyka v Bulharsku a prekladanie ruskej literatúry do bulharčiny. Preto autori slovníka v snahe poskytovať a pretlmočiť používateľom slovníka frazeológiu nielen štandardného súčasného ruského jazyka, zaradili do slovníka aj FJ z ruskej literatúry a všetky také frazeologické spojenia, pri ktorých predpokladali, že by mohli pri preklade z ruštiny do bulharčiny spôsobovať ťažkosti, resp. privádzať k nesprávnemu prekladu najmä v tých prípadoch, keď sa FJ v oboch jazykoch zhodujú formou, ale sa rozchádzajú významom. Tomuto zameraniu autori podriadili výber JF, a to podľa širšieho chápania frazeológie. Preto zaradili do slovníka okrem frazeologických zrastov, frazeologických spojení a frazeologických celkov aj okrídlené slová a gramatickú frazeológiu a všetky také spojenia, ktoré spôsobujú ťažkosti pri preklade z ruštiny do bulharčiny. Pri tvorbe slovníka vychádzali z troch prameňov: a) z vlastnej excerpcie ruskej a sovietskej literatúry a publicistiky; b) z výkladových slovníkov ruského jazyka; c) z teoretických prác o ruskej frazeológii. Takýmto prístupom k výberu FJ získali a zaradili do slovníka značne viac FJ než obsahuje doteraz najúplnejší ruský výkladový frazeologický slovník (*Frazeologičeskij slovar russkogo jazyka*. Red. A. I. Molotkov. Moskva, Sovietskaja enciklopedija 1967. 544 s.).

Pri zaraďovaní FJ do slovníka pridržiavali sa jeho autori týchto základných kritérií: 1. FJ sa skladá aspoň z dvoch komponentov (výnimku urobili iba pri zložených slovách typu *šitokryto, pečki-lavočki* a iných). 2. FJ musí mať povahu ustáleného spojenia s ustálenou formou, ktorá nevzniká v procese reči. 3. FJ má označovať pojem, a nie súd. V zhode s týmto kritériom autori nezaradili do slovníka príslovia. Ruské príslovia a ich preklady do bulharčiny vyšli súčasne so slovníkom v osobitnej knihe (S. Vlachov: *Ruski poslovici s bălgarski prevodi i săotvetki*. Sofia, Nauka i izkustvo 1980. 312 s.). Kritérií sa autori dôsledne pridržiavali. Vzdali sa aj akéhokoľvek kontrastívneho prístupu, ktorý by vylučoval zaraďovať do slovníka formálne a obsahovo blízke, resp. zhodné FJ v obidvoch jazykoch.

Každé heslo bulharského frazeologického slovníka sa skladá z troch častí: a) z ruskej časti a jej variantov a synonymných FJ; b) z prekladovej časti (= bulharských ekvivalentov); c) z ilustratívnej časti (= z ruského dokladu a jeho prekladu do bulharčiny).

Otázku zachytenia bohatej variantnosti ruských FJ riešili autori lexikograficky tak, že zo skupiny vzájomne variantných FJ vybrali jednu FJ ako základnú, ktorú potom ako titulný frazeologizmus umiestňujú na čelo hesla. Za základnú pokladajú takú FJ, ktoré je relatívne najpoužívanejšia, štýlovo najneutrálnejšia a ktorá v podstate reprezentuje význam ostatných variantných FJ jedného hesla. Ako kritérium spoločného významu týchto variantných FJ im poslúžil preklad do bulharčiny. V ruskej časti hesla sú totiž všetky tie FJ, ktoré sa môžu preložiť rovnakými jazykovými prostriedkami bulharčiny. Z toho hľadiska sú varianty FJ rovnocenné so základnou FJ, ku ktorej sú priradené znakom ≈ a odlišujú sa od nej typom písma. Spoločné komponenty variantných FJ sa neopakujú, fakultatívne a alternujúce komponenty sa dávajú do zátvoriek.

Bulharskí rusisti v snahe prekladať ruské FJ nielen významovo presne, ale aj s ich štylistickými a expresívnymi príznakmi, uplatňujú vo svojom slovníku dva druhy prekladu: slovníkový a kontextuálny preklad. Pri slovníkovom preklade sa usilovali preložiť ruskú FJ najmä adekvátnym bulharským ekvivalentom, teda bulharskou FJ. V prípadoch, že takúto FJ bulharčina nemá, prekladali ruské FJ jednoslovne alebo vhodnými voľnými spojeniami, pričom využívali aj opis, výklad a vysvetlenie. Slovníkový preklad sa dopĺňa kontextuálnym prekladom, ktorého cieľom je nielen potvrdiť správnosť prekladu, ale aj ilustrovať fungovanie ruskej FJ v kontexte, v reči a naznačiť fungovanie jej prekladového ekvivalentu v bulharskom kontexte. Okrem dvoch typov prekladu autori slovníka využívajú na

vyznačenie fungovania FJ v užšom kontexte systém značiek a skratiek, ako aj súbor štylistických kvalifikátorov.

Premyslenou kombináciou slovníkového a ilustratívneho prekladu a vhodným využívaním štylistických kvalifikátorov a gramatických ukazovateľov sa podarilo bulharským rusistom spoľahlivo pretlmočiť ruské FJ do bulharčiny, a to aj napriek problémom, ktoré vznikajú pri prekladoch FJ dvoch geneticky príbuzných jazykov (paronymia, homonymia, neúplná alebo iba čiastková zhoda medzi dvoma formálne zhodnými FJ v oboch jazykoch).

Rusko-chorvátskosrbský frazeologický slovník svojím obsahom i rozsahom presahuje rámec rýdzo frazeologických slovníkov. Je zameraný viac na jazykovú prax v školách, na osvojovanie si ruského jazyka. Preto jeho autori zaradili do slovníka okrem pravých frazeologizmov aj združené pomenovania, mnohé výrazy, ktoré sú iba v procese frazeologizácie, termíny a všetky také spojenia, ktoré by vzhľadom na podobnosť formy mohli zvádzať k nesprávnemu prekladu z ruštiny do srbochorvátčiny. Preto autori označujú svoj slovník ako frazeologicko-kolokačný. Pri takomto zaradení spojení, ktoré už do frazeológie v jej užšom chápaní nepatria, rusko-chorvátsko-srbský frazeologický slovník obsahuje 35 000 spojení. Jadro slovníka však tvoria FJ, ktoré nachádzame aj v bulharskom slovníku.

Chorvátski rusisti vo svojom slovníku nerozpracúvali heslá v takom rozsahu ako bulharskí rusisti. Nedovoľoval im to niekoľkonásobne väčší počet hesiel oproti bulharskému slovníku. V chorvátskom slovníku sa v ruskej časti hesla uvádza iba základná FJ. Variantné FJ sa osobitne neuvádzajú, avšak naznačujú sa v rámci úpravy základnej FJ zátvorkami a typmi písma. Z porovnania takto upravených podôb základných FJ v tomto slovníku so základnými FJ bulharského slovníka vyplýva, že chorvátskym rusistom sa podarilo vybrať najreprezentatívnejšie podoby ruských frazeologizmov. Aj chorvátski rusisti sa usilovali prekladať ruské frazeologizmy predovšetkým adekvátnymi srbskochorvátskymi FJ. Doslovný preklad, výklad, opis a vysvetlenia používali v tých prípadoch, keď v srbochorvátčine nenašli adekvátny sémantický a štylistický ekvivalent. Na rozdiel od bulharských rusistov nevyužívajú chorvátski rusisti kontextuálny preklad. Napriek tomu sa im podarilo adekvátne pretlmočiť ruské FJ do chorvátskeho variantu spisovnej srbochorvátčiny spoľahlivo. Mohli sa pritom oprieť na dobré chorvátske a srbské výkladové slovníky, ktoré tradične bohato zachytávajú a spracúvajú aj frazeologizmy. Podobne ako v bulharskom slovníku naširoko sa využíva aj v chorvátskom slovníku systém štylistických kvalifikátorov a gramatických ukazovateľov. Rekcia slovies sa vyznačuje aj pri chorvátskych frazeologizmoch, ak sa odlišuje od rekcie slovies ruských frazeologizmov.

Celková hodnota prekladových frazeologických slovníkov sa meria nielen výberom FJ a ich prekladom, ale sa posudzuje aj podľa toho, ako slovník slúži používateľovi, ako sa frazeologizmy v slovníku vyhľadávajú a nachádzajú. Túto otázku riešili autori dvoch slovníkov rozdielne. Bulharskí rusisti postupovali tak, že k vlastnému slovníku vypracovali abecedný ukazovateľ, v ktorom sú abecedne usporiadané všetky základné FJ podľa prvého slova (bez ohľadu na slovný druh) a všetky variantné FJ podľa plnovýznamových slov. Abecedný ukazovateľ umožnil bulharským rusistom spracovať frazeologizmy iba na jednom mieste a používateľ môže podľa systému indexov abecedného ukazovateľa nájsť v slovníku aj také frazeologizmy, z ktorých pozná naisto iba jedno slovo.

V chorvátskom slovníku sa FJ spracúva taktiež iba na jednom mieste, hoci sa uvádza na viacerých miestach slovníka toľkokrát, koľko obsahuje plnovýznamových slov. Spracúva sa v prvom rade podstatným menom; ak FJ nemá podstatné meno, spracúva sa pod slovesom alebo pod prídavným menom, zámenom alebo číslovkou. V rámci jedného komponentu platí pri zaradení isté hierarchické kritérium podľa poradia pádov, napr.: Nsg, Npl, Asg, Apl, Gsg, Gpl atď. Informáciu o mieste spracovania frazeologizmu autori slovníka podávajú pomocou odkazov.

Obidva slovníky, ako sme už uviedli, sú zamerané na jazykovú prax — školskú i prekladateľskú. Svojím rozsahom i spracovaním však tieto slovníky presahujú rámec takto chápanej jazykovej praxe. Z porovnania obsahu oboch slovníkov vyplýva, že sa môžu stať výdatnými žriedlami frazeologizmov pri konfrontačnom štúdiu slovanskej frazeológie, a to najmä preto, že ruský jazyk pri takejto konfrontácii môže slúžiť ako tertium comparationis. Z porovnávania obidvoch slovníkov vychodí aj to, že pri tvorbe veľkých

prekladových frazeologických slovníkov sa pravdepodobne nebude postupovať podľa nejakej schémy, ku ktorej by mala dospieť teória frazeológie, resp. teória frazeologickej lexikografie. Skôr naopak, spracovanie a povaha prekladových frazeologických slovníkov budú závisieť od ich praktického zacielenia a v závislosti od neho bude tvorba frazeologických slovníkov klásť teórii frazeológie nové otázky a možno predpokladať, že v istom zmysle bude aj ovplyvňovať smerovanie tejto teórie.

E. Horák

OBSAH

Február 1948 a rozvoj slovenského jazyka 3
Vincent Blanár : K povahe a typológii sémantických príznakov 108
Klára Buzássyová : Dynamika odbornej terminológie 132
Marek Cigánik : Inžiniersky prístup k jazykovým, najmä textovým štruktúram 117
Juraj Dolník : Funkcia jazyka 97
Rudolf Krajčovič : K sémantickej rekonštrukcii najstaršej slovenskej lexiky 156
Viktor Krupa : Jazykový model reality 6
Šimon Ondruš : Súčasná komparatistika a Schleicherova indoeurópska bájka 14
Jozef Ružička : Eliptické vetné konštrukcie 31
Ján Sabol : O pravopisných princípoch 26
Ivan Šípoš : K taxonómii vybraných slovenských frazeologizmov 43
František Štícha : K pojmu slovesný rod 145
Božena Švihranová : Niektoré lingvistické aspekty kauzality 48
Pavol Žigo : Verzia slovesa v kartvelských jazykoch a intencia slovesného deja 58

Diskusie

František Kočiš : Poznámky k spracovaniu syntagmatiky v *Syntaxi* J. Oravca—E. Bajzíkovej . . 163
František Štícha : Poslání a charakter úvodů do jazykovědy 62

Správy a posudky

Buffa, F. : Atlas slovenského jazyka III. I. Ripka 75
Comrie, B. : Language universals and linguistic typology. V. Krupa 192
Daneš, F.—Hlavsa, Z. a kol. : Větné vzorce v češtině. J. Kačala 69
Dva ruské prekladové frazeologické slovníky. E. Horák 201
Dve podnetné práce z lingvistiky textu. E. Bajzíková 83
Hakes, D. T. : The development of metalinguistic abilities in children. J. Plichtová 87
Jazykovedné štúdie XVI. J. Findra 72
Lakoff, G.—Johnson, M. : Metaphors we live by. V. Krupa 194
Maďarská jazykoveda po oslobodení. M. Fazekašová 90
Maršálová, L. : Psycholingvistická analýza vývinu lexiky I. Šípoš 80
Medzinárodné štylistické kolokvium. J. Oravec 180
Miloslavskij, I. G. : Voprosy slovoobrazovatelnogo sinteza. J. Dolník 81
Mounin, G. : Introduction à la semiologie. K. Sekvent 195
Němec, I. : Rekonstrukce lexikálního vývoje. V. Blanár 183
Patzig, G. : Sprache und Logik. J. Švihran 89
Probleme der Literatursprache und der Sprachkultur in der entwickelten sozialistischen Gesellschaft. S. Ondrejovič 190
Recueil linguistique de Bratislava VI. E. Nemcová 77
Ružičková, E. : Slovesá pohybu v slovenčine a angličtine. S. Ondrejovič 188
Štolc, J. : Atlas slovenského jazyka II. S. Utěšený 185
Vedecká konferencia o výskume a opise slovnej zásoby slovenčiny. J. Kociská—M. Náběl-ková 174
Za profesorom Eugenom Paulinym. J. Horecký 173
Za profesorom Milanom Romportlom. J. Sabol 95
Zsilka, J. : Dialectics of the motion forms in language. J. Kociská 197
1. československá onomastická konferencia. M. Majtán 93
9. medzinárodná konferencia o strojovej lingvistike. S. Ondrejovič 200

СОДЕРЖАНИЕ

Февраль 1948 г. и развитие словацкого языка 3
Винцент Бланар : Характер и типология семантических признаков 108
Клара Бузашшиова : Динамика научной терминологии 132
Марек Циганик : Инжинерный подход к языковым, именно текстовым структурам . . . 117
Юрай Долник : Функция языка 97
Рудольф Крайчович: К семантической реконструкции древней лексики словацкого языка 156
Виктор Крупа : Языковая модель действительности 6
Шимон Ондруш : Современное сравнительное языкознание и праиндоевропейская сказка Шлейхера 14
Иосеф Ружичка : Эллиптические предложные конструкции 31
Ян Сабол : О принципах орфографии 26
Иван Шипош : К таксономии некоторых фразеологизмов словацкого языка 43
Франтишек Штиха : К понятию залог глагола 145
Божена Швихранова : Некоторые лингвистические аспекты причинных отношений . . 48
Павол Жиго : Версия глагола в картвельских языках и интенция глагольного действия . . 58

Дискуссия

Франтишек Кочиш: Примечания к разделу Синтагматика в книге *Синтаксис* авторов Я. Оравца–Е. Байзиковой 163
Франтишек Штиха : Назначение и характер «введений в языкознание» 62

Сообщения и рецензии

Буффа, Ф.: Атлас словацкого языка Ш. И. Рипка 75
Комри, Б.: Языковые универсалии и лингвистическая типология. В. Крупа 192
Данеш, Ф.–Главса, Э. и др.: Модели предложений в чешском языке. Я. Качала 69
Два русские переводные фразеологические словаря. Э. Горак 201
Две интересные работы по лингвистике текста. Э. Байзикова 83
Гейкс, Д. Т.: Развитие металингвистических способностей в детском возрасте. Я. Плихтова 87
Лингвистические исследования XVI. Я. Финдра 72
Лейкоф, Г.–Джонсон, М.: Метафоры в нашей жизни. В. Крупа 194
Современное венгерское языкознание. М. Фазекашова 90
Маршалова, М.: Психолингвистический анализ развития лексики. И. Шипош 80
Меджународное коллоквиум по проблемам стилистики. Я. Оравец 180
Милославский, И. Г.: Вопросы словообразовательного синтеза. Ю. Долник 81
Мунен, Г.: Введение в семиотику. К. Секвент 195
Немец, И.: Реконструкция лексикального развития. В. Бланар 183
Пациг, Г.: Язык и логика. Ю. Швихран 89
Проблемы литературного языка и языковой культуры в развитом социалистическом обществе. С. Ондрейович 190
Recueil linguistique de Bratislava VI. Э. Немцова 77
Ружичкова, Э.: Глаголы движения в словацком и английском языках. С. Ондрейович . . 188
Штолц, Й.: Атлас словацкого языка II. С. Утешены 185
Научнайя конференция по проблемам исследования и описания лексики словацкого языка. Я. Коциска–М. Набелкова 174
Скончался профессор Евген Паулины. Я. Горецки 173
Скончался профессор Милан Ромпортл. Я. Сабол 95
Жилка, Я.: Диалектика форм движения в языке. Я. Коциска 197
Первая чехословацкая конференция по ономастике. М. Майтан 93
Девятая международная конференция по машинной лингвистике. С. Ондрейович . . . 200

CONTENTS

The February 1948 and advancement of the Slovak language 3
Vincent Blanár : On the character and typology of semantic features 108
Klára Buzássyová : Dynamics of terminology 132
Marek Cigánik : Engineer's approach to linguistic especially textual structures 117
Juraj Dolník : Function of language 97
Rudolf Krajčovič : Problems of the semantic reconstruction of ancient vocabulary of the Slovak . 156
Viktor Krupa : A linguistic model of reality 6
Šimon Ondruš : A contemporary comparative linguistic and Schleicher's Indo-European tale . 14
Jozef Ružička : Elliptical sentence construction 31
Ján Sabol : On the principles of orthography 26
Ivan Šípoš : To the taxonomy some phraseologisms of the Slovak 43
František Štícha : On the conception of voice 145
Božena Švihranová : Some linguistic aspects of causality 48
Pavol Žigo : The version of a verb in the Cartvel languages and intention of verbal process . . . 58

Discussion

František Kočiš: Some remarks to the conception of syntagmatics in the *Syntax* by J. Oravec—E. Bajzíková 163
František Štícha : The aime and characteristic of the „introduction to linguistics" 62

Reports and reviews

Buffa, F. : Atlas of the Slovak language III. By I. Ripka 75
Comrie, B. : Language universals and linguistic typology. By V. Krupa 192
Daneš, F.—Hlavsa, Z. a kol. : Sentence patterns in Czech. By J. Kačala 69
Two Russian translation phraseological dictionaries. By E. Horák 201
Two interesting works on the text linguistics. By E. Bajzíková 83
Hakes, D. T. : The development of metalinguistic abilities in children. By J. Plichtová 87
Linguistic studies XVI. By J. Findra 72
Lakoff, G.—Johnson, M. : Metaphors we live by. By V. Krupa 194
The Hungarian linguistics today. By M. Fazekašová 90
Maršálová, L. : The psycholinguistic analysis of the evolution of lexikon. By I. Šípoš 80
The international symposium on the stylistics. By J. Oravec 180
Miloslavskij, I. G. : Problems of derivational synthesis. By J. Dolník 81
Mounin, G. : Introduction to semiotics. By K. Sekvent 195
Němec, I. : A reconstruction of lexical evolution. By V. Blanár 183
Patzig, G. : Language and logik. By J. Švihran 89
Problems of literary language and language culture in advanced socialist society. By S. Ondrejovič 190
Recueil linguistique de Bratislava VI. By E. Nemcová 77
Ružičková, E. : Verbs of motion in Slovak and English. By S. Ondrejovič 188
Štolc, J. : Atlas of the Slovak language II. By S. Utěšený 185
Conference on the study and description of a lexic of the Slovak. By J. Kociská—M. Nábělková 174
Obituary for professor Eugen Pauliny. By J. Horecký 173
Obituary for professor Milan Romportl. By. J. Sabol 95
Zsilka, J. : Dialectics of the motion forms in language. By J. Kociská 197
The first Czechoslovak conference on onomastics. By M. Majtán 93
Ninth international conference on computational linguistics. By S. Ondrejovič 200

Ján Horecký

SPOLOČNOSŤ A JAZYK

Autor, popredný slovenský jazykovedec, sa v práci zaoberá mnohostrannou úlohou jazyka v spoločnosti, pričom osobitnú pozornosť venuje aj funkcii jazyka v období vedecko-technickej revolúcie. Celkove je práca zameraná na tieto okruhy problémov: jazyk ako prostriedok myslenia a dorozumievania, slovná zásoba a jej vývin, gramatická stavba jazykov, typy jazykov, genetická príbuznosť jazykov, prirodzený jazyk, umelé jazyky, počítačové jazyky, jazyk a jazykoveda. Práca je prehľadne koncipovaná a pútavo písaná. Určená je širokému okruhu pracovníkov v rozmanitých sférach spoločenskej praxe aktívne sa zaoberajúcich otázkami jazyka a jazykovedy, pedagógom na všetkých stupňoch vzdelávania a všetkým, ktorí majú o túto problematiku hlbší záujem.

V slovenčine, b. Kčs 14,—

Kolektív
Zostavovateľ Ján Doruľa

Z DEJÍN SLOVENSKEJ LEXIKY
Jazykovedné štúdie XVII

Dielo je súborom štúdií pracovníkov SAV a vysokých škôl z Bratislavy, Trnavy, Nitry a Banskej Bystrice. Je to vedecká publikácia, ktorá prináša najnovšie výsledky výskumu z danej oblasti. Tieto výsledky sa môžu využiť pre chystanú kolektívnu prácu Historický slovník slovenského jazyka i vo vyučovacom procese na vysokých školách.

V slovenčine, b. Kčs 23,—

Лейкоф, Г.–Джонсон, М.: Метафоры в нашей жизни. В. Крупа 194
Мунен, Г.: Введение в семиотику. К. Секвент 195
Жилка, Я.: Диалектика форм движения в языке. Я. Коциска 197
Девятая международная конференция по машинной лингвистике. С. Ондрейович . . . 200
Два русские переводные фразеологические словаря. Э. Горак 201

CONTENT

Juraj Dolník : Function of language 97
Vincent Blanár : On the character and typology of semantic features 108
Marek Cigánik : Engineer's approach to linguistic especially textual structures 117
Klára Buzássyová : Dynamics of terminology 132
František Štícha : On the conception of voice 145
Rudolf Krajčovič : Problems of the semantic reconstruction of ancient vocabulary of the Slovak 156

Discussion

František Kočiš: Some remarks to the conception of syntagmatics in the *Syntax* by J. Oravec—E. Bajzíková 163

Reports and reviews

Obituary for professor Eugen Pauliny. By J. Horecký 173
Conference on the study and description of a lexic of the Slovak. By J. Kociská—M. Nábělková 174
The international symposium on the stylistics. By J. Oravec 180
Němec, I.: A reconstruction of lexical evolution. By V. Blanár 183
Štolc, J.: Atlas of the Slovak language II. By S. Utěšený 185
Ružičková, E.: Verbs of motion in Slovak and English. By S. Ondrejovič 188
Problems of literary language and language culture in advanced socialist society. By S. Ondrejovič 190
Comrie, B.: Language universals and linguistic typology. By V. Krupa 192
Lakoff, G.—Johnson. M.: Metaphors we live by. By V. Krupa 194
Mounin. G.: Introduction to semiotics. By K. Sekvent 195
Zsilka, J.: Dialectics of the motion forms in language. By J. Kociská 197
Ninth international conference on computational linguistics. By S. Ondrejovič 200
Two Russian translation phraseological dictionaries. By E. Horák 201

Index 49 263

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník 34, 1983, 2

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavný redaktor prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Výkonný redaktor PhDr. Ján Bosák, CSc.

Redakčná rada:

PhDr. Ján Bosák, CSc., PhDr. Klára Buzássyová, CSc., prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc., PhDr. Ján Kačala, DrSc., doc. PhDr. Rudolf Krajčovič, CSc., doc. PhDr. Ábel Kráľ, DrSc., PhDr. Viktor Krupa, DrSc., prof. PhDr. Jozef Mistrík, DrSc., PhDr. Štefan Peciar, CSc., PhDr. Ivor Ripka, CSc., prof. PhDr. Jozef Ružička, DrSc., PhDr. Ján Sabol, CSc., doc. PhDr. Ella Sekaninová, DrSc., prof. PhDr. V. Schwanzer, CSc.

Tajomníčka redakcie PhDr. Katarína Matějová

Adresa redakcie: 813 64 Bratislava, Nálepkova 26

Technická redaktorka: J. Macherová

Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS — ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 813 81 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6. Registr. zn. F 7044.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd. Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries — except West Germany — distributions rights are held by JOHN BENJAMINS B. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, 1007 HA Amsterdam, Holland

Ročné predplatné Kčs 30.—, jednotlivé číslo Kčs 15.—

Tlač: Západoslovenské tlačiarne, n. p., závod Svornosť, Bratislava

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1983